

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2020 | 1.
LXII. ÉVFOLYAM | SZÁM

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató

Nyomdai előkészítés:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXII. évfolyam, 2020. 1. szám

TANULMÁNYOK

- Vadas András** • Folyómeder-dinamika és birtokhatár-változás a középkori Magyarországon 5
- Turbucz Dávid** • Horthy Miklós a világ körül. Világ körüli út a Saida fedélzetén, 1892–1894 19
- Katona Csaba** • Bulgária belépése az első világháborúba a magyar sajtó tükrében 31
- AZ 1526-OS MOHÁCSI CSATA HELYE**
- Varga Szabolcs** • Megjegyzések II. Lajos király halálához 57
- Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor** • II. Lajos halálának helye 73
- Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor** • Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői 111
- Sudár Balázs** • Földvár falu a török korban 153
- B. Szabó János** • Sem nem Majs, sem nem Sátorhely. Megjegyzések Pap Norbert és szerzőtársai Sátorhely vagy Majs? című tanulmányához 169
- Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor** • Reflexiók B. Szabó János „Egy Mátyás-kori oklevél...” és „Sem nem Majs, sem nem Sátorhely” című tanulmányaiban vázolt koncepciójára 179
- B. Szabó János – Máté Gábor** • Észrevételek a történeti források interpretációs lehetőségeiről és az interpretáció határaitól a mohácsi csatamező új földrajzi kutatása kapcsán 189
- MEGEMLEKEZÉS**
- Gyarmati György** • Ormos Mária (1930–2019) 203
- Erdélyi Gabriella** • Péter Katalin (1937–2020) 207

TANULMÁNYOK

FOLYÓMEDER-DINAMIKA ÉS BIRTOKHATÁR-VÁLTOZÁS A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

VADAS ANDRÁS

RIVER-BED DYNAMICS AND CHANGING ESTATE BORDERS
IN MEDIEVAL HUNGARY

Medieval estate boundaries generally followed natural borders, frequently running along hills, ditches, or forests. In order to fix them clearly, border marks were erected, earth piled up, trees marked with a sign, or other means of marking the border were used. Among all these natural borders, rivers seem at first sight to constitute the most constant topographical element. Yet if one looks at antique or medieval legal collections or summaries of customary law, the picture looks much more ambiguous. Estate borders connected to waterways frequently led to legal disputes. Exploring the practice mirrored by the late medieval Hungarian source material, the paper seeks to answer the question of whether the property right of a given landed estate changed when the course of a waterway that served as estate boundary changed, with a piece of land so to say floated from one bank of the river to the other.

Keywords: *Tripartitum*, water rights, customary law, estate borders, legal history

„E folyó [Tevere] körbeveszi azt a csodás hegyet, melyen Perugia városa terül el, s hosszan folyik annak területén, miközben síkságok, dombok és más tájak övezik. Ezek a területek sűrűn lakottak, sok és szépen díszített házat, és gazdagon termő és pompás gyümölcsös-kertet látni erre. Így, amikor visszavonultam a tanítástól, hogy pihenjek, s egy villába utaztam, amely a Tevere felett Perugia közelében feküdt, magával ragadtak a Tevere kanyarulatai, hordaléka, a folyóban születő szigetek, bámultam a folyómeder változásait és sok megválaszolatlan kérdés ötlött fel bennem, amelyek ebből adódnak.”¹

Vadas András, PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Történelmi Intézet, Középkori Történelmi Tanszék. A kutatás a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával valósult meg. Ezúton köszönöm Péterfi Bencének és Tringli Istvánnak a tanulmány egy korábbi változatához fűzött megjegyzéseit.

- ¹ Bartolus de Saxoferrato: *Tractatus de fluminibus seu Tyberiadis*. Ed. Guido Astuti. Torino, 1964. 2. [Reprint. Eredeti: Bartolus de Saxoferrato: *Tractatus de fluminibus seu Tyberiadis*. Bononiae, 1576.] Lásd Bartolus e munkájára Helmut G. Walther: Wasser in Stadt und Contado. Perugias Sorge um Wasser und der Flußtraktat Tyberiadis des Perusiner Juristen Bartolus von Sassoferato. In: *Mensch und Natur im Mittelalter*. I-II. Hrsg. Albert Zimmermann – Andreas Speer. Berlin, 1991. (Miscellanea Mediaevalia 21) II. 882–897.; Carla Frova: Le traité de fluminibus de Bartolo da Sassoferato (1355). *Médiévalia* 18 (1999) 81–89.; Osvaldo Cavallar: River of law. Bartolus's Tiberiadis (De alluvione). In: *A Renaissance of Conflicts. Visions and Revisions of Law and Society in Italy and Spain*. Ed. John A. Marino – Thomas Kuehn. Toronto, 2004. 31–129.

A 14. század egyik legünnepeltebb jogtudósa, a perugiai egyetem talán legnagyobb hatású professzora, Bartolo da Sassoferrato egy Perugia környéki faluban töltött rövidebb időt valamikor 1355-ben. Ahogyan a villába tartva a dombokról a völgyben kanyargó Teverére nézett, elmerengett, hogy vajon mi történik, ha egy folyó szigetet hoz létre a medrében, illetve ha a folyását megváltoztatva részben új mederben kezd el kanyarogni. Vajon kihez tartoznak az egyik part egyre újabban és újabban nyert földterületei? Bár először hóborstosnak vélte, hogy hasonlókon gondolkodott, a pihenésének első éjjelén egy férfi jelent meg álmában, aki határozottan kérte a gondolatok papírra vetését. Bár e rövid anekdota magától Bartolótól származik – a *Tractatus de fluminibus seu Tyberiadis* vagy gyakrabban egyszerűen *Tyberiadis* címen hivatkozott munkájának prologusa tartalmazza –, nem valószínű, hogy a jelentékeny terjedelmű mű megszületése e néhány hetes időszakhoz köthet. Bár a kutatás a megírás körülményeinek meglepően nagy jelentőséget tulajdonít, jelen írás szempontjából sokkal fontosabb a tény, hogy megszületett e munka. A három részre tagoló *Tyberiadis* alapvetően két kérdéssel foglalkozik. Kinek a tulajdona egy új, a folyóból kiemelkedő sziget, illetve hogy a meder áthelyeződése révén átalakuló birtokhatárokat hogyan kell megállapítani. Az értekezés értékét növeli, hogy egy egészen sajátos módszert használ Bartolo, ötvözi a jogot és a geometriát, és számos magyarázó matematikai ábrával támasztja alá érvelését, és mutatja be módszeresen azt, hogy az újonnan a birtokhoz sodródó földeket miként kell felosztani.²

A tény, hogy egy ekkorra ünnepeelt jogász hasonló munka megírására adja a fejét, alighanem azt mutatja, hogy e kérdés nem olyan jelentéktelen, mint ahogyan az talán elsőre tűnik. Mennyiben lehetett Bartolo felvetése teoretikus? Mennyiben lehetett valóban újra és újra felmerülő probléma a középkorban a folyómedrek futásának megváltozása, s ehhez kapcsolódóan a birtokhatárok átalakulása? A következőkben e problémákra igyekszünk választ adni elsősorban a középkori magyar forrásanyagra támaszkodva.

Folyómeder-változások a történelmi korokban – források, kutatási irányok

Bartolo munkája, bár igen részletesen rendelkezik egy adott birtokhoz kapcsolódó földekről, éppen a középkori magyar gyakorlat alapján leggyakoribb probléma valódi értelmezésétől eltekint. Az itáliai jogász, mint utaltunk rá, két kérdéssel foglalkozik részletesen, az egyik, hogy egy nagyobb folyó hordalékaiból felépülő sziget kinek a tulajdonát képezi. Itt alapvetően a geometria szabályait érvényesítve a sziget hosszanti felosztásának igazságos, azaz a szigethez közelebbi part tulajdonviszonyait leképező felosztása mellett érvel. A másik kérdés, amelyet részletesen taglal Bartolo, az újonnan a birtokokhoz kapcsolódó földek tulajdonlása. Ezen fejezetekben a jogász a folyó hordaléka által a partokhoz fokozatosan, hosszú évek alatt hozzáadódó földekről rendelkezik. Az akkréción folyamatának

² Ez utóbbi jelentőségére lásd főleg Cavallar: *River of law*. Kiadja a szöveg egy részének autográf kéziratát, és a hozzá tartozó ábrákat is.

eredménye – ez esetben az újonnan kiemelkedett földterület – a római jogban, és ennek megfelelően Bartolo értelmezése szerint is, magától értetődően azt illeti, akinek a földje azt határolja. Ez nemcsak folyók esetében jelentett hivatkozási alapot, hanem a tengerek partvonal-változásainak esetében is így volt. Az akkréciónak ugyanakkor a középkori Magyar Királyságban – és alighanem máshol sem Európában – nem ez volt a legjellemzőbb következménye, hanem az általában avulciónak nevezett jelenség. Ez utóbbi során az adott vízfolyás egészében új medret keres magának, nagyobb földdarabot szakítva el egy birtoktól, egyszersmind hozzákapcsolva azt egy másik birtoktesthez.³ E problémát illetően nem alkot egyértelmű véleményt Bartolo, pedig különösen a kisebb vízfolyások esetében ez egy rendre visszatérő problémának tűnik.

A római jog ugyanakkor nem hallgat a kérdésben, a *Digesták* több helyütt utal a kérdésre. A gyűjtemény, míg a hosszú távú partépülés esetében a partvonalak megváltozása mellett foglal állást, addig a vizek gyors mederváltozásai általi birtokhatár-változást nem fogadja el. Ugyanakkor a helyzet ennél valamivel bonyolultabb, hiszen mindezt máshogyan ítéli meg, ha e gyors mederváltozás tartósnak bizonyul – vagyis ha fák gyökeret vernek az adott helyen.⁴ Miután hasonló jelenségekre bőven találunk példát – és ennek megfelelően periratokat – a kora középkortól kezdve, a kutatást több irányból is régóta foglalkoztatja a kérdés. Kezdetben a történészek főként lokális szinten vizsgáltak hasonló eseteket, s egy-egy emblematikus hidrológiai változás kapott csak nagyobb figyelmet. Ezek közé tartozik például a 18. századtól kezdve általában *Rotta della Cuccán*ak nevezett eseménysor. Alapja a Paulus Diaconus által írott, *A longobárdok története* egy fejezete, amelyben a történetíró beszámol az 589-es esztendő árvizeiről. Mint megjegyzi, igen jelentős árvizek pusztítottak Itália több folyóján is ez évben,⁵ melyek közül az Adige árvize volt a legfenyegetőbb. A modern kori történetírás szerint ez az árvíz teljesen elmocsarasította a Pó és az Adige deltájának szélesebb környezetét, alapvetően változtatva meg a venetói birtokviszonyokat és tájképet. Ezt a koncepciót az elmúlt évtizedekben éles kritikák érték, s alapvetően ma inkább egy hosszan tartó folyamatnak tudja be a történetírás a változások

³ Joseph L. Sax: The Accretion/Avulsion Puzzle. Its Past Revealed, Its Future Proposed. *Tulane Environmental Law Journal* 23 (2010) 305–367.

⁴ Leginkább: „Quod si vis fluminis partem aliquam ex tuo praedio detraxerit et meo praedio attulerit, palam est eam tuam permanere. plane si longiore tempore fundo meo haeserit arboresque, quas secum traxerit, in meum fundum radices egerint, ex eo tempore videtur meo fundo adquisita esse.” *Digesták* 41.1.7.2. Lásd még (a folyómeder-változások nem egészen azonos megítélésével) *Digesták* 43.12–13.

⁵ „Eo tempore fuit aquae diluvium in finibus Veneciarum et Liguriaie seu ceteris regionibus Italiae, quale post Noe tempore creditur non fuisse. Factae sunt lavinae possessionum seu villarum hominumque pariter et animantium magnus interitus. Destructa sunt itinera, dissipatae viae, tantum tuncque Atesis fluvius excrevit, ut circa basilicam Beati Zenonis martyris, quae extra Veronensis urbis muros sita est, usque ad superiores fenestras aqua pertingeret [...] Urbis quoque eiusdem Veronensis muri ex parte aliqua eadem sunt inundatione subrutum...” Paulus Diaconus: *Historia Langobardorum*. [I–VI.] III. 23. [Mérvadó kiadása: Paulus: *Historia langobardorum*. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores Rerum Germanicarum*. XLVIII. Ed. Georg Waitz. Hannover, 1878. 127–128. Magyar fordítását lásd Paulus Diaconus: *A longobárdok története (Historia Langobardorum)*. Ford., életrajzzal és magyarázó jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. Brassó, 1901. (Középkori krónikások 1) 144–145. Újabb kiadása: Paulus Diaconus: *A langobárdok története*. Közread. Galamb György. Budapest, 2012.]

kat, amelynek során a római adminisztráció által fenntartott csatornarendszert a longobárdok részben szándékosan – a ravennai exarchátus elleni védekezést megkönnyítendő – elhanyagolták, elmozsarastva a területet.⁶ Néhány, az itáliaihoz hasonló léptékű esetet ismerünk Németalföld térségéből is, amely már viszonylag régen felkeltette a történészek érdeklődését. Ezek ugyanakkor általában nem egy-egy birtok határának megváltozásával jártak, hanem a tengerpartok vonalának teljes átalakulásával. Nem véletlen, hogy Bartolo fent idézett munkája is többször kitér a tengerben létrejött új szigetek tulajdonjogának kérdésére. Akár Németalföldön, akár az Adriai-tenger nyugati partvidékén ez időről időre jelentkezhetett problémaként.⁷

Hasonló folyamatok ugyanakkor nem korlátozódnak a sekély tengerek parti területeire, hanem folyóvizek mentén is előfordulnak, ahogyan arra már a *Digeszták* is utalt. A kutatás ezekkel ugyanakkor viszonylag későn, a 20. század végén kezdett el szisztematikusan, és nem egy-egy eset szintjén foglalkozni. A történeti kutatás mellett az elmúlt évtizedekben a természettudósok (geomorfológusok, hidrológusok, geofizikusok stb.) megjelenése nyitott új kutatási lehetőségeket a történeti korok folyómeder-változásainak kimutatásában. A hasonló vizsgálatok Nyugat-Európában már jelentős eredményeket hoztak,⁸ de az elmúlt évtizedben a magyarországi folyómeder-változások interdiszciplináris kutatása is előtérbe került. Külön íráskorok vizsgálták a Duna-⁹ a Tisza-¹⁰ vagy éppen a Dráva-völgy¹¹ hasonló változásait. Ezek közül több geomorfológiai, írott, térképi adatokat és régészeti eredményeket is felhasznált. Többségük azonban inkább a jelentékenyebb folyók mentén történt mederváltozások kimutatására tett kísérletet. A nagyobb vízfolyások

- ⁶ A témáról a legrészletesebben eddig, lásd Paolo Squatriti: *The Floods of 589 and Climate Change at the Beginning of the Middle Ages. An Italian Microhistory. Speculum* 85 (2010) 799–826. (A korábbi irodalom mintaszerű kritikájával.)
- ⁷ Pl. Maarten G. Kleinans – Henk J. T. Weerts – Kim M. Cohen: *Avulsion in Action. Reconstruction and Modelling Sedimentation Pace and Upstream Flood Water Levels Following a Medieval Tidal-River Diversion Catastrophe (Biesbosch, The Netherlands, 1421–1750 AD). Geomorphology* 118 (2010) 65–79.
- ⁸ *Landscapes or Seascapes? The History of the Coastal Environment in the North Sea Area Reconsidered.* Ed. Erik Thoen et al. Turnhout, 2013. (Comparative Rural History of the North Sea Area 13.) Különösen Tim Soens: *The Origins of the Western Scheldt. Environmental Transformation, Storm Surges and Human Agency in the Flemish Coastal Plain (1250–1600).* In: uo. 287–312. Lásd még Winfried Trusen: „*Insula in flumine nata.*” Ein kanonischer Zivilprozeß aus den Jahren 1357 bis 1363/64 um eine Insel im Mittelrhein. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 68 (1982) 294–338.
- ⁹ Pl. Peter Pišút: *Príspevok historických máp k rekonštrukcii vývoja koryta Dunaja na uhorsko-rakúskej hranici (16.–19. storočie)* In: *Historické mapy.* Ed. Ján Pravda. Bratislava, 2005. 167–181.; Peter Pišút – Timár Gábor: *A csallóközi [Žitný ostrov] Duna-szakasz folyódinamikai változásai a középkortól napjainkig.* In: *Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében.* Szerk. Kázmér Miklós. Bp., 2009. 59–74.; Vö. Balázs Székely: *Rediscovering the Old Treasures of Cartography – What an Almost 500-year-old Map Can Tell to a Geoscientist. Acta Geodaetica et Geophysica Hungarica* 44 (2009) 3–16.
- ¹⁰ Pl. Gábor Timár – Pál Sümegei – Ferenc Horváth: *Late Quaternary Dynamics of the Tisza River. Evidence of Climatic and Tectonic Controls. Tectonophysics* 410 (2005) 97–110.
- ¹¹ *“Per sylvam et per lacus nimios”. The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary. The Contribution of the Natural Sciences.* Ed. Gyöngyi Kovács – Csilla Zatykó. Bp., 2016. Főleg István Viczián: *Geomorphological research in and around Berzence, on the Border of the Drava Valley and Inner Somogy Microregion, Hungary.* In: uo. 75–91.

medermódosulásainak vizsgálatánál jóval csekélyebb figyelem jutott a nyugat-európai – vagy éppen a Kárpát-medencei – kisebb vízfolyások, patakok hasonló mederváltozásainak, annak ellenére, hogy viszonylag jelentős írott forrásanyag áll rendelkezésre a kérdés vizsgálatához. Ennek legfőbb oka az, hogy sok esetben a vízfolyások egyben a határt is jelentették különböző birtoktestek között. A hazai okleveles anyagban nagy számban találhatóak határjáró oklevelek,¹² ezek számos esetben utalnak részben természetes, részben mesterséges módon létrejött folyómeder-változásokra.

A hazai szakirodalomban, ha csak kevés esetben is, de felbukkan a probléma. A kérdésre egy-két 19. századi említést követően először Degré Alajos hívta fel a figyelmet 1939-ben kiadott, a középkori halászati joggal foglalkozó munkájában. Alapvetően rá támaszkodik egy 2001-ben írott tanulmányában Tringli István is, többé-kevésbé elfogadva Degré vonatkozó véleményét.¹³ Az utóbbi tizenöt évben egyedül Kiss Andrea doktori értekezése, majd az ez alapján készült monográfiája járult hozzá a kérdéskör kutatásához. Ő az árvizek tájálalakító hatásaival kapcsolatban gyűjtött össze több, alább is említendő esetet, ugyanakkor dolgozata szempontjából a jelenség részletesebb tárgyalása nem volt elsődleges.¹⁴ A vonatkozó határviták előzményeiként gyakran említendő árvizek mindenképpen egy fontos aspektust világítanak meg: a különböző határmódosulások minek voltak a következményei. Ez, mint alább igyekszem rámutatni, az egyik legmeghatározóbb eleme volt a vonatkozó hazai szokásjog ilyen esetekben kialakított állásfoglalásának.

Egy tanulságos 14–15. századi eset: Lubotény és Orló határa

1349-ben Sáros megye egyik birtokosa, Rikalf fia Rikalf panaszt tett a királynak, I. Lajosnak, mely szerint Lubotény [Lubotín, Szlovákia] nevű birtokából egy részt kihalított a Poprád folyó, s míg korábban az elválasztotta az ő birtokát a szomszédos, a király által birtokolt Orló [Orlov, Szlovákia] falutól, a folyó most az ő Lubotény birtokának határán belül folyik.¹⁵ Egyébként sem lehetett zökkenőmentes Lubotény birtoklása, ugyanis Rikalfnak alig negyedszázaddal korábban még I. Károlynak kellett panaszt tennie, hogy a Poprád és a Lubotény folyók melletti földeket Druget Fülöp kényszerítésére örökítették át az itá-

¹² A forrástípusra lásd Péter Szabó: Sources for the Historian of Medieval Woodland. In: *People and Nature in Historical Perspective*. Ed. József Laszlovszky – Péter Szabó. Bp., 2003. (CEU Medievalia 5) 268–271. Arányára lásd Péter Szabó: Medieval Trees and Modern Ecology. How to Handle Written Sources. *Medium Aevum Quotidianum* 46 (2002) 12–17.

¹³ Degré Alajos: *Magyar halászati jog a középkorban*. Bp., 1939. (A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriumának illés József Szemináriumának kiadványai 5) 138–140.; Tringli István: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: *Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba, 2001. (Analecta Medievalia 1) 261–263.

¹⁴ Andrea Kiss: *Floods and Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary*. Cham, 2019. (Springer Water) passim.

¹⁵ Az ügyre lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 68 894. (Regesztája: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I–XL. Szerk. Kristó Gyula et al. Bp.–Szeged, 1990–2018. [= AOKlt] XXXIII. 254–255. 504. sz., 335–336. 684. sz.), illetve MNL OL DL 68 895. (AOKlt XXXIII. 255. 505. sz., 364. 745. sz.)

liai eredetű család számára, de a fenti probléma alighanem a kevéssé várt nehézségek közé tartozott.¹⁶ Lajos a folyómeder-változásra vonatkozó panaszra válaszul meghagyta Sáros megyének, hogy vizsgálják ki az ügyet. A vizsgálatot egy Sáros megyei szolgabíró, bizonyos Tivadar és egy megyei kiküldött, Sükösd fia Jakab végezte.¹⁷ Ennek során kikérdezték mind a környékbeli nemességet, mind a parasztságot, főképp a két érintett település, valamint a közeli Palocsa [Plaveč, Szlovákia] és Gerlavágása településekről. A vizsgálat arra jutott, hogy Rikalfnak igaza volt, azaz a Poprád folyó valóban megváltoztatta medrét az idők során, földeket szakítva el ezzel tőle. Jelen vizsgálat szempontjából fontos, hogy a mederváltozást természetes folyamatnak, az áradásoknak tulajdonítják.

Az ügy rendezéséről nem tudunk meg semmit, Rikalf igazának megállapításán túl. A későbbi oklevelek alapján úgy tűnik, ekkor nem került pont az ügy végére, tíz évvel később, 1359-ben ugyanis ismét előkerült a kérdés. Az ekkor az ügyben keletkezett oklevelek alapján viszonylag biztosnak tűnik, hogy bár a fenti vizsgálat arra jutott, hogy valóban megváltoztatta medrét a Poprád, és valóban elszakított egy részt a Lubotény faluhoz tartozó földekből, a következő tíz évben mégis az orlóiak használták azt. Ez olyan szempontból lehet meglepő, hogy Rikalf 1349. évi panaszja nyilván arra irányult, hogy e birtokrészt újból használhassa. 1359. április 24-én kiadott diplomájában Nagy Lajos az elcsatolt birtokrészt Rikalf fia Rikalf és Rikalf fia László fia Péter panaszára végül visszaadta. Ami jelen dolgozat szempontjából kiemelten fontos, hogy a kérdéses terület visszaadásának okaként nem a terület jogos birtoklására hivatkozott, hanem a család érdemeire.¹⁸ Ezen oklevél kitért a mederváltozás természetes okára, azt a Poprád gyors folyásának tulajdonította. A király parancsának megfelelően meg is történt a birtokrészbe való beiktatás a szepesi káptalan kiküldötte és egy királyi ember előtt. Ahogyan a határjárásban is megjelent, a mezsgye egy szakasza a Poprád régi folyása volt. A birtokrészrel kapcsolatos vitáknak még ekkor sem lett vége. 1405-ben Garai Miklós nádor előtt Abaúj és Sáros megyék Kassán tartott közgyűlésén esküt kellett tennie utóbbi megye embereinek, hogy a kérdéses terület mindig is Lubotényhez tartozott, azaz Rikalf leszármazottainak jogos jussa.¹⁹

Az eseménysor több, megfontolásra érdemes szempontot is felvet. 1349-ben Rikalf minden valószínűség szerint azért akarta bizonyítani, hogy a Poprád megváltoztatta a medrét, hogy a régi meder vonalában maradhasson birtokának határa, s ne veszítse el a régi és az új folyóág közti területet. Ez arra utalhat, hogy a korabeli joggyakorlat szerint a folyómeder-változás nem jár automatikus birtokhatár-változással. Az 1359. évi oklevelek

¹⁶ 1324. április 10. MNL OL DL 68 795. Lásd Zsoldos Attila: Hűséges oligarchák. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp.–Győr, 2012. 347.

¹⁷ A korabeli sárosi szolgabírókra, köztük Tivadarra lásd Kádas István: Sárosi „reform” Miklós fia Miklós ispánsága idején (1374–1380)? In: *Micae mediaevales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Fábíán Laura et al. Bp., 2016. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Tanulmányok – Konferenciák 9) 135.

¹⁸ MNL OL DL 68 916–68 917.

¹⁹ MNL OL DL 68 950. (Regesztája: *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XIII. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2017. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52., 55.] [= ZsO] II/1. 641. 5091. sz.)

alapján azonban nem gondolhatunk erre, mivel a birtokrész visszaiktatásának okaként nem ezt, hanem a család érdemeit jelölték meg. Ennek ellenére a tény, hogy éppen ezen földdarabról rendelkezett az uralkodó, bizonyosan összefüggésben áll annak korábbi tulajdonlásával. A látszólag kissé ellentmondásban lévő oklevelek fényében nem érdemtelen megvizsgálni, hogy hasonló esetekre volt-e valamilyen elfogadott szokásjog a középkori Magyarországon.

Folyómeder-változások és birtokhatárok – léteznek-e középkori magyar jogszokás?

Tringli István fent hivatkozott, 2001-ben megjelent tanulmányában a folyómeder-változás okozta határmódosulások kérdését jelentéktelen problémaként értékeli, különösen az általa feldolgozott malmokhoz kapcsolódó vízhasználati perekhez képest. Ez nem is lehet kérdés, míg az előbbi esetről alig egy tucatot ismer a szakirodalom, addig utóbbiak számszámra vannak jelen az okleveles anyagban a 13. századtól kezdődően, számos kiadott oklevél is megőrzött hasonlót, s feldolgozások is érintették a kérdést.²⁰ A középkori Magyar Királyságban, különösen a 13–14. századtól, amikor nagyobb számban találunk malmokat szerte az országban,²¹ fontosabb kérdés lehetett, hogy a malmok építése körül milyen normák merülnek fel. Ezt jól illusztrálja a fent idézett eseménysor is, hiszen úgy tűnik, a középkori ügyben érintett felek számára egyáltalán nem egyértelmű, hogy mi történik egy, a víz által elcsatolt földbirtok tulajdonjogával. Ezzel szemben a malmokkal kapcsolatos vízhasználati perek esetén már az Anjou-kortól kezdve többé-kevésbé kialakult szokásokat feltételezhetünk.²²

A Lubotény és Orló falu közötti földterület birtoklásáért folytatott fél évszázados pereskedés tehát vagy a szokások részbeni hiányára, vagy arra enged következtetni, hogy a királyi birtokon élők egészen egyszerűen érvényesíteni tudták akaratukat a meglévő szokás ellenére, és használták az eredetileg nem Orlóhoz tartozó földet. Ugyanakkor az, hogy a magyar jogszokások a hasonló eseteket illetően ekkor talán még nem voltak egészében rögzültek, nem jelenti azt, hogy ez idővel ne változott volna – erre még alább utalunk.

Mint általában, ha a középkori magyar szokásjogot vizsgálja a kutatás, a legkézenfekvőbb forrás Werbőczy István *Hármaskönyve*. A munka meglepő részletességgel foglalkozik a kérdéssel:

²⁰ Lásd például Tringli: A magyar szokásjog; Vadas András: Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 619–648. (A korábbi szakirodalom idézésével.)

²¹ Vajda Tamás: Korai bencés apátságaink vízimalmai: a szerzetesek szerepe a technikai fejlődésben. In: *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*. Szerk. Somorjai Ádám OSB – Zombori István. Bp., 2016. (METEM Könyvek 85) 25–45.; András Vadas: Technologies on the Road between West and East. The Spread of Water Mills and the Christianization of East Central Europe. In: *The Medieval Networks in East Central Europe. Commerce, Contacts, Communication*. Ed. Balázs Nagy – Felicitas Schmieder – András Vadas. New York – Abdington, 2019. 123–138.

²² Tringli: A magyar szokásjog; Vadas: Terminológiai és tartalmi kérdések.

„Mit kell tartanunk azokról a földekről, melyeket a folyam árja szakasztott el? Továbbá, mivel igen sok városnak, falunak és birtoknak, valamint sok mezővárosnak és pusztának határait és határvonalait folyamok és folyóvizek különítik el, veszik körül és zárják be, az ilyen folyamoknak kiáradása és ereje pedig igen gyakran nagy darab földet, rétet és erdőt elszakít és egy másik, szomszédos város, mezőváros vagy birtok területéhez sodor, és ezt azokkal megnöveli, mert a folyam futása és rohanása a maga rendes folyásából, medréből és útjából igen gyakran más, új mederbe szokott elhajolni és térni; azért némelyek az gondolták és vélték, hogy az ilyen földeknek, réteknek és erdőknek, melyek tudniillik a víz folyásának és útjának vagy medrének változásánál fogva a másik, szomszédos város és mezőváros vagy birtok területéhez estek és szakadtak, azontúl ehhez a városhoz vagy mezővároshoz, avagy birtokhoz kell tartozniok és ezt kell illetniök, azt vitatván és állítván, hogy határaikat a folyóvíz folyása és útja és medre szabja meg, a mit nem kell tartanunk.

1. § Mert ilyen módon igen sok család következhetnék be, és a vizeket vagy folyókat rejtkecsatornákon és néha igen csekély árkokon át, vagy gátak állításával és töltések által mindenki olyan helyre vagy mederbe vezethetné le, a milyenbe inkább akarja és ezáltal másnak földeit, erdeit, vagy rétjeit igen könnyen bitorolhatná.

2. § Így tehát ellenkező véleményben kell lennünk [...]”²³

E szöveghelyre a 19. századi történetírás figyelt fel először. Dell’Adami Rezső 1877-ben megjelent munkája már foglalkozik Werbőczy fenti állásfoglalásával. Ő azt hangsúlyozta, hogy a *Hármaskönyv* számos más szöveghelyével szemben ez esetben nem szokásjogi, hanem római jogi alapokkal találkozunk.²⁴ Degré Alajos fél évszázaddal későbbi munkájában alapvetően szintén egyetért azzal, hogy e szakaszok alapja valóban római jogi, és Tringli István már idézett munkája is ezt hangsúlyozza, miközben mind ő, mind pedig Degré arra utal, hogy ezzel Werbőczy tételesen szembement a magyar szokásjoggal.²⁵ Arra már utaltunk, hogy a *Digeszták* legrelevánsabb szöveghelye hogyan rendelkezik a kérdésről. Az ott képviselt jogelv ugyanakkor nem teljesen feleltethető meg azzal, amit Werbőczy e szakasza ír. Bár a *Hármaskönyv* előtt századokkal összeállított *Szász tükör* is több elemében a *Digeszták* fenti szakaszához hasonlóan vélekedik a kérdésről,²⁶ itt sem egészen ugyanaz a gyakorlat érvényesül. Alapvetően mindhárom jogforrás abból indul ki, hogy amennyiben

²³ Werbőczy István *Hármaskönyve. Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae*. Ford., bev. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 2005. (Magyar Törvénytár/Corpus Juris Hungarici) I/87.

²⁴ Dell’Adami Rezső: *Az anyagi magyar magánjog codifikációjára. I. A nemzeti eredet problémája. Külön lenyomat a »Magyar Themis«-ből*. Bp., 1877. 90.

²⁵ Degré: *Magyar halászati jog*; Tringli: *A magyar szokásjog*.

²⁶ „§ 2. Svat so dat water afschevet deme lande, dat hevet die verloren des dat lant is. Bricit it aver enen nien agang, dar mede ne verluset he sines landes nicht. § 3. Svelk werder sik ok irhevet binnen enem vliete, svelkeme stade he nar is, to dem stade hort die werder; is he vormiddes, he hort to beiden staden. Dat selve dat die agang, of he verdroget.” *Sachsenspiegel Landrecht*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Fontes iuris Germanici antiqui. Nova series Fontes iuris N.S. I.1.* Hrsg. Karl August Eckhardt. Göttingen, 1955. [2. kiad.] II. 56. Magyar fordítása: „§ 2. Amit a víz elmos a földből, azt a föld birtokosa elveszíti. Ha azonban a folyó új medret tör magának, akkor nem veszíti el a földjét. § 3. Ha egy sziget emelkedik ki egy folyóból, ahhoz a parthoz fog tartozni, amelyikhez közelebb van; ha középen keletkezik, akkor mindkét parthoz tartozik.

valamilyen hirtelen változás áll be a mederviszonyokban, az nem jár azonnal a birtokhatárok megváltozásával. Ugyanakkor a *Szász tükör* vonatkozó passzusa – hasonlóan a *Hármas-könyvhöz* – már nem tartalmazza a *Digesták* azon szakaszát, amely a hosszú távúnak bizonyuló változások esetén a határmódosítás mellett foglal állást.

Jelen írás szempontjából érdekesebb, hogy mi volt mégis a szokás Werbőczyt megelőzően. Az oklevelekből kibontakozó kép semmiképpen sem mondható egységesnek. A fent idézett példa is már erre enged következtetni, de a következőkben néhány további eset segítségével igyekszem a problémát kissé árnyalni.

A korábbi szakirodalom csak néhány esetről tudott, valójában néhány tucat ügygel még a középkori forrásanyag kis részének vizsgálata során is találkozhatunk. A különböző regesztagyűjtemények és a nagyobb forráskiadvány-sorozatok több hasonló határperre utalnak. Jelen tanulmány nem vállalkozik ezek szisztematikus összegyűjtésére, csupán néhány eltérő joggyakorlatot mutató vagy más okból releváns esetet gyűjtöttünk egybe. Alapvetően két kérdés bontakozik ki az oklevelek alapján. Az egyik, hogy valóban jár-e határmódosulással a középkori joggyakorlatban egy birtokrész (természetesen) bekövetkező víz általi elszakítása, a másik pedig, hogy a mesterségesen és a természetesen létrejött változásokat hogyan választották el egymástól. Ez utóbbi jelenti a fő kérdést az általam összegyűjtött hasonló perek közül nem egy alkalommal.

A legkorábbi általam ismert eset, amely utal a középkori szokásokra, egy 1338. évi perirat. Turóci János fia Ivánka Doncs mester zólyomi ispán előtt panasszal élt, miszerint Gele fia Pál prépost és Albert fia Jakab fia Gál között lejátszódott, Gálháza [Galovany, Szlovákia] birtokot érintő birtokcsere sértette az ő érdekeit. Ivánka panasza szerint Pál megszerzett egy, az ő birtokával szomszédos földdarabot. Míg Ivánka szántóföldi műveléssel foglalkozott, addig Pál állatokat tartott. Ivánka szerint ezek kárt tettek a vetésében. Pál ugyanakkor azt állította, hogy Ivánka határjeleket emelt azon földjén, amelyeket magától Doncstól kapott korábban. Ivánka szerint ezeket a határjeleket még Pál emelte, de utóbb a birtokhatárok megváltoztak, mert a Porouathka patak új medret tört magának, egy darabot kihalva Ivánka birtokrészéből. A per ezen eleme arra utal, hogy a patak mederát-helyeződését egyben a határ változásával is együtt járónak vélték az érintettek.²⁷ A következő évből is van egy hasonló kérdést érintő periratunk, amely nem egészen azonos gyakorlatra utal. 1339-ben, a Gömör megyei Csoltó [Čoltovo, Szlovákia] és Lekenye [Bohúňovo, Szlovákia] földek pontos határát illetően alakult ki nézeteltérés. A két földbirtok határa egy szakaszon bizonyos Hablucapataka nevű vízfolyás volt, egészen annak Sajóba való torkollásáig. A szemben álló felek Csoltói Gallus fia Pál, aki Csoltót bírta, valamint Forgács Miklós fiai, András és Miklós, Lekenye birtokosai voltak. A határvita során mindkét fél úgy vélte, hogy a másik elfoglalt területeket a saját birtokrészéből. A határ módosítása az egyik fél, András szerint úgy történt, hogy Pál mesterségesen helyezte át a patak fő medrét. A környékbeli tanúk azt erősítették meg, hogy a patak az árvizek következté-

Ugyanez érvényes a kiszáradt mederre is.” Eike von Repgow: *A Szász tükör*. [Közread. Blazovich László – Schmidt József.] Szeged, 2005. 192.

²⁷ MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 249 510. Regesztája: AOklt XXII. 12–13. 5. sz.

ben kialakult mederfeltöltődés miatt keresett új medret. Hogy a bizonyítás során elsősorban a határmódosulás okára helyeződik a hangsúly, arra utal, hogy más volt az eljárás mesterséges és természetes mederátrendeződés esetén. Az ügyben eljárók szerint míg előbbi nem, utóbbi határváltozással járt. Annak ellenére, hogy ez esetben természetes mederáthelyeződésről van szó, ennek megfelelően a határnak a földek között meg kellett volna változnia, a vitatott területről azonban az derült ki, hogy az egészében így is a Forgács András által birtokolt terület határán belül van, ennek megfelelően a terület a továbbiakban őt illette meg.²⁸

Ugyanebből és a következő évtizedből ugyanakkor ellentétes joggyakorlatra is van adatunk, azaz amikor a határmódosítást a természetes mederváltozás esetén sem kívánták elfogadni az érintett felek. 1340-ben, a Kükküllő megyei Szentmárton és Kóród földek határkijelölése során a határ egy szakaszát a Holt-Kükküllő alkotta. Annak érdekében, hogy a határ futását később is rekonstruálni tudják e határszakaszon, a meder száraz részében mindkét érintett birtokos jelenlétében határjeleket emeltek, hogy a vizek kiáradása miatt a medrek eltűnése esetén se lehessenek határviták.²⁹ Ez mindenképpen arra enged következtetni, hogy a természetes határmódosulás után is úgy gondolták – vagy remélték –, az adott földdarab eredeti tulajdonosának kezén maradhat. Ez alighanem annak köszönhető, hogy nem tudták a felek, vajon melyik irányban változhat meg a folyó futása egy árvíz esetén, és így mindketten érdekeltek lehettek a status quo fenntartásában.

Utóbbinál is félreérthetlenebb bizonyítékul szolgálhat, az egri püspökség és Ónodi Pál fia István között kialakult, egy 1347. évi oklevélből ismert határper. Az Ónod és Hídvég [Sajóhídvég] közti határ egy szakasza a Sajó folyó medre volt. Az idők során megváltoztak a vízrajzi viszonyok, két szigeten (*duabus angulationibus vulgo Zygeth vocatis*) földeket vetettek művelés alá, illetve halászhelyeket hoztak létre (*loca piscaturarum*) a folyó Ónod felé eső oldalán.³⁰ Ennek következtében a Sajó főmedre Hídvég birtok határain belülre került. A Sajó régi medrét az első katonai felmérés szelvényein nem, de egy 19. század közepén készült kéziratos és igen részletes, Ónod határaitól készült térképen azonosítani lehet.³¹ Az egri püspökség saját maga számára akarta iktattatni ezen, 13 márka értékűre becsült területet, de Ónodi Pál fia István tiltakozott ez ellen. Az ügyben Nagymartoni Pál országbíró az utóbbit, tizenhárom nemes társával egyetemben eskütételre kötelezte, azzal, hogy amennyiben a birtokrészre leteszi az esküt Pál fia István, neki, amennyiben nem, a püspökségnek iktassák azt. Miután az eskü megtörtént, megkapta a birtokot, Dörögdi Miklós

²⁸ 1339. szeptember 4. MNL OL DL 102 905. Egy átírásáról (MNL OL DL 58 505.) egy további hiányos átírás készült. Lásd *Anjoukori okmánytár/Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Bp., 1878–1920. [=AOKm] III. 597–598. 394. sz. Regesztája: AOKlt XXIII. 250–251. 529. sz. Lásd még az esetre az árvizekkel kapcsolatban Kiss: *Floods and Long-Term*, 391–392.

²⁹ 1340. január 2. MNL OL DL 11 742. Regesztája: AOKlt XXIV. 9. 2. sz.

³⁰ Nem kivételes, hogy szigetek emelkednek ki a megnövekedett hordaléklerakódás következtében. Utal rá Bartolo – ahogyan arra fent kitértünk –, és a magyar forrásanyagból is ismertek további esetek. Lásd még például MNL OL DL 1687. (Kiadása: AOKm I. 94–95. 87. sz. Regesztája: AOKlt I. 347–348. 719. sz.); MNL OL DL 58 506. (Kiadása: AOKm IV. 10–12. 10. sz. Regesztája: AOKlt XXIV. 72–73. 154. sz.)

³¹ MNL OL S Térképtár 73. (Új szerzeményű térképek, 1701–1940) No. 102. (Szattmári Pál: Borsod megyebeli Ónod m. város és határának szabályozás előtti térképe. 1852). Online elérhető: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/11395/>. (A letöltés ideje: 2016. december 14.)

püspököt pedig 13 márkára büntette követelésének jogtalanságára hivatkozva.³² A határper teljesen egyértelművé teszi, hogy a magyar joggyakorlatban találkozunk olyan esetekkel is, amikor a folyómeder-változás nem járt a birtokviszonyok megváltozásával annak ellenére sem, hogy a fenti példa alkalmával nem kisebb birtokos, mint az egri püspökség próbálta ily módon kiterjeszteni területét.

Az általam gyűjtött félszáz eset egyenkénti elemzése egyrészt szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, másrészt a fentiekhez képest kevés újdonsággal szolgálna. Két megjegyzés kívánkozik ide. A 14. század közepi, fent részletezett példák azt mutatják, hogy nincs általánosan elfogadott jogelv, de ez nem egészen igaz. A 14. század második felétől csak alig-alig találunk olyan esetet, amely szerint a természetes folyómeder-módosulás nem járt birtokhatár-változással,³³ az addigi néhány eset ugyanakkor nem mutat egyértelmű képet. Ahogy korábban utaltunk rá, a vízjog más területein is alighanem az Anjou-kor idején rögzültek a már korábban is többé-kevésbé körvonalazható szokások.³⁴ A kialakuló szokás nem jelenti, hogy a hasonló ügyekben nem találunk vonatkozó pereket – alighanem százas nagyságrendekben lehetne összegyűjteni a késő középkori magyar oklevelek szisztematikus vizsgálatával.

Ugyanilyen fontos pont, hogy a fent bemutatott esetek közül néhány egy másik szempontból is kivételes. A félszáz közül alig egy tucatnyiban találkoztunk azzal, hogy a mederváltozások egészében természetes földrajzi folyamatok eredményeiként jöttek létre. Döntő többségében mesterségesen ásott vagy részben mesterségesen kialakított csatornák révén változtattak a folyók mederviszonyain. A perek egy része, amelyek a határváltozások problémáját érintik, éppen azzal foglalkoznak, hogy az adott mederváltozás természetes módon következett be vagy sem. Ennek eldöntése korántsem bizonyult magától értetődőnek, ami jól mutatja, hogy a még alapvetően szabályozatlan kisebb Kárpát-medencei folyók mederviszonyai a modern korinál jóval bizonytalanabbak voltak. Nemeszter találkozunk azzal, hogy alapvetően nem is jelentéktelen vízfolyások új medret kerestek maguknak egy-egy árvizet követően.³⁵ Gyakran nem az volt a kérdés, hogy megtörtént-e a medermódosulás, hanem hogy az visszaáll-e magától, visszaállítható-e a korábbi vízrajzi állapotra, illetve hogy mesterségesen segítették-e a víz más irányba terelődését.³⁶ Sok

³² „... autem dominum Nicolaum episcopum Agriensem pro indebita earumdem particularum terrarum litigiosarum requisicione in emenda estimacionis earumdem, scilicet in predictis tredecim marcis contra eundem Stephanum filium Pauli commisimus sentencialiter aggravari...” 1347. szeptember 14. MNL OL DL 3932. Kiadása (kihagyásokkal): AOkm V. 118–120. 55. sz. Regesztája: AOklt XXXI. 445–447. 862. sz. Lásd az oklevélre a benne említett árvíz kapcsán Kiss: *Floods and Long-Term*, 385–386.

³³ MNL OL DL 98 381. (Regesztája: ZsO VIII. 251–252. 859. sz.) Lásd az ügyre Kiss: *Floods and Long-Term*, 453–455.

³⁴ Tringli: A magyar szokásjog; Vadas: Terminológiai és tartalmi kérdések.

³⁵ Lásd pl. a Rába esetét: Vadas András: *Körmend és a vizek. Egy település és környezete a kora újkorban*. Bp., 2013. (ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 5) 22., 67.

³⁶ MNL OL DL 52 420., 91 893. (Regesztája: ZsO II. 186. 61. sz.); MNL OL DF 207 457. (Regesztája: ZsO I. 15. 138. sz. Kiadása: Dreska Gábor: A pannonthalmi konvent hiteleshelyének működése a Zsigmond-korban: a pannonthalmi konvent hiteleshelyének 1387 és 1437 között készült kiadványai a Pannonthalmi Bencés Főapátság Levéltárban. *Levéltári Közlemények* 68 [1997] 13.); MNL OL DL 53 871. (Regesztája: ZsO V. 191. 571. sz. Kiadása: Ortway Tivadar – Pesty Frigyes: *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. I. 1183–1430*. Pozsony, 1896. [Temesvármegye és Temesvár város története 4] 511–512.); MNL OL DL 53 984. (Regesztája: ZsO VI. 380. 1377. sz. Kiadása: Ortway–Pesty: *Oklevelek Temesvármegye, 543.*); MNL OL DL 53 990. (Regesztája:

esetben az oklevelek egyértelműen arra utalnak, hogy a mederváltozásért – egy-egy bizonyos esetben tekintélyes birtoktestek saját földjükhöz csatolásáért³⁷ – tettek az érintett felek, azaz ásással, a partfal bontásával igyekeztek elérni a mederviszonyok változását. Alighanem hasonló miatt foglalkozik már a *Digesták* több cikkelye is a partfalak kérdésével.³⁸ Hasonló esetek jelentik a legnagyobb részét a hazai pereknek, azaz a kérdés az, hogy természetes vagy mesterséges medermódosulásról volt-e szó. Ez egyben egyértelműen rámutat arra is, hogy a középkor második felében a magyar szokásjog máshogyan ítélte meg a két kérdést. Míg a mesterséges medermódosítás által elszakított birtok nem, addig a természetes mederváltozást követően átalakuló birtokszerkezet határváltozással járt.

A meder ásása miatt bekövetkező mederváltozások nem mindig tudatos kísérletek voltak, sőt bizonyos esetekben kifejezetten nem kívánt folyamatokat indítottak el. Egy 1405. évi oklevél arról számol be, hogy Gersei Pető két fia, János és Tamás panaszt tett, amely szerint az ő, Vas megyében fekvő Gerse és Sármelléke [Gersekarát] nevű birtokait és Telekes nemeseinek földjeit elválasztó Sárvíz patakon épített malmaik működtetésének érdekében malomárkot ástak. A patak alighanem kis vízhozammal rendelkezett, és a víz egésze az új mederben, a malomároknál folyt, a régi meder pedig az árvizek hordaléka által elkezdett feltöltődni. A telekesi nemesek pedig, minthogy a Gersei Petők birtokait és az ő földjeiket éppen a patak választotta el, az új, malomárokként használt medret tekintették határnak, s a két folyóág közti rétek nagy részét megpróbálták elfoglalni. Azaz annak ellenére, hogy az új árok elsősorban a Gersei Petők érdekét volt hivatott szolgálni, az ő birtokuk egy részének ideiglenes elcsatolását vonta maga után.³⁹

Konklúziók és kitekintés

A fentiekben azt vizsgáltuk, hogy a magyar szokásjog hogyan járt el a középkorban abban az esetben, ha egy birtokhatárt jelentő vízfolyás megváltoztatta medrét, s egy adott birtoktestet elcsatolt annak eredeti birtokosától, egy másik földhöz sodorva át azt. Vizsgálatunk arra mutat rá, hogy az Anjou-kortól kezdve rendre visszatérő problémát jelentett e kérdés. Bár gyűjtésünk nem reprezentatív, a félszáz fellelt eset ahhoz elégségesnek látszik, hogy általános gyakorlatot rekonstruáljunk. A néhány Anjou-kori felbukkanás nem mutat

ZsO VI. 405. 1499. sz.), MNL OL DL 16 498., 39 456., 66 938. (Regesztája: Fekete Nagy Antal: A Petróczy levéltár középkori oklevelei. Első közlemény. *Levéltári Közlemények* 8 [1930] 261–262. 202. sz.); MNL OL DL 36 393. (87–88. No. 2. Regesztája: Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei, 1289–1556.* I–II. Budapest, 1990. [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17] I. 717–718. 2022. sz.); MNL OL DL 17 372. (Közli Olexik Ferenc: Középkori levéltártörténeti adatok. *Levéltári Közlemények* 13 (1935) 270–271. 9. sz.); MNL OL DL 65 632., 83 932., 95 726., 106 744. (Közli K. Németh András: Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében. II. Halászat. In: *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve.* 36. Szerk. Gaál Zsuzsanna – K. Németh András. Szekszárd, 2014. 7.; K. Németh András: Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében III. Vízrajz. *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve.* 37. Szerk. Gaál Zsuzsanna – K. Németh András. Szekszárd, 2015. 9. [Az oklevelet helytelenül 1505-re datálva.]); MNL OL DL 29 981., 63 037.

³⁷ Pl. MNL OL DL 30 554.

³⁸ *Digesták* 43.12–13., 43.15.

³⁹ MNL OL DL 92 239. (Regesztája: ZsO II/1. 446. 3726. sz.)

egyértelmű mintázatot. A 15. századtól kezdve, az általunk ismert esetek arra engednek következtetni, hogy a magyar szokások a természetes folyómeder-változások esetén amelllett voltak, hogy a birtokhatárok is megváltoztak. Azonban az ezzel összefüggő, hasonló birtokperrek arról árulkodnak, hogy a határváltozások többsége nem természetes geomorfológiai folyamatok eredménye volt. Ilyenkor magától értetődően nem maradt a föld új birtokosának kezében.

Ugyanakkor miután a hasonló helyzetek gyakran nehezen voltak megítélhetőek, hiszen nemegyszer részben természetes, részben mesterséges folyamatok, részben nem szándékolt mesterséges beavatkozás állt a folyók mederváltozásainak hátterében, mint ahogyan arra a kutatás már korábban felfigyelt, Werbőczy e ponton nem a korabeli általános szokásjognak megfelelően vélekedett *Hármaskönyvében*. Azt sem állíthatjuk, hogy e ponton egészében a *Digestákra* és a római jogi normákra támaszkodna. Werbőczy egyszerűen a legracionálisabb, azaz legkevesebb jogvitára okot adó változat mellett foglal állást, azaz, hogy semmilyen esetben nem járnak a hasonló esetek birtokhatár-módosítással.

Bár vizsgálatunk nem a kora újkorra fókuszált, az egy-két eset alapján is egyértelműnek tűnik, hogy a *Hármaskönyv* ezen elvét nem érvényesítették szisztematikusan a 16–17. században.⁴⁰ Ugyanakkor egy mind Degré, mind pedig Tringli által idézett eset 1547-ből egyértelművé teszi, hogy a joggyakorlat változóban volt, hiszen miközben Fráter György egy, az Olt folyó medrének változása kapcsán kialakult perben birtokhatár-módosítást rendel el, egyszersmind hozzáteszi, hogy ez a korábbi szokásnak felel meg (*longam praeterea consuetudinem*). A kora újkori törvényi szabályozás egy ponton átveszi a *Hármaskönyv* vonatkozó jogelvét: az 1655. évi 81. törvénycikk pontosan a Werbőczy által megfogalmazott elveket követi. Annak ellenére, hogy ekkorra a *Hármaskönyv* szilárd hivatkozási alapjá vált, még éppen az 1655. évi törvény kiadásának évéből is tudunk olyan esetről, ahol ellentétes jogelvet követtek. 1655 végén, tehát már a törvénycikk kiadását követően pereskedik a Batthyány család dobrai [Dobrafalva, Vas megye] tiszttartója egy, a Lapincs folyó által elszakított földterület hovatarozását illetően, és bár a Batthyányak amelllett érvelnek, hogy a törvények szerint e földdarab nem idegenedik el attól, hogy átsodródott a folyó másik partjához, úgy tűnik, hogy nem magától értetődő a birtokrész tulajdonjoga a kortársak számára.⁴¹

⁴⁰ A *Hármaskönyv*vel ellentétes joggyakorlatra lásd például Szádeczky Lajos: *Székelly oklevéltár*. V. (1296–1603.) Kolozsvár, 1896. 61–63. 935. sz., 63–65. 936. sz. (Erre lásd Degré: *Magyar halászati jog*, 138.; Tringli: *A magyar szokásjog*, 262. [1547.]) Lásd továbbá: Tóth Péter: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1595–1600*. Szombathely, é. n. (Vas megyei levéltári füzetek 2) 243. 719. sz. (1600. november 23.)

⁴¹ Batthyány Magdolna levele Batthyány Ádámmalhoz. 1655. december 30. MNL OL P 1314. A herceg Batthyány család levéltára. Missiles. No. 5104.

HORTHY MIKLÓS A VILÁG KÖRÜL

Világ körüli út a Saida fedélzetén, 1892–1894

TURBUCZ DÁVID

MIKLÓS HORTHY AROUND THE WORLD GLOBE
Trotting onboard the Saida, 1892–1894

Within the huge corpus of works dealing with the life of Miklós Horthy, the number of those devoted to his career in the navy is fairly limited, and the majority of this small number makes no use of archival sources at all. The present paper is aimed to partly fill that gap, by reconstructing Miklós Horthy's journey around the world between 1892 and 1894, a journey that played a key role in the socialization of Horthy and in the shaping of his view of the world.

Keyword: Miklós Horthy as navy officer, navy, journey

Azzal kapcsolatban, hogy Horthy Miklós miért is választotta a tengerésztiszti pályát, egyetlen forrással rendelkezünk. A volt kormányzó emlékiratai szerint: „amikor elhatároztam, hogy tengerésztiszt leszek, dehogyis gondoltam tengeri csatákra és győzelmekre, csupán arra vágytam, hogy a széles nagy világot megismerhessem. Utazni, minél többet és minél messzebbre utazni! Ezt tűztem ki célomul.”¹ Majd később hozzátette, hogy „minden fiatal tengerésztiszt legfőbb vágya, hogy a távoli világrészekbe utazhassék”.²

Ugyan születtek már publikációk a későbbi államfő tengerésztiszti pályafutásáról,³ azonban életrajzának a bécsi állami levéltárban fellelhető forrásokon alapuló feldolgozására még nem került sor.⁴ Érvényes ez a Saida korvett fedélzetén, 1892 és 1894 között megtett világ körüli útra vonatkozóan is. Az utazással először Pilch Jenő hadtörténész foglalkozott 1928-ban megjelent Horthy-életrajzában, amelynek megírásához – eddig

Turbucz Dávid, PhD, posztdoktor kutató, BTK TTI, Horthy-korszak Témacsoport. A tanulmány megírásához szükséges kutatás a Tempus Közalapítvány (Collegium Hungaricum Ösztöndíj) támogatásával valósult meg 2016-ban.

¹ Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Bp., 2011. (Emlékezések) 10.

² Uo. 16.

³ Sipos Péter: Előportré a névadóhoz. Horthy Miklós, a tengerésztiszt. *Világosság* 34 (1993) 6. sz. 18–25.; Csonkaréti Károly: *Horthy, a tengerész*. Bp., 1993.; Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Bp., 2011. 19–65.; Catherine Horrel: *Horthy*. Bp., 2017. (History Könyvek) 19–76.

⁴ A releváns iratok lelőhelyei: Österreichisches Staatsarchiv (Wien) Kriegsarchiv Neues Marinearchiv. (= ÖStA KA NMA.) Marinesektion des Kriegsministeriums Präsidial-Kanzlei. (= MS PK.) Operations-Kanzlei. (= MS OK.) A pontos jelzeteket lásd később.

egyetlenként – bécsi levéltári forrásokat is használt.⁵ Csonkaréti Károly,⁶ Kerepeszki Róbert,⁷ Nagy Miklós Mihály,⁸ e sorok írója,⁹ és Catherine Horel¹⁰ ugyanis kizárólag Horthy Miklós emlékirataira és a Monarchia haditengerészetének hivatalos – publikált – jelentéseire támaszkodtak.

Horthy Miklós már a fiumei Haditengerészeti Akadémián is részt vett hosszabb-rövidebb hajóutakon a nyári behajózások alkalmával, eleinte az Adriai-, majd a Földközi-tengeren.¹¹ 1886 őszén, a Haditengerészeti Akadémia befejezését követően újabb utakra került sor – például a barcelonai világhiállításra való részvétel miatt –, elsősorban a Földközi-tengeren. Ezek az utak az akadémián megszerzett ismeretek elmélyítését és gyakorlati tapasztalatok szerzését célozták, amelyek a tengerésztiszti vizsga letételéhez nélkülözhetetlenek voltak.¹² Az első¹³ úti célok közé Spanyolország (kétszer),¹⁴ Szicília, Málta, Tunézia,¹⁵ majd Konstantinápoly és a Fekete-tenger tartozott.¹⁶ Az igazán nagy utazásra, amelyre a pályaválasztáskor gondolhatott, csak ezeket követően került sor.

1867 és 1914 között az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének hajói rendszeresen részt vettek különféle expedíciókon, amelyek – az Adriai- és a Földközi-tenger mint hazai vizek mellett – a világ távoli földrészeit is érintették (Észak-, Közép- és Dél-Amerika, Ázsia, Északi-sark, Afrika, Ausztrália). Világ körüli utak lebonyolítására is sor került. A hajóutak konkrét tudományos és diplomáciai célokat is szolgálhattak, azon túl, hogy a Monarchia tengeri hatalmát igyekeztek demonstrálni.¹⁷ Korszakunkban több útleírás is megjelent haditengerészek tollából. Horthy Miklós azonban nem sorolható közéjük: emlékirata nem tekinthető útleírásnak, ráadásul azt évtizedekkel később készítette, így adatai sok esetben pontatlanok. A kortárs útleírások közül kiemelendő Ferenc Ferdinánd útinaplója. A trónörökös útja szinte egy időben zajlott Horthy világ körüli útjával, sőt,

⁵ Pilch Jenő: *Horthy Miklós*. Bp., 1928. 12–14.

⁶ Csonkaréti: *Horthy, a tengerész*, 18–23.

⁷ Kerepeszki Róbert: *Overseas Travel as a Shaping Force of World View. The Case of Miklós Horthy*. In: *Global Encounters – European Identities. Europe and the Wider World* V. Ed. Mary N. Harris – Anna Agnarsdóttir – Csaba Lévai. Pisa, 2010. 259–270.

⁸ Nagy Miklós Mihály: *Utazástörténeti vonatkozások Horthy Miklós portréjához*. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk. Miklós Péter. Szeged, 2010. 343–353.

⁹ Turbucz: *Horthy*, 25–29.

¹⁰ Horel: *Horthy*, 38–40.

¹¹ Turbucz Dávid: „Mi tagadás, nem tartoztam a szorgalmas tanulók közé”. Horthy Miklós a fiumei Haditengerészeti Akadémián. *Történelmi Szemle* 60 (2019) 61–74.

¹² *Organische Vorschrift für das Personale der k. u. k. Kriegs-Marine. IX. Hauptstück: Beförderung*. Wien, 1890. 1–2.; *Organische Vorschrift für das Personale der k. u. k. Kriegs-Marine. V. Hauptstück: Prüfungen* Wien, 1891. 49.

¹³ Értsd az Adriai-tengeren kívüli.

¹⁴ Lásd például ÖStA KA NMA. MS OK. 1887. Kt. 14. V 9/13 Nr. 1285., V 9/14 Nr. 1437., V 9/15 Nr. 1545., V 9/16 Nr. 1642., V 9/17 Nr. 1735.; 1888. Kt. 21. V 3/12 Nr. 714., V 3/13 Nr. 746., V 3/14 Nr. 771., V 3/16 Nr. 824.

¹⁵ Lásd például ÖStA KA NMA. MS OK. 1889. Kt. 30. V 11/3 Nr. 267., V 11/4 Nr. 331., V 11/5 Nr. 403., V 11/6 Nr. 484.

¹⁶ Lásd például ÖStA KA NMA. MS OK. 1890. Kt. 38. V 11/10 Nr. 726., V 11/11 Nr. 858., V 11/12 Nr. 936., V 11/14 Nr. 1029., V 11/17 Nr. 1272., V 11/18 Nr. 1172.

¹⁷ Nagy Miklós Mihály: *Boldog békeidők haditengerészei. A k. u. k. hadiflotta utazástörténete*. Bp., 2003.; Wilhelm M. Donko: *Österreichs Kriegsmarine in Fernost. Alle Fahrten von Schiffen der k. u. k. Kriegsmarine nach Ostasien, Australien und Ozeanien von 1820 bis 1914*. Berlin, 2013.

az útvonalat tekintve is volt átfedés, bár nem találkoztak egymással.¹⁸ Alfred Kuodelka, a Monarchia haditengerészetéről szóló, 1899-ben megjelent könyvében szintén közölt két útleíró fejezetet.¹⁹ Gáspár Ferenc is beszámolt arról a világ körüli útról, amelyen tengerészként részt vett.²⁰

Jelen tanulmány Horthy Miklós 1892 és 1894 közötti útját mutatja be öt szakaszra osztva, egyúttal elhelyezve azt haditengerészeti pályafutásában.

Az út első szakasza: az utazás kezdete

Horthy Miklós 1892. augusztus 24-én kezdte meg a szolgálatát a 2500 tonna vízkiszorítású Saida korvett fedélzetén.²¹ A hajó az 1870-es évek második felében épült és azóta kisebb szünetekkel folyamatosan szolgálatban állt: az európai úti célokra kívül járt Észak- és Dél-Amerikában, Kelet-Afrikában, Indiában és Ausztráliában is. A fából épült, öt kazánnal felszerelt vitorlás hajót 1892-ben újabb missziós útra választották ki,²² amelyen legfiatalabb tisztként, sorhajózáslósként a fiatal Horthy is részt vehetett. A hajó parancsnoka Moriz Sachs fregattkapitány, Ferenc József korábbi szárnysegédje volt.²³

1892. szeptember 1-jén, a szokásos előkészületek, azaz a hajó fegyverekkel, lőszerrel, navigációs és egyéb eszközökkel, több hónapra elegendő szénrel és élelmiszerrel történő felszerelése után kezdte meg a Saida Indiát, Ausztráliát és a Csendes-óceáni-szigeteket érintő útját.²⁴ Első állomása, amelyet különösebb esemény nélkül ért el, Egyiptom volt. Port Szaid kikötőjébe, a Szuezi-csatorna bejáratához szeptember 28-án érkeztek meg. A piramisok, a szfinx, az ókori civilizáció romjai, kiegészülve az arab és az angol hatásokkal – Port Szaid és Szuez akkoriban szinte angol városnak volt tekinthető –, mély benyomást tettek a Saida tisztjeire és legénységére, így Horthy Miklósról is. Miután a hajó parancsnoka tájékozódott a kairói egészségi viszonyokról, engedélyezte néhány tisztnek, hogy pár napos szabadságuk alatt ellátogassanak oda.²⁵ Ez lehetővé tette, hogy „megismerhessük Egyiptom látványait, a piramisokat, pompás mecseteket, gazdag múzeumokat

¹⁸ Franz Ferdinand von Österreich-Este: „Die Eigeboneren machten keinen besonders günstigen Eindruck”. *Tagebuch meiner Reise um die Erde 1892–1893*. Hrsg. Frank Gerbert. Wien, 2013.

¹⁹ Alfred Frh. v. Koudelka: *Die k. u. k. Kriegsmarine*. Wien, 1899. [Reprint: Schleinbach, 2011.] 271–400.

²⁰ Gáspár Ferenc: *Negyvener mérővitorlával és gőzzel*. Szeged, 1892.

²¹ ÖStA KA NMA. MS PK. 1892. Kt. 331. VIII 8/11. Nr. 1876.; *Rangs- und Eintheilungs-Liste der k.k. Kriegsmarine. Richtig gestellt bis 1 September 1892*. Wien, 1892. 142–143.

²² ÖStA KA NMA. MS OK. 1892. Kt. 52. I 1/4 Nr. 786.; Wladimir Aichelburg: *Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe. Von Abbondanza bis Zrínyi*. Wien–Graz, 2002. 379–380.; Csonkaréti: *Horthy, a tengerész*, 18.

²³ *Rangs- und Eintheilungs-Liste der k.k. Kriegsmarine*, 142–143.

²⁴ ÖStA KA NMA. MS OK. 1892. Kt. 57. V 22/3 Nr. 1391. A Saida parancsnokának rendszeres – körülbelül két-hetente írt – jelentéseit két csoportba lehet osztani: úti jelentések (*Reiseberichte*) és az út fontosabb eseményeit összefoglaló jelentések (*Vorfallenhaitberichte*). Az úti jelentések az időjárási viszonyokkal, az útiránnyal kapcsolatos alapvető információkat tartalmazzák, míg az út adott szakasza során történeteket a másik típusú beszámolók foglalják össze.

²⁵ ÖStA KA NMA. MS OK. 1892. Kt. 57. V 22/4 Nr. 1494.

– de egyúttal a szórakozóhelyeket is”.²⁶ Horthy azonban nem a kulturális élményeit osztotta meg emlékiratainak olvasóival, hanem a szórakozással, a vadászatokkal kapcsolatos eseményeket vagy anekdotisztikus történeteket mesélt el.²⁷ (Leírta például egy kölcsön-szerzés történetét.) A szabadságolt tisztok 1892. október 2-án, Szuezből tértek vissza a csatornán időközben áthajózott Saida fedélzetére.²⁸ Horthy Miklós a Szezei-csatornát tehát akkor nem látta.

A korvett ezt követően folytatta útját Áden, a térség fontos angol támaszpontja felé a Vörös-tengeren, ahol gyakran uralkodott szélcsend és rettenetes hőség.²⁹ A vitorlás, mint említettem, kazánokkal is fel volt szerelve: a Monarchia haditengerészete átmeneti időszakát élte a fatestű vitorlás, illetve a gőzenergiával hajtott, vasból és acélból készült hajók között. A Saida az út során elsősorban a vitorláját használta, de az időjárási viszonyok – főleg a szélcsend – időnként megkövetelték a kazánok alkalmazását.³⁰ Az összesített adatok szerint a huszonegy hónapig tartó út során a korvett 36 313 tengeri mérföldet tett meg, ebből 26 945 mérföldet vitorlával.³¹

Szuezből Ádenbe tizenegy napig tartott az út, ahova így 1892. október 13-án érkeztek meg.³² Erre a szakaszra esett október 4-e, az uralkodó névnapja, amit a szolgálati szabályzat előírásai szerint megünnepeltek.³³

Az út második szakasza: India

Az utazás egyik legfontosabb szakasza Indiához, pontosabban a kikötővárosokhoz, tehát a szubkontinens kicsi, de jelentős részeihez kötődött. A kikötők ugyanis a gyarmatosító nagyhatalmak politikai, katonai és gazdasági jelenlétét szimbolizálták, rajtuk keresztül valósult meg a kontinensek közötti kapcsolatteremtés.³⁴

A kikötőkben a cs[ászári]. és kir[ályi]. haditengerészet tisztjei képet alkothattak a brit gyarmatosításról. A Saida India központi kikötőinél szakította meg útját: Bombayben 1892. november 3–17., Colombóban december 3–8., Kalkuttában pedig 1893. január 3–17. között tartózkodott.³⁵

²⁶ Horthy: *Emlékirataim*, 17.

²⁷ Nagy: *Utazástörténeti vonások*, 251–353.

²⁸ ÖStA KA NMA. MS OK. 1892. Kt. 57. V 22/4 Nr. 1494.

²⁹ ÖStA KA NMA. MS OK. 1892. Kt. 55. IV 22/3 Nr. 1493.; Horthy: *Emlékirataim*, 18. Áden térségbeli szerepéhez lásd Kenneth McPherson: *Port Cities as Nodal Points of Change. The Indian Ocean, 1890s–1920s*. In: *Modernity and Culture. From the Mediterranean to the Indian Ocean*. Ed. Leila Tarazi Fawaz – C. A. Bayly – Robert Ilbert. New York, 2002. 87.

³⁰ ÖStA KA NMA. MS OK. 1892. Kt. 57. V 22/4 Nr. 1494.

³¹ *A cs. és kir. hadi tengerészet jelentése az 1894-ik évről*. Bécs, 1895. 48.

³² ÖStA KA NMA. MS OK. 1892. Kt. 55. IV 22/3 Nr. 1493.

³³ Uo. 1892. Kt. 57. V 22/4 Nr. 1494.

³⁴ Az indiai kikötők szerepéhez lásd Kenneth McPherson 29. jegyzetben hivatkozott tanulmányát.

³⁵ ÖStA KA NMA. MS OK. 1892. Kt. 55. IV 22/4 Nr. 1610., IV 22/5 Nr. 1829.; 1893. Kt. 64. IV 13/1 Nr. 114. és IV 13/2 Nr. 325.

Megérkezésekor a korvett – ahogyan az út más állomásain is – tisztelgő lövéseket adott le. A horgonyvetés után kezdetét vették a tisztelgő látogatások. A kikötői és városi hatóságok, illetve a brit gyarmattartók reprezentánsai (a kormányzó, a helyőrség parancsnoka, a kikötő parancsnoka stb.) meglátogatták Sachs kapitányt a fedélzeten, amely látogatásokat ő még aznap vagy egy-két napon belül viszonzott. (Előfordult fordított sorrend is.) A kapcsolatfelvételtől a Monarchia diplomatái sem maradtak ki. Bombayben például – amelynek kikötője Anglia gazdasági, politikai és katonai jelenlétének egyik központjaként fontos szerepet töltött be Európa és Ázsia összekötésében –, amint megérkezett a Saida, egy kikötői tiszt, illetve egy angol tengerésztiszt jött a fedélzetre, hogy üdvözlje a Saida parancsnokát és a hajón szolgáló tiszteket. Colombóban – amelynek jelentősége Bombayhez hasonlóan a Szezi-csatorna megnyitása után nőtt meg³⁶ – tiszteletüket tették a fedélzeten angol tisztek, ahogyan a cs. és kir. konzul is.³⁷

Az események másik kategóriáját alkották a társasági események: vadászatok, pólójátékok, lóversenyek, vacsorák, táncos multságok, színházi előadások stb. A Saida tisztjei indiai állomásaikon rendszeresen meghívást kaptak ezekre, ahogyan a kikötővárosokban működő klubokba is. Bombayben a Royal Jacht Klub látta őket vendégül, Colombóban pedig a Colombo Klub, ahol az utazóknak lehetősége nyílt a kapcsolatépítésre, mindenekelőtt angol tisztekkel. A legkiemelkedőbb társaséleti eseményre Kalkuttában került sor, ahol az indiai alkirály díszbédet és udvari bált rendezett néhány nappal a Saida 1893. január 3-i megérkezése után. Sachs kapitány és több tisztje – közöttük Horthy Miklós is –, meghívást kapott a bálra, amelynek során az alkirály audiencián fogadta a Saida parancsnokát. A haditengerészet éves jelentése szerint a Saida tisztikara „a hivatalos, mint nem hivatalos körök részéről a legkitüntetőbb bánásmódban részesült”.³⁸ Horthy Miklós így fogalmazta meg ugyanezt: „ez alkalommal [az alkirály bálján – T. D.] megismerhettük India fővárosának egész előkelő társaságát”.³⁹ Január 16-án, elutazás előtt újabb fogadásra került sor az alkirálynál, amelyen az éppen Kalkuttában tartózkodó indiai hercegek és főurak is részt vettek.⁴⁰

Néhány napos szabadságaik alkalmával a tisztek egyéni vagy csoportos programokat is szervezettek. Horthy Bombayben kapott két nap szabadságot, hogy párducvadászaton vehessen részt, amely végül eredménytelenül végződött.⁴¹ Mindenesetre lehetősége nyílt legalább felületesen bepillantani az indiai vadászatok világába.⁴² Másokhoz hasonlóan,

³⁶ Colombo kikötőjének változó szerepéhez Sujit Sivasundaram: *Towards a Critical History of Connection. The Port of Colombo, the Geographical “Circuit,” and the Visual Politics of New Imperialism, ca. 1880–1914.* In: *Comparative Studies in Society and History* 59 (2017) 346–384.

³⁷ Az indiai kikötőkben eltöltött időről lásd ÖStA KA NMA. MS OK. 1892. Kt. 52. I 1/4 Nr. 1794.; Kt. 57. V 22/6 Nr. 1830.; 1893. Kt. 66. V 13/1 Nr. 113. és V 13/2 Nr. 326.

³⁸ *A cs. és kir. hadi tengerészet jelentése az 1893-ik évről.* Bécs, 1894. 34.

³⁹ Horthy: *Emlékirataim*, 20.

⁴⁰ ÖStA KA NMA. MS OK. 1892. Kt. 57. V 22/6 Nr. 1830.; 1893. Kt. 66. V 13/1 Nr. 113., V 13/2 Nr. 326.

⁴¹ Ceylonban [Sri Lanka] Horthy Miklósnak nem volt módja elefántokra és vadbivalyokra vadászni, ahogyan a tigrisvadászat is elmaradt a Gangesz deltájában. Horthy: *Emlékirataim*, 19–20.

⁴² Az indiai vadászatokhoz lásd Julie Elaine Hughes: *Animal Kingdoms. Princely Power, the Environment, and the Hunt in Colonial India.* Austin, 2009. [Dissertation.]

Horthy is sor kerített kisebb utazásra: Kalkuttából Kőrösi Csoma Sándor dardzsilingi sírját kereste fel, megszakítva ezzel a „póljátékok, lóversenyek, meghívások és színházi előadások” sorát, amelyek „annyira elszórakoztatták”.⁴³ A három indiai állomáson töltött idő tehát meglehetősen eseménydúsán telt el.⁴⁴

Az indiai benyomásokat felidézve Horthy fontosnak érezte értékelni a brit gyarmatosítás szerepét, jelentőségét és eredményeit. Általánosságban – nemcsak a brit gyarmatokra vonatkozóan – megjegyzi, hogy „a fehér ember uralma az idegen földrészek és országok felett szilárdan áll, ehhez semmi kétség sem fért”. Majd így folytatta: „Viktória angol királynő uralkodása idején [...] korlátlanul érvényesült a büszke mondás: Britannia rules the waves, s ennek utunk folyamán számos mély hatást keltő példáját tapasztalhattuk. [...] Mindaz, amit csak Indiából láthattunk, az angolok kiváló gyarmatosító tehetségét bizonyította.” Példaként említette, hogy „féken tartották északon a nyugtalan törzseket, [...] gátat vetettek a hinduk és a muzulmánok örökös összetűzéseinek. Gazdasági téren gondoskodtak a folyamok szabályozásáról, és öntözés révén, főként Pandzsábban, nagy kiterjedésű termőföldeket varázsoltak elő. Országutakat és vasutakat építettek, egyszóval civilizációt és gazdagságot teremtettek, kevés erővel a rendet is fenntartották.”⁴⁵

Bár ezeket a gondolatokat évtizedekkel később vetette papírra, nincs okunk feltételezni, hogy fiatalkorában lényegesen eltérő módon értékelte volna az angol gyarmatbirodalmat. Horthy kritikátlan módon mutatta be az angol gyarmatosítást, annak negatív hatásairól egy szót sem ejtett. Lehetséges, hogy ezeket fel sem ismerte, mivel a tisztársaival együtt lényegében kizárólag angol tisztekkel, illetve a helyi elit azon tagjaival érintkezett, akik érdekeltek voltak a gyarmatosítás fenntartásában. Személyes tapasztalatai fontos szerepet játszhattak Anglia iránt érzett csodálatának kialakulásában, amely egész életében végigkísérte.⁴⁶ Persze nem zárható ki, hogy már a Haditengerészeti Akadémián folytatott tanulmányai vagy korábbi utazásai során szerzett élményei megalapozták pozitív elfogultságát, és az Indiában töltött két hónap csak elmélyítette azt. A huszonöt éves tengerésztiszt rendkívüli módon tisztelte a gyarmatosító nagyhatalmakat, különösen a briteket. A maga korában nem volt egyedül ezzel, sem azzal a meggyőződéssel, hogy a britek nélkül a gyarmatosított területek népessége saját erejéből nem lenne képes önálló, de legalábbis rendezett és civilizált életre.⁴⁷ Életre szóló hatást gyakorolt rá a hatalma csúcsán álló Nagy-Britannia, a tengeri világhatalom, annak katonai, gazdasági és politikai teljesítőképesége.⁴⁸ Elsősorban azért csodálta a gyarmatosítót, mert egyensúlyt tudott tartani India népei között,⁴⁹ az 1857-es szípojfelkelés után létre tudott hozni

⁴³ Horthy: *Emlékirataim*, 20.

⁴⁴ ÖStA KA NMA. MS OK. 1892. Kt. 57. V 22/6 Nr. 1830.; 1893. Kt. 66. V 13/1 Nr. 113., V 13/2 Nr. 326.; Horthy: *Emlékirataim*, 18–21.

⁴⁵ Uo. 16–17., 20–21.

⁴⁶ A brit gyarmatbirodalomról lásd Niall Ferguson: *Empire. How Britain Made the Modern World*. London, 2004.

⁴⁷ Ezért fogalmazott így az emlékirataiban: „Napjainkban [1945 után] India és Pakisztán részéről egyaránt feszült a helyzet. Kérdés, hogy nem szenved-e a lakosság az úgynevezett felszabadulás kétes szerencséjének következményeitől.” Horthy: *Emlékirataim*, 21.

⁴⁸ Turbucz: *Horthy*, 28.

⁴⁹ Horel: *Horthy*, 38.

egy olyan gyarmati berendezkedést, amely „kevés emberrel”⁵⁰ tartotta fenn a rendet. Ebben a rendszerben a brit hadsereg és adminisztráció – élén az alkirályal – jelentette a gyarmatosítók hatalmának alapját, de fontos szerepet töltöttek be az angolokkal együttműködő helyi elitek (fejedelmek, hercegek, maharadszák) is, akik irányították a lokális közigazgatást. A briteknek így a helyi elitekkel kellett megegyezésre jutniuk, onnantól kezdve a helyi közigazgatással már nem kellett foglalkozniuk, így viszonylag könnyen uralmuk alatt tarthattak egy szubkontinentst.

Az út harmadik szakasza: Jáva-szigete és Ausztrália

Kalkuttát 1893. január 17-én hagyta el a Saida. Húsznapos utat követően, február 5-én érkezett meg Szingapúrba, ahol négy napot töltöttek el. A város „lenyűgöző hatást tett” Horthy Miklósról.⁵¹ A szokásos tisztelgő vizitek itt sem maradtak el. Ezek közül kiemelkedett az Abu Bakar johori szultánnál tett hivatalos látogatás.⁵² Február 23. és március 2. között Bangkokban tartózkodott a Saida tisztikara és legénysége.⁵³ Sziám királyánál audienciára került sor, de ezen Horthy nem vett részt, így az időt a város, a „valósággyá vált mese” nevezetességeinek megnézésével töltötte el.⁵⁴

1893. március 15-én érkezett meg a korvett Jáva szigetére, Batáviába: a holland gyarmaton a kaucsuk, tea és kávé termesztésével, illetve az ezzel való kereskedéssel, ennek világgazdasági szerepével ismerkedhettek meg.⁵⁵ Jáván is a megszokott forgatókönyv szerint telt az idő: tisztelgő ágyúlövések, majd egymást követték az udvariassági vizitek.⁵⁶ A kormányzónál tett március 18-i látogatást⁵⁷ emlékiratában Horthy is kiemeli.⁵⁸ A helyi klubok meglátogatása itt sem maradt el.⁵⁹ Jáva szigetén, ahol összesen három hetet tartózkodtak, a sziget keleti részén Surabaya kikötőjénél is megállt a hajó egy hétre. Miután sor került a szén- és élelmiszer-utánpótlás beszerzésére, illetve a város és környékének megtekintésére, április 6-án indultak tovább Ausztrália felé.⁶⁰

Egy hónapos – tomboló viharokkal kísért – utazást követően, 1893. május 7-én érte el a Saida az ausztráliai Albany kikötőjét.⁶¹ Mivel a város térségében himlőjárvány volt, így csak rövid időt töltöttek ott, amennyi szükséges volt a szén- és az élelmiszer-utánpótlás

⁵⁰ Körülbelül 1000 civil és 70 000 katona. Ferguson: *Empire*, 171., 184.

⁵¹ Horthy: *Emlékirataim*, 21.

⁵² Uo.; ÖStA KA NMA. MS OK. 1893. Kt. 66. V 13/3 Nr. 491.; *A cs. és kir. hadi tengerészet jelentése az 1893-ik évről*, 34.

⁵³ ÖStA KA NMA. MS OK. 1893. Kt. 64. V 13/3 Nr. 490., IV 13/4 Nr. 561.

⁵⁴ Horthy: *Emlékirataim*, 22. (Az idézet itt olvasható.); ÖStA KA NMA. MS OK. 1893. Kt. 66. V 13/4 Nr. 562.

⁵⁵ ÖStA KA NMA. MS OK. 1893. Kt. 64. IV 13/4 Nr. 561.

⁵⁶ Uo. Kt. 66. V 13/5 Nr. 725.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Horthy: *Emlékirataim*, 22.

⁵⁹ ÖStA KA NMA. MS OK. 1893. Kt. 66. V 13/5 Nr. 725.

⁶⁰ Uo. V 13/6 Nr. 882.

⁶¹ Uo. Kt. 64. V 13/6 Nr. 881.

beszerzésére.⁶² Május 22-én érkeztek meg az út következő állomására, Melbourne-be, ahol egy hónapot töltöttek el.⁶³ Ennek az egy hónapnak a hivatalos eseményei, a megszokott udvariassági látogatásokon kívül, Viktória angol királynő május 24-i születésnapjához és uralkodásának ötvenhatodik évfordulójához (június 20.) kötődtek. Sachs hajóparancsnok és stábjba mindkét ünnepségre kapott meghívást. A királynő születésnapján reggeltől napnyugtáig felvonták a hajókon a zászlókat és délben 21 tisztelő ágyúlövést adtak le. A cs. és kir. tisztek hivatalosak voltak a délutáni katonai parádéra, majd a díszvacsorára és az azt követő bálra is, amely újabb kiváló alkalom volt az angol tisztekkel való kapcsolatépítésre. Az udvariassági látogatások közül kiemelkedett a Viktória tartomány kormányzójánál tett látogatás május 23-án. A társasági élet eseményei közé a helyi klubok meglátogatása, vacsorákon, bálokon és koncerteken való részvétel tartozott. A meghívásokat a Saida fedélzetén vacsorákkal és egyéb szórakozási lehetőségekkel igyekeztek viszonzni a korvett tisztjei.⁶⁴ Horthy abban a megtiszteltetésben részesült, hogy a kormányzó, aki szenvedélyes lovas volt, meghívta őt a legközelebbi falkavadászatra. Emellett a fiatal tisztnek módja nyílt arra is, hogy egy kenguruvadászaton vegyen részt.⁶⁵ Emlékirataiban Horthy több információt is közöl Melbourne városával kapcsolatban a helyi közlekedési szokásoktól a kulturális programokig. Kiemelte, hogy „egyikünk sem mulasztotta el a Vienna Cafét meglátogatni, melynek tulajdonosa Bécsből vándorolt ki húszéves korában”.⁶⁶ A Melbourne-ben töltött viszonylag hosszú idő után 1893. június 24-én a Saida továbbhajózott Sydney felé, ahová július 1-jén érkeztek meg.⁶⁷ A kéthetes tartózkodás alatt a megszokott események követték egymást (udvariassági látogatások, klubok felkeresése, különféle társasági események stb.).⁶⁸ A Saida itt kapta meg a parancsot, hogy várja be báró Heinrich Foullon von Norbeck neves geológust, aki az Új-Hebridákon és a Salamon-szigeteken nikkel után kutatott.⁶⁹ Ez azzal a következménnyel is járt, hogy módosult az útvonal: „Sajnos ez a feladat arra kényszerített bennünket, hogy Tahiti, Honolulu és San Francisco kikötőit töröljük útitervünkéből” – emlékszik vissza Horthy Miklós.⁷⁰ (San Francisco valójában nem is szerepelt az eredeti parancsban.)

A Saida útvonala és az út jellege a parancs következtében jelentősen megváltozott: átalakult tudományos expedícióvá.

⁶² ÖStA KA NMA. MS OK. 1893. Kt. 66. V 13/7 Nr. 982.

⁶³ Uo. Kt. 64. V 13/7 Nr. 981., IV 13/8 Nr. 1167.

⁶⁴ Uo. Kt. 66. V 13/8 Nr. 1168.; A cs. és kir. hadi tengerészet jelentése az 1893-ik évről, 34.

⁶⁵ Horthy: *Emlékirataim*, 24.

⁶⁶ Uo. 25.

⁶⁷ ÖStA KA NMA. MS OK. 1893. Kt. 64. V 13/8 Nr. 1167.

⁶⁸ Uo. Kt. 66. V 13/9 Nr. 1366.

⁶⁹ Uo. 1892. Kt. 52. I 1/4 Nr. 786. (Itt található az eredeti parancs.), 1893. Kt. 62. I 1/4 Nr. 765. és 771. (Itt a módosított utasítás olvasható.)

⁷⁰ Horthy: *Emlékirataim*, 25–26. (Az idézet a 26. oldalon olvasható.)

Az út negyedik szakasza: expedíció a csendes-óceáni szigetvilágban

Az expedíció kezdete előtt a Saida még útba ejtette Új-Zélandot: Aucklandben álltak meg a szén- és az élelmiszer-utánpótlás beszerzése céljából.⁷¹ A korvett következő állomása Noumea, Új-Kaledónia volt, ahová Ferenc József születésnapján, 1893. augusztus 18-án érkeztek meg. Ennek a megünneplése – a szolgálati szabályzat által előírt keretek között – természetesen nem maradt el, sőt, részt vettek benne a kikötőben állomásozó többi hajón szolgálatot teljesítők is.⁷²

Az Új-Hebridákat és a Salamon-szigeteket érintő expedíciós úton a geológiai kutatók során a kedvezőtlen klíma, valamint a nagyrészt még kannibál őslakosság miatt fokozott biztonsági intézkedéseket kellett a Saida parancsnokának bevezetnie.⁷³ Ezeket a szigetekkel kapcsolatos alapvető információkkal együtt az 1893. november 11-én kelt jelentésében részletesen be is mutatta. A szárazföldi expedíciókat, tudományos megfigyeléseket alaposan meg kellett tervezni. A partra szálló, felfegyverzett különítmény védőkísérettel lépett a szárazföldre. Sokszor olyan parancsot kaptak, hogy nem mehetnek túl messze, a szárazföldön látótávolságon belül kellett maradniuk. A szárazföld belsejébe behatoló geológiai felfedezőutak résztvevőit egy tiszt parancsnoksága alá rendelték, aki felelt a biztonságért. Mindenkit felfegyvereztek, míg egy matrózt hosszú késsel láttak el, hogy a kúszónövényektől megtisztítsa az utat. Egyes csoportokat orvossal és betegszállítóval is kiegészítettek. Bennszülött tolmácsot is alkalmaztak. Gondoskodni kellett az élemezésről is: az egész napos utak esetében egy üveg keserű tea (a víz fogyasztását megtiltották) és két darab kétszersült volt a fejadag.⁷⁴ A haditengerészet hivatalos jelentése kitért az „egészségtelen éghajlat és a vad bennszülöttek” miatti „rendkívüli elővigyázati és biztonsági intézkedések foganatosítására. [...] Máskülönben éppen ezek a sokszoros, nehéz és szokatlan körülmények között keresztülvitt partraszállások a legénység kiképzéséhez nagyban hozzájárultak, amely által tényleg kiváló tengerészes ügyességet értek el.”⁷⁵ Emlékirataiban Horthy is beszámolt ezekről a küldetésekről, parancsnoka ugyanis néhány alkalommal őt bízta meg a különítmény vezetésével. Mindig huszonöt matrózzal indult útnak, akik a fegyvereket és a szerszámokat vitték. „A bennszülötteket sohasem engedtem a közelünkbe, mérges dárdáik és nyilaik miatt. Míhelyt a látókörünkbe jutottak, lelőttem néhány kókuszdiót, és pedig nagyobb távolságból, hogy a fegyvereink számára szükséges tekintélyt megszerezem” – írta.⁷⁶

⁷¹ ÖStA KA NMA. MS OK. 1893. Kt. 66. V 13/10 Nr. 1451.

⁷² Uo. V 13/11 Nr. 1623.

⁷³ „Abban az időben – emlékszik vissza Horthy Miklós – az Új-Hebridákon és a Salamon-szigeteken kizárólag fejdavászok és emberevők laktak. A busman törzs, az a csúf, kicsi, szénfekete, szőrös fajta, örökös háborúságban élt a sósvíziek törzsével. A sóért a viszálykodás sorozatos, rendkívül heves harcokból állt. Az eseketeket azután a győzelmi lakomán felfalták.” Horthy: *Emlékirataim*, 28.

⁷⁴ ÖStA KA NMA. MS OK. 1893. Kt. 76. V 13/1 Nr. 3.

⁷⁵ *A cs. és kir. hadi tengerészet jelentése az 1893-ik évről*, 35.

⁷⁶ Horthy: *Emlékirataim*, 29.

A Saida 1893. november 11-i hajójelentése részletesen bemutatja, hogy az Új-Hebridákhoz és a Salamon-szigetekhez tartozó szigetek közül melyikeket érintették, hol kötöttek ki, mennyi időt töltöttek ott és milyen események történtek. A kikötőkben itt is sor került udvariassági látogatásokra, a hatóságokkal való kapcsolatfelvételre. A Vanuatuhoz tartozó Mallicolo-szigeten [Malakula] Port Sandvichnél 1893. szeptember 5-én kötött ki a hajó: a kikötő francia támaszpont, a francia haditengerészet szénfelvevő bázisa volt a térségben. A sziget belsejében felfedezőutat tett egy különítmény, de bennszülöttekkel nem találkoztak. Két nappal később, szeptember 7-én kötöttek ki Vao szigetnél, ahol az északi csúcsonál található hegylánchoz vezettek egy expedíciós utat. Azon a hegyen két „vad”, kannibál törzs lakott, amelyek kölcsönös ellenségeskedésben éltek. Néhány nappal a Saida érkezése előtt az egyik törzshöz tartozó lányt elrabolták és megették. A jelentés ezzel kapcsolatban is kitér a helyi viszonyok, az olykor életveszélyes körülmények bemutatására. Az expedíciók más szigeteken is a hegyláncokat célozták meg. A Santa Cruz-szigetknél szeptember végén szintén ellenséges őslakossággal találkozott a Saida legénysége. Az őslakosok ráadásul nemcsak az európaiakkal szemben voltak ellenségesek, hanem egymással is háborúban állt két törzsük. Szeptember végén, október elején a Salamon-szigeteken szintén több geológiai felfedezőutat bonyolítottak le. Itt nem mindig volt szükség a biztonsági intézkedésekre, mivel több helyszínen is barátságosak voltak az őslakosok. Október jelentős részét a Salamon-szigetek térségében töltötték. Guadalcanalon végre találtak nikkelt és aranyat is. A tudományos expedíciónak azonban véget kellett vetni, mert kifogyóban volt a Saida szénkészlete.⁷⁷ A hajó így az 1200 tengeri mérföldre fekvő Csütörtök-szigetek felé vette az irányt.

Az út ötödik szakasza: a hazaút

Az Indonéziához tartozó Amboina szigetén „ismét kultúremberek közé juthattunk” – fogalmaz Horthy az emlékirataiban.⁷⁸ Az értékelés jól érzékelteti az európai nézőpontot a világ azon részéről, amelyben heteket töltöttek el. A következő úti cél Borneó szigete, Kudat kikötője volt, ahová 1893. december 30-án érkeztek meg.⁷⁹ Borneót 1984. január 10-én hagyta el a Saida. Nyolc nappal később kötöttek ki Szingapúrban.⁸⁰ Február 1-jén folytatta útját a korvett Áden,⁸¹ Port Szaid,⁸² Korfu érintésével Polába.⁸³ A hazaút során a kikötőkben a koreográfia megfelelt a korábbiak: üdvözlő ágyúlövések, tisztelgő látogatások,

⁷⁷ ÖStA KA NMA. MS OK. 1893. Kt. 76. V 13/1 Nr. 3.

⁷⁸ Horthy: *Emlékirataim*, 30.

⁷⁹ ÖStA KA NMA. MS OK. 1893. Kt. 76. V 13/3 Nr. 187.

⁸⁰ Uo. 1894. Kt. 76. V 13/4 Nr. 261., V 13/5 Nr. 369.

⁸¹ Uo. V 13/7 Nr. 634.

⁸² Uo. V 13/8 Nr. 806.

⁸³ Uo. V 13/9 Nr. 876.

társasági események és vadászatok (Borneó térségében például cápára).⁸⁴ 1894. május 24-én érkezett meg a Saida Polába.

Összegzés

Emlékiratai tanúsága szerint a Saida fedélzetén megtett út az 1909 és 1914 közötti szárnysegédi szolgálata mellett Horthy Miklós haditengerészeti pályafutásának, sőt egész életének egyik legmeghatározóbb, legszebb élményét jelentette. A részben tudományos expedíciónak számító utazás ugyanakkor semmiben nem emelkedett ki az 1867 és 1914 közötti hasonló hajóutak közül. Legfontosabb funkciója az volt, hogy demonstrálja a Monarchia tengeri hatalmát.⁸⁵

Több szempontból is fontosnak tekinthető ez a huszonegy hónapos út Horthy haditengerészeti karrierje szempontjából. Korábban ugyanis csak rövidebb hajóutakon vett részt, amelyek földközi- és fekete-tengeri célpontokat érintettek. 1892 és 1894 között lehetősége nyílt a fiatal tengerésztisztnek ellátogatni távoli földrészekre, elméleti tudását gyakorlati ismeretekkel, tapasztalatokkal egészíthette ki. Az út során ugyanis a rendszeres szolgálat közben alkalmaznia kellett az elméletben tanultakat, illetve a korábbi kiképzésen elsajátított ismereteket. A Saida jelentései szerint az utazás ideje alatt sem szünetelt a kiképzés. Horthy is megjegyzi: „Ne gondolja azonban senki, hogy utazásunk csakis vadász-kirándulások, meghívások és érdekes szemlélődések sorozatából állt. A szolgálat és a kiképzés a hazánktól távol eső vizeken is az első helyet foglalta el életünkben.”⁸⁶ Ez jóval intenzívebb és összetettebb volt, mint a korábbi, hajókon teljesített szolgálat: elég csak a tudományos expedíció alatti speciális körülményekre utalni. A hosszú utazás lehetőséget adott arra is, hogy a fiatal Horthy Miklós jobban rálásson a cs. és kir. haditengerészet működésére, de módja nyílt arra is, hogy a brit haditengerészetet is megismerje. Főként az angol, részben a holland gyarmatosítás jellemzőit is megtapasztalhatta: ekkor alakult ki vagy vált meghatározóvá az Anglia iránt érzett csodálata, amely élete végéig megmaradt. Megerősödött – a korban általánosnak számító – véleménye, hogy az európai civilizáció magasabb rendű az út során futólag megismert kultúráknál. Az európai emberek felsőbbrendűség-tudatára a Saida parancsnoka által írt jelentések is szolgálnak példákkal.⁸⁷ A jelentésekben egyébként nem fordul elő Horthy neve: ez azt jelenti, hogy a fiatal sorhajózászlós komoly hiba nélkül ellátta a feladatait, de kimagasló teljesítményt sem nyújtott.

A volt kormányzó évtizedekkel később is azt írta, hogy „a két évig tartó utazás még ma is életem legszebb emlékei közé tartozik”.⁸⁸ Az útról 19 oldalon keresztül számolt be az emigrációban írt emlékirataiban. Horthy ezeken az oldalakon főleg a kalandokkal – első-

⁸⁴ Horthy: *Emlékirataim*, 30–31.

⁸⁵ Nagy: *Boldog békeidők*, 339.

⁸⁶ Horthy: *Emlékirataim*, 33.

⁸⁷ Ennek elméleti vonatkozásaihoz lásd André Gingrich: Nahe Grenzen. Nationalismus, Frontier Orientalismus & Rassismus. *Die MASKE* 7 (2008) Nr. 3. 5–9.

⁸⁸ Horthy: *Emlékirataim*, 16.

sorban vadászatokkal –, a színes, érdekes eseményekkel, a társasági élet alkalmával foglalkozott. A természet szépségei vagy az idegen társadalmak életmódja, szokásai nemigen foglalkoztatták. Amiről beszámolt, „nem túl színesen”, de „a maga katonás tömörségében is érdekfeszítően” mesélt. Horthy útleíróként tehát a vadászatokhoz és a társasági élethez kötődő „színes élményeket látó és láttató magyar hadiutazók körébe tartozik”. „A társasági életben láthatóan feszélyezetlenül, könnyedén mozgott már fiatal tisztként is; legyen szó hivatalos fogadásról éppúgy, mint bármely váratlan protokolláris rendezvényről.”⁸⁹

Horthy Miklós a hazaérkezés után három hónap szabadságot kapott. Számítalan életre szóló élménnyel, tapasztalattal, és jobb karján egy sárkányt ábrázoló tetoválással tért haza a magyar Alföldre, kenderesi otthonába.⁹⁰

⁸⁹ Nagy: Utazástörténeti vonatkozások, 251–353. (Az idézetek a 325. és a 353. oldalakon olvashatók.)

⁹⁰ A tetoválást Szingapúrban vagy Bangkokban csináltathatta. Horel: *Horthy*, 40.

BULGÁRIA BELÉPÉSE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBA A MAGYAR SAJTÓ TÜKRÉBEN

KATONA CSABA

BULGARIA'S ENTRY TO WORLD WAR I IN THE MIRROR OF THE HUNGARIAN PRESS

Bulgaria's joining the Central Powers during World War I was an event of crucial importance for Hungary as well, which explains the considerable attention it elicited from the Hungarian press. The background to the predominantly propagandistic articles was constituted by the circumstances of Bulgaria's joining the war, the attitude of the Hungarian political leadership to this event, and the tissue of mutual interests. Part of the Hungarian public opinion turned with sympathy to Bulgaria, thanks among other factors to the idea of turanism that had spread from the start of the century. Considerable attention was paid to the person of Tsar Ferdinand, partly explained by the fact that as a ruler he personified the imagined character of his nation, and partly by his close Hungarian connections. The simplifying narrative of propaganda, playing on the tunes of national typologies, looked for points of connection. Similarities were used to raise sympathy, while divergences were staged as exotic. A recurrent element was Bulgaria's potential role as a counterweight against the Serbians and the Romanians, as well as against Panslavism and the Russians. Bulgaria was regarded as the most developed state of the Balkans, a faithful ally of the Austro-Hungarian Monarchy, with a steadfast and a well-trained army. Sympathy was further fuelled by Tsar Ferdinand, of partly Hungarian origins and fluent in Hungarian. The writings that uncritically extolled him virtually created a parallel universe, in which an almost faultless leader showed the way for a Bulgarian nation united in brotherly alliance with the Hungarians.

Keywords: World War I, Bulgaria, Tsar Ferdinand, press, propaganda

Jelen tanulmányban azt kívánom vizsgálni, hogy Bulgáriának a központi hatalmakhoz csatlakozása milyen kontextusba ágyazottan jelent meg a kortárs magyar sajtóban. A jobb megértés érdekében azonban először szükséges röviden áttekinteni Bulgária hadba lépésének körülményeit, valamint a magyar politikai vezetés ehhez való viszonyát, az érdekek kölcsönös szövevényét. Érdemes leszögezni, hogy az egyes államok között kialakuló közeledések, illetve feszültségek csupán rövidebb vagy hosszabb távon érvényes ellentétek és érdekegyezések, folyamatosan változó ütemű és mértékű, meglehetősen rugalmas

Katona Csaba, tudományos munkatárs, BTK TTI, Tudományos információs témacsoport. A tanulmány megírásához nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet Penka Peykovskának és Demeter Gábornak.

viszonyrendszereként írhatóak le. Ezek hullámvázának dinamikáját egyértelműen a gazdasági és politikai érdekek dominálták. Jellemzően az aktuális célok eléréséhez szükséges, nem pedig szilárd alapokon álló szövetkezésekről beszélhetünk.

Szükséges megvizsgálni azt a magyarországi közeget is, amelynek volt legalább valamiféle elképzelése Bulgáriáról: az értelmiség ideológiai/kulturális/politikai hátterét, amelynek következtében a magyar közvélemény tekintélyes része szimpátiával fordult a bolgárok irányába. Ez pedig nem más, mint a turanizmusnak a századelőtől mind szélesebb körben hódító és teret nyerő eszméje.¹ Csak ezt követően foglalkozom a bolgár hadba lépés sajtóvisszhangjának konkrét jellemzőivel.

Kiemelt figyelmet fordítok Ferdinánd bolgár cár személyére, mivel ő a sajtóhírek központi figurájának számított. Ez csak részben fakadt abból, hogy uralkodóként mintegy megjelenítette nemzete elképzelt karakterét; szoros magyar kötődései is indokolták, hogy a sajtó előtérbe állította a cár alakját. A szövetséges hatalmak uralkodói a magyar közvélemény szemében eleve nemzetük idealizált karakterét jelenítették meg. A nemzeti tipológiákra rájátszó propaganda leegyszerűsítő narratívája folyamatosan kapcsolódási pontokat keresett. A hasonlóságokat a szimpátia fokozására használták, az eltéréseket viszont egzotikusnak és érdekesnek igyekeztek beállítani. A magyarországi propaganda főleg a háború kezdetén bizonyult aktívnak ezen a téren.² A Ferdinándnak tett állami szintű gesztusok kiváló példája az, amiről *Az Ujság* adott hírt: „... megengedem, hogy a Budapesti Tudományegyetem tanácsa Ferdinánd, a bolgárok királya őfelségét [...] tiszteletbeli bölcsészettudományi doktorrá avassa [...] Kelt Bécsben, 1916 évi május hó 18-án. Ferencz József sk.”³ A megtiszteltetés látszólagos súlyát növelhette, hogy többek között August von Mackensent és Tisza István miniszterelnököt jutalmazták Ferdinánddal együtt hasonló módon.

A sajtó, amelyet jelen írás vizsgál, csupán része volt a széles körű propagandának, ami több szinten sulykolta a szövetségesek iránti elkötelezettség fontosságát. Az újságok, könyvek, ünnepi és más lelkesítő szónoklatok, ünnepi rendezvények mellett a szimbolikus térfoglalás olyan jelenségeire is utalnom kell röviden a téma kapcsán, mint az utca- és térelnevezések, a szoboravatások. Végül pedig a tömegkultúra termékeiről sem szabad elfeledkezni: használati és dísz tárgyak, utcai plakátok, játékok, kártyák⁴ stb. is visszhangozták és hirdették a központi hatalmak szövetségét, erős barátságát.

1915. október 11-én, Vaszil Radoszlavov (1854–1929) miniszterelnök bejelentésével és egy Szerbia ellen indított offenzívával⁵ Bulgária a központi hatalmak oldalán hivatalosan is belépett az első világháborúba. Két, egymással összefüggő célja volt: a második Balkán-

¹ A magyarországi turanizmusra nézve összefoglalóan lásd Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Bp., 2016.

² Székely Tamás: A szövetséges uralkodók kultusza Magyarországon az első világháborúban. In: *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Szerk. ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó. Bp., 2016. 88.

³ Hírek. *Az Ujság* 1916. május 29. 4.

⁴ Lásd pl. Demeter Gábor kötetének borítóját: Gábor Demeter: *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula, 1878–1914*. Sofia, 2017. (Publications of the Bulgarian–Hungarian History Commission 1.)

⁵ Oleg R. Airapetov: October 1915. Russia an Bulgarian Entrance to the War. In: *The Great War in 1915*. Ed. Dalibor Benda – Mario Christian Ortner. Belgrade, 2017. 19.

háború során elveszített macedón, valamint égei területek visszahódítása, illetve a Balkán bolgár dominanciájának helyreállítása nehezen volt elképzelhető egymás nélkül.⁶ Az első Balkán-háborúban⁷ Bulgária még a többi balkáni nemzetállam oldalán harcolt az Oszmán Birodalom ellen. A háború után, 1913. május 30-án, Londonban megrajzolt határok kedvezőek voltak számára: Trákiának a Kiyiköy–Enez-vonaltól északra eső területei Bulgáriához kerültek, ezenfelül Macedónia belső részeit Bulgária és Szerbia, míg Thesszáliát Görögország szerezte meg. Ám a győztes szövetségesek közül Bulgária, Szerbia és Görögország is területi igénnyel lépett fel Macedóniában. Ugyanakkor Románia a Bulgáriához tartozó Szilisztra vidékét akarta magához csatolni. Ez utóbbi kapcsán jegyezte fel Robert de Bourboulon (1861–1932), Ferdinánd cár francia titkára a naplójában, 1913. január 13-án, hogy Románia a semlegességéért cserébe Szilisztrát, valamint a Várnán túli terület egy részét akarja, ami nehezen elfogadható feltétel, bár egy szövetség Romániával biztosítaná Bulgáriát a Duna felől.⁸ A felgyülemlett feszültségek rövidesen újabb háború formájában törtek felszínre, és az úgynevezett második Balkán-háború 1913 nyarán Bulgária vereségével zárult. Petr Abrasev (1866–1930) bolgár igazságügyminiszter naplójában keserűen jegyezte meg 1913. július 11-én, hogy Románia is területileg fog gyarapodni Bulgária rovására, miközben Bulgáriában nem látták be, hogy a szerbek és a görögök ellen a bolgár fegyverek gyengének fognak bizonyulni.⁹ Ivan Gesov, aki 1911-től 1913 nyaráig volt bolgár miniszterelnök, 1914. március 17-én ugyan úgy fogalmazott egy levelében, hogy fontosak neki a román–bolgár kapcsolatok,¹⁰ de az 1913. augusztus 10-én Bukarestben aláírt béke értelmében Bulgária elveszítette az első Balkán-háborúban megszerzett területek tekintélyes hányadát. Dobrudzsát Romániához csatolták, Macedónián Szerbia és Görögország osztozott, míg Kelet-Trákia ismét török fennhatóság került.

I. Ferdinánd (1861–1948) bolgár cár és miniszterelnöke közeli célja tehát a bukaresti béke mielőbbi revideálása volt. Bulgária azonban mégsem lépett be 1914-ben a háborúba. Mivel mind a központi hatalmak, mind pedig az antant meg akarta nyerni szövetségesének, kívárt, hogy felmérhesse, kinek az oldalán van nagyobb esély céljai megvalósítására.¹¹ Az angol George Buchanan (1854–1924), aki 1910-től Oroszországban látott el nagykövetségi szolgálatot, egyenesen úgy jellemezte őt, hogy „politikája sarkköve az volt, hogy soha ne

⁶ Erre nézve pl. Wolfgang-Uwe Friedrich: *Bulgarien und die Mächte, 1913–1915. Ein Beitrag zur Weltkriegs- und Imperialismusgeschichte*. Stuttgart, 1985. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa); Richard C. Hall: *Bulgaria's Road to the First World War*. New York, 1996.

⁷ A friss irodalomból lásd pl. Nikolai Vukov: *The Great Expectations. Political Visions, Military Preparation and National Upsurge in Bulgaria at the Onset of the Balkan Wars*. In: *The Wars before the Great War. Conflict and International Politics before the Outbreak of the First World War*. Ed. Dominik Geppert – William Mulligan – Andreas Rose. Cambridge, 2015. 129–148.; Gábor Demeter: *Bulgarian Attempts to Avoid Isolation on the Second Balkan War – the Repture of the Second Balkan Legau*. In: uő: *Diplomatic Struggle*, 69–112. A balkáni nacionalizmus kérdését legújabban taglalja Dimitris Stamatopoulos: *The Eastern Qestion of Balkan Nationalism. Balkan History Reconcidered*. Wien, 2018. (Gunnar Hering Lectures 1.)

⁸ Граф Робер дьо Бурбулон: *Български дневници. Съставителство и научна редакция Зина Маркова*. Н. п., 1995. 495.

⁹ Петър Абрашев: *Дневник. Минало и личност*. София, 1995. 397.

¹⁰ Иван Евстатиев Гешов: *Лична кореспонденция*. Съставители Радослав Попов – Василка Танкова. София, 1994. 275.

¹¹ Airapetov: October 1915, 17.

kötelezze el magát egyértelműen semmilyen irányba, mindig több vasat tartott a tűzben és csak saját érdekeire volt tekintettel”.¹² Petr Abrasev naplójában, 1913. július 2-án, arról tett említést, hogy egy német professzor jóval nyersebben jellemezte a cárt, akit okosnak tartanak, de nem kedvelik, mert sokat hazudik.¹³

Vitathatatlan, hogy Ferdinánd cár sokáig következetesen alkalmazta a *politique d’oscillation* (hintapolitika) elvét.¹⁴ 1915-ben a Dardanellák és a Gallipoli-félsziget elfoglalására indított brit–francia szövetséges csapatok örömmel vették volna Bulgária segítségét Törökország ellenében, ám a területi igényeket illetően legfeljebb Szerb-Macedónia esetében voltak engedékenyek, de a görög és román érdekeket sértő bolgár követeléseket elutasították. Nem úgy a központi hatalmak, így végül Radoszlavov miniszterelnök 1915. szeptember 7-én aláírta az úgynevezett társulási szerződést, amelynek lényege az volt, hogy Bulgária öt évre Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és a Török Birodalom oldalán kötelezte el magát, aminek fejében a három nagyhatalom ígéretet tett a területi gyarapodásra. Eszerint Szerbiának a Déli-Morava folyótól keletre eső területeinek egy része, illetve Macedónia egy része Bulgáriához fog kerülni. A komoly területi gyarapodás ígérete tehát eldöntötte a kérdést.

1915 októberében a bolgár hadsereg – párhuzamosan a Monarchia offenzívájával – hat hadosztállyal benyomult a neki ígért Macedóniába, szembeszállt az antant csapataival és Görögországba szorította vissza azokat. Radoszlavov ezt úgy fogalmazta meg, hogy a francia és angol seregek, amelyek támogatni jöttek a megkínzott bolgár nép feletti szerb zsarnokságot, megütköztek a bolgárokkal, akik legyőzték és Thesszaloniki felé szorították őket. E győzelmeket a bolgár nép nagy lelkesedéssel ünnepelte.¹⁵ A hadba lépés következtében Párizsban is, Londonban is deklarálták a Bulgária elleni háborút. (Bulgária e szerepvállalása végső soron nem járt sikerrel. 1918. szeptember 29-én aláírták Szalonikiben a fegyverszünetet. A vereség a cár bukása mellett számos terület, így Dél-Dobruzsza újbóli, az égei-tengeri kijárat, valamint egyes, Szerbiával határos részek elvesztéséhez vezettek. Az angol sajtó a bolgár fegyverszünetet a központi hatalmak széthullásának első jeleként értékelte.¹⁶)

Felmerül a kérdés, hogy vajon az Osztrák–Magyar Monarchia felől nézve mi szolt Bulgária hadba lépése mellett az oldalukon?¹⁷ Ismert, hogy a Monarchia katonai vezetősége már 1913 őszén háborút szorgalmazott a tűzfészeknek tekintett Szerbia ellen. Azzal

¹² George Buchanan: *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memoires*. I–II. London – New York – Toronto – Melbourne, 1923. I. 71.

¹³ Петър Абрашев: *Дневник. Минало и личност*. София, 1995. 384.

¹⁴ Demeter Gábor: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912–1913)*. Bp., 2007. 70–71.; Uő: *Bulgarian Attempts*, 111.

¹⁵ Васил Радославов: *България и световната криза*. София, 1993. 135.

¹⁶ Muzaffer Başkaya: İngiliz Basınına Göre Bulgaristan’ın Birinci Dünya Savaşı’ndan Çekilişi ve Selanik Antlaşması. *Akademik İncelemeler Dergisi* 10 (2015) Nr. 1. 64.

¹⁷ A Monarchia oldaláról nézve a bolgárkérdést is részletesen érinti Demeter Gábor: *Expanzió vagy önvédelem? Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai köreinek tervei Szerbiával kapcsolatban (1913–1915)*. In: *Világtörténet* 5 (37) 2015. 391–407. [Angolul lásd Gábor Demeter: *Expansionism or Self-Defence? The Plans of Austro-Hungarian Diplomatic Circles towards Serbia (1915–1916)*. In: uő: *Diplomatic Struggle*, 113–138.] A régebbi magyar irodalomból lásd Szabó Dániel: *A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918)*. Bp., 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből 79.)

érveltek, hogy a határozott fegyveres fellépés a Monarchia nagyhatalmi tekintélyét helyreállíthatja, ugyanakkor pedig a központi hatalmakkal elvben szövetségben álló, de attól egyre inkább eltávolodó, és Erdély kérdése miatt Magyarországgal igen fagyos viszonyban levő Románia bizalmát megerősítheti. Az elképzelés sarkalatos része volt, hogy Bulgária tevőlegesen támogatni fogja a Monarchia hadmozdulatait, annak fejében természetesen, hogy területét megnövelheti.¹⁸ Ebben a kérdésben a katonákkal nem mindig egyetértő politikai vezetés sem gondolkodott másképp: mivel a legtöbben a szlávkérdés miatt nem támogatták a Monarchia további területi gyarapodását, ezért célszerűbbnek látták a szövetségeseket jutalmazni ilyen módon.¹⁹ Az első világháború kirobbanásához vezető hadüzenet előtt kevéssel, az 1914. július 7-i közös minisztertanácson gróf Tisza István miniszterelnök kifejtette, hogy a háború elkerülése végett Szerbiának kizárólag valóban teljesíthető ultimátumot kell megszabni, az esetleges háborút pedig legfeljebb végső eszköznek kell tekinteni. Ugyanakkor kifejtette, hogy ha mégis háborúra kerülne sor, akkor a győzelmet követően sem szabad Szerbiát annektálni, de meg kell gyengíteni és területeiből Görögországnak, Albániának és Bulgáriának juttatni.²⁰

Bulgária területi igényei tehát a Monarchia oldaláról nézve respektálhatóak voltak, ami akkor is igaz, ha Ausztria és Magyarország nem mindenben látta ugyanúgy a kérdést.²¹ A Képviselőházban 1918. október 22-én Tisza, visszatekintve a háború kitörésére, így fogalmazott: „Minő viszonyban hagyta vissza a bukaresti béke a bennünket legközelebről érintő világ részét? A Balkánon óriásilag megnövekedett Szerbiával és megnövekedett Görögországgal állottunk szemben, melyeknek akkori érzülete minden volt, csak barátságosnak nem volt mondható a Monarchiára nézve. A velük szemben álló állam: Bulgária teljesen kimerülve és összetörve, jóformán tehetetlen állapotban volt. Románia elidegenedett a hármasszövetségtől. Az az érzésünk kellett, hogy legyen, hogy Romániát már félig elvesztettük, és számolnunk kellett a veszéllyel, hogy egészen el fogjuk veszíteni.”²² A Bulgária fontosságába vetett meggyőződésbe azonban némi kétely is vegyült. A volt szófiai nagykövet (1887–1895), akkor a király személye körüli miniszter gróf Burián István így írt 1913 augusztusában: „A bolgárokért erőnket lekötöni nem lehet. Ők a nekünk szükséges funkciót, mint Szerbia ellenségei úgyis teljesíteni fogják, mert ez az életfeltételük. De velük dolgozni, kik örülten és öngyilkos módon mindent elrontottak, nem lehet.”²³

¹⁸ Ifj. Bertényi Iván: Az első világháború okai. In: *Magyarország az első világháborúban*. Főszerk. Romsics Ignác. Bp., 2010. 13.

¹⁹ Vö. Günther Kronenbitter: The Perception of the ‘wars before the war’ in Austria-Hungary. In: *The Wars before the Great War*.

²⁰ Barta Róbert: Tisza István és a preventív háború koncepciója. In: *Tisza István emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára*. Szerk. Maruzsa Zoltán – Pallai László. Debrecen, 2011. 214.

²¹ Demeter: *Expansionism or Self-Defence*, 120.

²² Idézi Maruzsa Zoltán: Tisza István és az első világháborúhoz vezető válság. In: *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Főszerk. Majoros István. Bp., 2015. 62.

²³ Báró Burián István naplói, 1907–1922. Báró Burián István távirati könyvei 1913–1915 a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában. Szerk. Horváth Erzsébet – Tenke Sándor. Bp., 1999. 71.

Ezzel együtt ő is, csakúgy, mint Tisza vagy a kiváló Balkán-szakértő, Thallóczy Lajos rendkívül fontosnak tartotta Bulgáriát Románia ellensúlyozása szempontjából.²⁴

1913-ban a Monarchia diplomáciája ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy Bukarest számol a Bulgária felé való közeledésével.²⁵ A magyar sajtó is nyíltan cikkezett a feszült bolgár–román viszonyról. Pröhle Vilmos például ezt írta: „Közben tudvalevőleg Románia királya [...] komoly követeléseket támasztott Bulgáriával szemben, Szilisztrának s vele a Duna mentén jelentékeny területnek átengedését követelve, amiből a mind a mai napig megoldatlan román–bolgár feszültség támadt.”²⁶ Karl Emil zu Fürstenberg herceg,²⁷ 1911–1913 között a Monarchia bukaresti nagykövete, folyamatosan tájékoztatta a Monarchia diplomáciájának fejt, Leopold von Berchtold grófot arról, hogy hogyan látják Bukarestben a Monarchia, illetve Bulgária helyzetét. Fürstenberg egy, az orosz és a román uralkodóház tagjai közötti dinasztikus házasság lehetőségére is felhívta a figyelmet. Eszerint Károly román herceg – a későbbi II. Károly, Ferdinánd román trónörökös, a későbbi I. Ferdinánd király fia – az orosz cár egyik lányával házasodott volna össze. Fürstenberg azonban azt is jelezte, hogy e tervet nem mindenki támogatja, és Románia területi követeléseinek bizonyos mértékű támogatásával a Monarchia ellensúlyozhatja ezt az ötletet.²⁸ Máskor egyértelműen leszögezte, hogy Románia nem enged területi követeléseiből Bulgária rovására, és úgy fogalmazott, hogy ha el akarják kerülni, hogy Románia cserbenhagyással és árulással vádolja szövetségését, a Monarchiát, akkor támogatni kell pl. azt, hogy Szilisztra Romániához kerüljön.²⁹ Előfordult, hogy szót emelt azért, hogy a Monarchia támogassa Románia kompenzációs igényeit Bulgária rovására az „igaz baráti, bizalmas” kapcsolat fenntartása érdekében.³⁰

Mindeközben Bulgária – legalábbis tapogatózás szintjén – Bécsben is igyekezett tompítani a Romániával való konfrontálódást. Ivan Szalabasev bolgár követ felvetette, hogy nem lehetne-e Románia területi követeléseit inkább a közös ellenség, Szerbia rovására kielégíteni, ily módon érintetlenül hagyva Dél-Dobrudzsát.³¹

Fürstenberg is figyelemmel kísérte a közvéleményt, és tisztában volt azzal is, hogy a sajtó milyen befolyást képes gyakorolni arra. Miközben felhívta a figyelmet Oroszország

²⁴ Demeter: *Expansionism or Self-Defence*, 126. Lásd még Demeter Gábor: *Külpolitikai alternatívák: a magyar politikai elit (Burián, Thallóczy, Tisza) véleménye a balkáni kérdés rendezéséről 1912–1915 között. Hadtörténelmi Közlemények* 130 (2017) 355–375.

²⁵ A román szakirodalomból lásd pl. G. A. Dabija: *Amintirile unui Atașat Militar Român în Bulgaria, 1910–1913*. București, 1936.; George G. Garoescu: *Războaiele balcanice 1912–1913 și Campania Română din Bulgaria*. Sfântul Gheorghe, 1935.

²⁶ A Balkán szláv államai és a balkáni háború. Írta és a Szabolcsvármegyei Bessenyei-Kör szabadliceumában 1913. január 23-án felolvasta: Dr. Pröhle Vilmos. *Nyírvidék* 1913. február 13. 3.

²⁷ Fürstenbergre nézve lásd Alma Hannig: *The Land of Contrasts and Contradiction. Perceptions of Romania Among the Austro-Hungarian Diplomats on the Eve of the Great War*. In: *Through the Diplomat's Eyes. Romanian Social Life in the Late 19th and Early 20th Century*. Ed. Claudiu-Lucian Topor – Daniel Cain – Alexandru Istrate. Kaiserslautern–Mehlingen, 2016. (Rumänien in Europa 3) 76.

²⁸ Fürstenberg levele Berchtoldhoz. 1913. február 21., 1913. március 3. Moravský Zemský Archiv Brno (= MZAB) G 138. Rodinný archiv Berchtoldů Buchlov. PPB. Inv. 464. K. 134.

²⁹ Fürstenberg levele Berchtoldhoz. 1913. március 3. MZAB G 138. Inv. 464. K. 134.

³⁰ Fürstenberg levele Berchtoldhoz, 1913. február 21. MZAB G 138. Inv. 464. K. 134.

³¹ Централен държавен архив Ф. 176 к. Оп. 2. а. е. 1369. Л. 219. Idézi Demeter: *Expanzió vagy önvédelem*, 395.

és Franciaország propagandájára, erőteljesen sürgette Berchtoldot, hogy Románia ügyében gyakoroljon befolyást a nyilvánosságra Bécsben, miközben ő Bukarestben a román közvéleményre próbál hatni.³²

Fürstenberg 1913. május 28-án összefoglalóan azt jelentette, hogy I. Károly román király Bulgária iránti bizalmatlansága és ellenszenvé erős, továbbá a király szerint a Monarchia Bulgáriát „többre értékeli, mint Romániát”.³³ Ebben nyilván erős szerepet játszott a korábban Bulgáriát támogató Oroszország³⁴ közeledése Romániához, beleértve azt is, hogy az orosz diplomácia arra biztatta Romániát, hogy egy szerb–bolgár háború esetén hasítson ki egy részt Bulgária területéből, csakúgy, mint Magyarországból.³⁵ Fürstenberg nem ok nélkül szögezte le, hogy „őfelsége a király számára Bulgária mindig fekete bárány volt”.³⁶ Korábban, egy szintén Berchtoldhoz írt levelében arra is utalt, hogy a román sajtó is osztja azt az álláspontot, hogy a Monarchia nem támogatta megfelelően Románia területi követeléseit, ami a legfőbb oka I. Károly király bizalmatlanságának és ingatlanságának. Fürstenberg egyenesen tartós és mély sértettségről számolt be mind a román kormányzat, mind a közvélemény részéről.³⁷

Nem szabad figyelmen kívül hagyni e kérdésben, hogy I. Károly király német származású volt (Hohenzollern-rokon), s ugyancsak német gyökerekkel rendelkezett I. Konstantin görög uralkodó is, akik ragaszkodtak a tradicionális dinasztikus politikához. Károly fia, Ferdinánd, valamint Ion I. C. Brătianu román és Elefthériosz Venizélosz görög miniszterelnök viszont a nacionalista–expansionista nézeteket részesítette előnyben. A kérdés tehát az volt, melyik politikai orientáció győz és érvényesül. I. Károly életében Románia nem lépett be a háborúba, addig erősen és szinte kizárólagosan érvényesült a német befolyás.

Fürstenberg jelezte, hogy Károly király egyértelművé tette: Bulgáriában potenciális ellenfelet, Szerbiában pedig erős szövetségest lát,³⁸ ami alapvetően ütközött a Monarchia érdekeivel. „Bulgária Románia történelmi ellensége, olyan ellenfele, amelynek gyarapodása veszélyeket rejt. Ez okból Bulgáriának magának kell jóindulatú baráti szándékát egyértelműsíteni, mielőtt Románia bármiképpen elkötelezné magát iránta. Szerbiát, amelynek Romániával soha nem voltak vitás kérdései, oly mértékben meg kell erősíteni, hogy ellensúlya legyen Bulgáriának a Balkánon.”³⁹ Az nem kétséges egyébként, hogy 1916 őszén, a román hadba lépésben szerepet játszott a bolgár terjeszkedéstől való félelem is, amint arra Brătianu román miniszterelnök is egyértelműen utalt: „A legfontosabb döntés előtt vagyunk. Ha a békét nélkülünk kötik meg, felmorzsolódunk egy Nagy-Magyarország

³² Fürstenberg levele Berchtoldhoz. 1913. január 30. MZAB G 138. Inv. 464. K. 134.

³³ Koszta István: A háborúzó Balkán és Románia. In: „...kedves bajtársim, kössétek be sebem”. A Nagy Háború emlékezete. Szerk. Kiss Gábor Ferenc – Vincze Gábor. Ópusztaszer–Szeged, 2015. 38. [A jelentés eredetije: Aussenpolitik Bd. VI. doc. no. 7189. 540–543.]

³⁴ Oroszország szerepére nézve a bolgár hadba lépést illetően lásd Airapetov: October 1915, 17–23.

³⁵ Christopher Clark: *Alvajárók. Hogyan menetel Európa 1914-ben a háború felé.* Bp., 2012. 289.

³⁶ Koszta: A háborúzó Balkán és Románia, 39.

³⁷ Fürstenberg levele Berchtoldhoz. 1913. február 21. MZAB G 138. Inv. 464. K. 134.

³⁸ A bolgár–szerb kérdés összefoglalását lásd Clark: *Alvajárók*, 284–292.

³⁹ Koszta: A háborúzó Balkán és Románia, 40.

és egy Nagy-Bulgária között.”⁴⁰ A román király ugyanakkor rendkívüli módon nehezményezte, hogy a Monarchia meglehetősen elutasító volt a bukaresti békével szemben.⁴¹

Mindezeket figyelembe véve Fürstenberg kétségek nélkül írta le, hogy Románia saját érdekei miatt azonnal be fog avatkozni egy esetleges bolgár–szerb fegyveres konfliktusba a szerbek oldalán,⁴² látványosan megtorolva a vele elvileg szövetséges Monarchia támogatásának hiányát. Ezen az sem változtatott, hogy a diplomata Berchtoldnak írt magánleveleiben a román királyt öregnek, gyengének és ingatagnak nevezte.⁴³ Álláspontját Radoszlavov tanúsága szerint osztotta a bolgár diplomácia is. Szerinte Románia háborúra készülődése 1916 elejétől egyértelmű volt, amire a bolgár kormány figyelmeztette is Berlint és Bécsset.⁴⁴

Tisza István miniszterelnök szűk egy évvel a bolgár hadba lépést követően, 1916 szeptemberében is egyértelműen nyilatkozott a fentiekről, rámutatva, hogy a bolgárok hadba lépésének fontosságát Magyarország felől nézve Szerbia mellett Románia emelte meg: „megtette a kormány azt, ami a román veszély csökkentésére a legfontosabb volt: létrehozta a szövetséget Bulgáriával. [...] Ez érdem elsősorban Ferdinánd királyé és Radoszlavov miniszterelnöké. [...] Az a bizalomteljes, meleg, igaz baráti és szövetséges társi hang, mely Radoszlavov miniszterelnök úr ma közzétett hozzám intézett sürgönyéből is szól, arra mutat, hogy igaztalan a képviselő úr azon vádja, hogy nem tudunk a Monarchia számára barátokat szerezni. Igenis szereztünk barátokat, hű, kemény, erős barátokat!”⁴⁵

Tisza jóval később, a képviselőházban 1918. október 22-én, visszatekintve is kiállt Bulgária fontossága mellett, az ellenséges érzületű Románia ellenében: „Nézetem szerint a helyzet kulcsa Bulgáriában volt. Bulgáriával, melyet a bukaresti béke megfosztott győzelmeinek összes gyümölcseitől, amelyet megfosztott attól, hogy macedóniai fajrokonaival egyesülhessen, Bulgáriával kellett igyekeznünk olyan megállapodásra jutni, amely annak idején lehetőleg békés úton biztosítja Bulgária számára az őt joggal megillető egyesülést macedóniai fajrokonaival, másrésztől azonban módot nyújtson egy Bulgária és Románia közötti békés megegyezésre, másfelől Bulgáriával kötött szövetségünkkel kellett abban az irányban befolyást gyakorolnunk Románia elhatározására, hogy Romániát visszaszerezzük a szövetség számára, Romániát megerősítsük a szövetségben, mert Romániának a szövetséghez való hűségétől függött volna az, hogy a Bulgária és a Monarchia közti viszony garanciát nyújtson-e Romániának, hogy Bulgária felől nem érheti megtámadás, vagy ellenkezőleg veszélyt jelentsen-e Románia számára.”⁴⁶

Látni való, hogy Tisza nyilvános érveléseiben több ízben is tetten érhetőek érzelmi szálak, amelyek a magyarok és bolgárok közötti mintegy ex natura létező jó viszonyra

⁴⁰ Idézi Koszta István: Romania's Day. Románia belép a háborúba. *Hadtörténelmi Közlemények* 130 (2017) 470.

⁴¹ Clark: *Alvajárók*, 289.

⁴² Alexandru Marghiloman: *Note politice*. Bucuresti, 1927. 155. Hivatkozik rá Koszta: A háborúzó Balkán és Románia, 41.

⁴³ Fürstenberg levele Berchtoldhoz. 1913. március 03. MZAB G 138. Inv. 464, K. 134.

⁴⁴ Радославов: *България*, 142.

⁴⁵ *Az 1910. évi július hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházainak naplója*. Bp., 1916. 91–92. (1916. szeptember 13. [660. országos ülés.])

⁴⁶ Maruzsa: Tisza István, 63.

látszanak utalni. Radoszlavov bolgár miniszterelnök józanul nyers érvelése szinte kiábrándítóan hat ehhez mérten: „Napjainkban azt láthatjuk, hogy a nemzetek nem eszméért, hanem kizárólag anyagi érdekeikért harcolnak. Ennélfogva, minél inkább kötődünk egy országhoz anyagi szempontból, az az ország annál inkább érdekelt fennmaradásunkban és gyarapodásunkban. [...] Kereskedelmünk, érdekeltségeink és egész gazdaságunk elválaszthatatlanul kötődik Törökországhoz, Németországhoz és az Osztrák-Magyar Monarchiához.”⁴⁷

Érdemes ugyanakkor figyelmet szentelni a Tiszánál szintén előforduló „fajrokonai” kifejezésre is, amely korántsem számított szokatlannak ebben a korban. Mindez viszont már egy másik fontos kérdés irányába mutat, nevezetesen a Magyarországon az épp a háború előtti időkhöz mindinkább izmosodó turanizmus felé. Amikor Bulgária belépett a háborúba és ezért megillette a kedvező hazai sajtóviszhang, a magyarországi lapoknak nem a nulláról indulva kellett építeniük Bulgária pozitív imázsát.

Volt példa arra, hogy oktatták a bolgár nyelvet a századforduló Magyarországon, így Asbóth Oszkár (1852–1920), aki a keleti kereskedelmi tanfolyam keretében 1893-tól tette ezt,⁴⁸ sőt 1917-ben a szegedi Állami Felsőkereskedelmi Iskola bolgárnyelv-oktatásával kapcsolatosan is kikérték véleményét.⁴⁹ Ezek azonban célracionális megközelítések, kifejezetten gazdasági célú tanfolyamok voltak. Ám a világháború kitörése előtt néhány évvel, 1910-ben megalakult a Turáni Társaság (Magyar Ázsiai Társaság, 1916-tól Magyar Keleti Kultúrközpont). A részben földrajztudósokat, orientalistákat, nyelvészeket, néprajzosokat, részben a befolyásos társadalmi köröknek a turanizmus gondolatát támogató képviselőit (arisztokratákat, pénzembereket, politikusokat), részben pedig az eszmével szimpatizáló értelmiségieket tömörítő társaság látványosan tört lándzsát a keleti gondolat mellett. A 19. század végén megélelni kívánt „ugor–török” háború nyomán erősödött meg a turanizmus eszméje, amelyet többféleképpen gondoltak tovább politikai vonalon is, aszerint, hogy a magyar politikai/gazdasági dominanciát a Kárpát-medencén kívül meddig vágytak érvényesíteni: a Balkánig, esetleg a Közel-Keletig vagy annál is tovább. A pángermán és pánszláv gondolat hódítása további erőteljes lökést adott a turáni eszmének: a tőlük való félelem táplálta annak reményét, hogy kialakulhat egy keleti szövetség, amely segít megőrizni, esetleg erősíteni Magyarország pozícióit. A turanizmus értelmezési keretei tágak voltak, ahogy Ablonczy Balázs rá is mutat a témát tárgyaló könyvében. E helyt ennek elemei közül egyet emelnénk ki: kulturális és gazdasági befolyásteremtés, egyfajta magyar imperializmus a Balkánon, tágabban a Közel-Keleten és Kis-Ázsiában, Dél-Oroszországban, Ukrajnában, még tágabban egész Ázsiában.⁵⁰

⁴⁷ Tarján M. Tamás: 1915. október 11. Bulgária belép az első világháborúba. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1915_oktober_11_bulgaria_belep_az_első_vilaghaboruba/. (Legutóbbi megtekintés: 2017. december 10.)

⁴⁸ Bricht Lipót: *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia története alapításától 1895-ig*. Bp., 1896. 83.

⁴⁹ Asbóth Oszkár egyetemi tanár a szegedi Állami Felsőkereskedelmi Iskolában tanított bolgár nyelv tanítási terve tárgyában. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) K 503. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai. Kereskedelmi iskolák iratai (= K 503) 9. cs. 10. t. 8544/1917.

⁵⁰ Ablonczy: *Keletre, magyar*, 15.

A társaság fő célja az ázsiai és más, a magyarsággal rokon(nak gondolt) népek kutatása volt gazdasági, politikai, néprajzi és kulturális szempontból. Nem lehet ugyanakkor kétségbe vonni, hogy az úgynevezett turáni népek összetartását hangoztató idea népszerűvé válását nagymértékben segítette a századelőtől a Monarchia balkáni szövetségi politikája, amely táplálta a Törökország és Bulgária iránti pozitív érzéseket.⁵¹ A háborút közvetlenül megelőző időszakban eleinte viszonylag elegendő tudósítások érkeztek Bulgáriáról. Egyfelől mint balkáni érdekességről írtak róla: Székely Béla például 1908-ban a *Békésmegyei Közönyben* Bulgáriát mint „ideges környezet kellős közepé”-t jelölte meg, egyúttal mint „a politikai látóhatár legrikítóbb színű országá”-t. De ő az egész Balkánt így jellemezte, ekképp Bulgária ennek részeként, nem pedig valamiféle egyedileg érdekes államként került előtérbe: „Balkán, mely a bűbájós Kelet misztikus legendáit, modern népeinek vadságukban is rokonszenves szokásait és egészen sajátos politikai viszonyait évszázados hagyományoknak falai közé szorítja s a nyugati kultúrát csak most kezdi érezni áldásaiban és fonákágaiban egyaránt.”⁵² Ezt a romantikus pátosszal átszőtt misztikumot árnyalta előbb a turanizmus eszmeisége, később pedig, részben ezzel karöltve a reálpolitikai megközelítés, amely nyilvánvalóvá tette, hogy Bulgária a Monarchia partnere lehet a Balkánon.

Kiválóan példázza ezt a jelenséget egy szintén 1908. évi tudósítás, amely a *Zalavármegye* hasábjain jelent meg. Az apropót nyilvánvalóan az szolgáltatta, hogy Ferdinánd ekkor lett bolgár fejedelemből cár. Az írás névtelen szerzője szerint „Bulgária végleg függetlennek nyilvánította magát⁵³ és királlyá tette Ferdinánd fejedelmet. Bátran szembenéz a törökkel, amely a hódítás jogán még mindig igényt tart rá; nem törődik a szerb törekvésekkel, amelyek Nagyszerbiához szerették volna csatolni Bulgáriát. Szabad, független, önálló akar lenni és az is lesz, mert a nép akarata a legnagyobb hatalom.”⁵⁴

A szerző ezt követően felsorolta, mi minden szól amellett, hogy a bolgárok iránt simpatíával viseltessenek a magyarok. Érvéleése szerint a „mi nemzetünk történelmi rendeltetése az, hogy az egymásra törő nagy népek, a germánok és szlávok között éket képezzen s meggátolja azt, hogy a népáradatok egymásra ne zuhanjanak. Ha minden oldalról erős és hatalmas szláv gyűrű vesz bennünket körül, összeroppanunk, míg önálló, szabadság-szerető, független kis államok fegyvertársainkká válnak a saját érdekükből. Bulgária nem veszélyeztetheti a magyar impériumot, egy nagy délszláv állam nemzeti létünk veszedelme lehetne. [...] Örömmel is fogadták széles Magyarországon Bulgária elhatározását s az ősi Tirmovóban összegyűlt bolgárokkal együtt kiáltottuk: éljen a szabad és független Bulgária.”⁵⁵ Ez még nem a turanizmus, ám töredékesen, korántsem letisztultan, de világosan tetten érhetőek az érvelésben a turanizmus későbbi alapvető gondolatai: a pánszláv és

⁵¹ Farkas Ildikó: A turanizmus. *Magyar Tudomány* 38 [100] (1993) 862. Lásd még Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19-20. században*. Bp., 2005. 90–120.

⁵² Székely Béla: Levél a Balkánról. *Békésmegyei Közöny* 1908. november 29. 3.

⁵³ Gábor Demeter: Conspiracy or Coincidence? The Parallelism Between the Annexation Crisis and the Bulgarian Declaration of Independence in 1908. In: uő: *Diplomatic Struggle*, 67–87.

⁵⁴ (Bulgária.) *Zalavármegye* 1908. október 11. 4.

⁵⁵ Uo.

pángermán veszedelem árnyékában Magyarországnak szövetségeket kell keresnie, Bulgária pedig minden szempontból alkalmas erre. Törökország e szövegkörnyezetben még mint Bulgária ellensége jelent meg, ez is világosan mutatja, hogy a turáni eszme szupremáciája itt nem érvényesült maradéktalanul.

Még határozottabban szemlélteti a turanizmus térhódítását, ezen belül pedig a Bulgária iránti, erős szimpátiával ötvözött érdeklődést Pröhle Vilmos orientalista⁵⁶ írása, amely 1913-ban a *Nyírvidék* hasábjain jelent meg. A neves turkológus szerző ekkor a nyíregyházi evangélikus gimnáziumban tanított. Tudományos érdeklődése irányát tükrözi, hogy később, 1919-ben a debreceni egyetemen a török nyelv és irodalom tanára lett, majd 1923-ban a kelet-ázsiai nyelvek és irodalmak professzorává nevezték ki a budapesti egyetemen, hogy a lényegében az ő számára megalapított Kelet-ázsiai Intézet élén folytathassa munkáját.

A dagályos nyelvezetű szöveg szerint Bulgária, elismerve az orosz támogatás szerepét, „hadseregét s népnevelését egyenesen a bolgár hódító politika céljai szerint rendezte be. A bolgár tanítók [...] lángra gyújtották a zsenge bolgár gyermekek szívében a hazaszeretetet, a törökök ellen való gyűlöletet”. Mindez párosult azzal, hogy a bolgár nép „természeténél fogva komoly, munkára, erőfeszítésre mindig kész” és „alig várta, hogy megmutassa az emberiségnek, hogy mire képes”. A katonai sikereket (1913-ban vagyunk) a tudósító főleg Mihail Szavov tábornok nevéhez kötötte, de dicsérő szavakkal illette a bolgár katonai vezetés tagjai közül Radko Dimitrievet is: „ideális katona a fiatal Dimitriev tábornok, akit kirkilisei fényes diadala óta bolgár Napóleonnak szeretnek nevezni honfitársai”. Így aztán az „ízig-vérig bolgár, hozzá kiválóan képzett erélyes emberek vezetése alatt álló bolgárság szinte mesébe illő halálmegvetéssel vetette magát az ellenségre s valószínűsége át diadalról-diadalra vitte lobogóját”. Más kérdés, hogy Dimitriev később az oroszok oldalára állt és az orosz hadseregben szolgált, sőt a Bruszilov-offenzíva egyik vezetője lett. A szerző még azt a – bizvást túlzónak nevezhető, sőt valójában zavaros – gondolatot is latolgatta, hogy a bolgár katonai géniusz elégséges lett volna akár Konstantinápoly bevételéhez is, de a bolgárok letettek erről, hiszen a törökök kezében volt a csataldzsi vonal, a Dardanellák, Drinápoly, Skutari és Janina.⁵⁷ A szerző bolgárok iránti kötődése világosan érzékelhető a cikk egészén, ugyanakkor e helyt nem önmagában e ténynek van jelentősége, hanem annak, hogy a lap leköszölte Pröhle írását. A cikk egy előadás szerkesztett verziója volt: a „Szabolcsvármegyei Bessenyei-Kör szabadliceumában” 1913. január 23-án olvasta fel a szerző.

Bár a fenti cikkek már elvezetik az olvasót a sajtóvisszhangokhoz, ezen írás elsődleges tárgyához, de e helyütt csak azt szerettem volna illusztrálni, hogy a Bulgária melletti erőteljes sajtókampány nem a háborúba való belépéssel vette kezdetét, az ország és a bolgárok iránti szimpátia ekkor már meglehetősen széles körben beágyazott volt.

Visszatérve a turanizmushoz pár gondolat erejéig: a Turáni Társaság legfontosabb személyiségei között lehet említeni gróf Teleki Pál földrajztudóst, későbbi kétszeres

⁵⁶ Ormos István: Adalékok Pröhle Vilmos alakjához. *Keletkutatás* 40 (2012) 1. sz. 33–65.

⁵⁷ *Nyírvidék* 1913. február 13. 3.

miniszterelnököt, de gyűjtőhely jellegét mutatja, hogy gróf Károlyi Mihály éppúgy tagja volt, mint kérlelhetetlen politikai ellenlábasa, gróf Tisza István. 1913-tól jelent meg *Turán* című folyóiratuk, emellett pedig előadások, nyelvórák stb. jellemezték a társadalmi elit körében érzékelhetően nyílt és széles körű támogatást élvező társaság tevékenységét. Eszmeiségük érvényesülése, a közvélemény előtti megjelentetése, nem utolsósorban pedig politikai térnyerése a befolyásos tagok révén nem ütközött nehézségekbe.⁵⁸

A „turáni eszme” tehát magában foglalta a bolgár és török népeket, így azoknak nemcsak kutatása, hanem – „közelségük” révén – a velük való intenzívebb kapcsolatok kiépítése is lehetővé vált.⁵⁹ Az a gyakorlati tényező viszont problémát okozhatott, hogy Törökország és Bulgária, amely két államot Magyarországon egyaránt a turanizmus bátyájának tekintették, hagyományosan nem volt egymással jó viszonyban. A szembenállást csak fokozta az első Balkán-háború kitörése, amelynek Törökország lett a nagy vesztese, miközben Bulgária pozíciói jelentősen javultak, majd a második Balkán-háború, ahol a két állam ismét szembekerült egymással és ezúttal Bulgária jutott a vesztesek sorsára.

Mindez a gyakorlatban jelentős mértékben erodálhatta a bolgárookra és törökökre egyaránt építő turáni gondolatot, ám az eszme zászlóvivőinek e nehézség sem szegte kedvét. Optimizmusuk nem is bizonyult tévesnek, hiszen 1915 őszén Bulgária és Törökország egyazon oldalra pozícionálta magát az első világháborúban. Az így kialakult szövetség értelemszerűen pozitívan hatott a turanizmusra, egyúttal a Turáni Társaság működésére is. Ezt természetesen a társaság is érzékelte, bár utólag, 1918-ban már igyekezett árnyaltabban láttatni: „Mikor folyóiratunk mostani formájában megindult, a magyar-török-bolgár fegyverbarátság a különös időszerűség látszatát adta vállalkozásunknak. Minket azonban nem vezetett az actualitás szempontja. Mi akkor sem csináltunk politikát, hanem kizárólag a tudományt műveltük.”⁶⁰ Nehéz lenne persze vitatni, hogy nem csak a véletlennek köszönhető, hogy épp ezekben az években török, bolgár, albán, bosnyák stb. fiatalok kerültek Magyarországra tanulni (pl. mintegy 200 török diák).⁶¹ 1917-ben a szegedi Állami Felsőkereskedelmi Iskolában is fontos szerepe volt a bolgár oktatásnak, amit Molnár Izidor (1875–?) tartott kézben, igaz, bulgáriai tanulmányútjához pénzzel e háborús évben már nem járult hozzá a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium.⁶²

Ugyanakkor szót kell ejteni az MTA Keleti Bizottságáról is (1914 és 1916 között Balkán Bizottság volt a neve).⁶³ Teleki Pál, akinek itt is kulcsszerepe volt, a Bizottság nevében

⁵⁸ A tagságra nézve lásd Ablonczy: *Keletre, magyar*, 16–17., 53–56.

⁵⁹ Nagy Norbert: *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*. Pécs, 2010. (Balkán Füzetek 7) 11.

⁶⁰ *Turán* 3 (1918) 515.

⁶¹ Farkas: A turánizmus, 864. A bolgár egyetemi hallgatók magyarországi jelenlétére nézve lásd Пенка Пейковска: Български-студенти в унгарски университети и висши учебни заведения през втората половина на XIX в. и първата половина на XX в. In: *Political, Social, Economic and Cultural Elites in the Central- and East-European States in Modernity and Post-Modernity*. (Hungarian-Bulgarian History Conference. Budapest, May 14–15. 2009. Papers.) Ed. Gábor Demeter – Penka Peykovska. Sofia-Bp., 2010. (Auxiliary Historical Disciplines 6.)

⁶² A Felsőkereskedelmi Iskola főigazgatójának jelentése Molnár Izidor tanárnak Bulgáriába való kiküldéséről. MNL OL K 503. 15. cs. 18. t. 6059/1918.

⁶³ Nagy: *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet*, 11.

kidolgozta az úgynevezett Balkáni és Előázsiai Földrajzi Intézet tervezetét, amely széles körű kutatásokat végezne, s amelynek keretében keresnék az együttműködést a szövetséges országok, különösen pedig épp Bulgária és Törökország hasonló intézményeivel. 1916 januárjában azonban a háborús helyzetre való hivatkozással az Akadémián dugába dőlt a tervezet megvalósítása.⁶⁴

Ez azonban nem jelentette azt, hogy a politika elengedte volna a turanizmus kezét, sőt. 1916 januárjában pl. ifj. Andrássy Gyula beszédet mondott az Uránia Színházban, egy a Vöröskereszt szervezésében tartott rendezvényen. Beszédében a bolgárok iránti szimpátiájának adott hangot, „mert rokonunk, mert a bolgár nép ereiben is az a turáni vér lüktet, ami a miénkben. [...] Ily módon legalább nem vagyunk teljesen magunkra hagyatva, egészen egyedül, hisz támogat bennünket vér szerint való rokonunk és nem érezzük többé helyze-tünket a népek és fajok között oly különállónak és elszigetelnek, mint annakelőtte”.⁶⁵

A Turáni Társaságba életet lehelni azonban kevesebb erőfeszítéssel járt, mint felállítani egy új intézetet. Ráadásul Tisza miniszterelnökként tisztában volt azzal, hogy a társaság eszmeisége éppen megfelel a háborús magyar külpolitika irányának. Így tehát mind a bolgár, mind pedig a török szövetségesek irányába tett gesztusként is értelmezhető a Magyar Keleti Kultúrközpont néven, 1916. május 3-án a Magyar Tudományos Akadémián újjáalakult Turáni Társaság megerősítése.⁶⁶ Az elnök gróf Széchenyi Béla lett, a kultuszárca pedig komoly összegekkel biztosította a zavartalan működést, sőt a miniszterelnökség révén helyet kaptak a Parlament épületében is. Látványos sikerüknek tekinthető a Múzeum körút átnevezése Mehmed szultán körútra. Ekkor jött létre a Magyar Keleti Gazdasági Központ is,⁶⁷ élén Balkányi Kálmán közgazdással. Ezt a Turáni Társasággal az úgynevezett Keleti Szövetség fogta össze, amiben Tisza István miniszterelnök és Burián István külügyminiszter reprezentálta a kormányzatot.⁶⁸ Ezzel mintegy párhuzamosan, 1916-tól a Balkán Bizottság új néven, Keleti Bizottságként folytatta munkáját, a balkáni területek mellett már a távolabbi keleti országok és népek is érdeklődési körébe kerültek.⁶⁹ Összességében tehát kijelenthetjük, hogy a turanizmus eszméje kellőképpen megágyazott a háborút közvetlen megelőző években a bolgárokkal szembeni érdeklődésnek és pozitív közeledésnek. A háború kitörésekor nagy erővel megkezdődött sajtókampány, amelynek célja a bolgárok iránti szimpátia növelése volt, így termékeny talajra hullott.

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül azt mutatjuk be, hogy Bulgária hadba lépését hogyan és miként közvetítette a magyar sajtó. Bulgáriát, mint láttuk, több okból (a turanizmus eszméje, potenciális szövetséges a politikában, illetve uralkodójának magyar kötődései) erős szimpátia övezte magyar részről. A közvélemény várakozva fordult Bulgária

⁶⁴ Nagy: *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet*, 12. Lásd még Hajdú Zoltán: *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra*. Pécs, 2003. (Balkán Füzetek 1.)

⁶⁵ Székely: *A szövetséges uralkodók kultusza*, 96.

⁶⁶ Farkas: *A turanizmus*, 864.; Ablonczy: *Keletre, magyar*, 64.

⁶⁷ A bolgár, illetve török gazdasági kapcsolatokra lásd Nagel Marcell: *A magyar kereskedő a világháborúban*. Bp., 1908. Passim.

⁶⁸ Ablonczy: *Keletre, magyar*, 64.

⁶⁹ Nagy: *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet*, 12.

esetleges hadba lépése felé az első világháború kitörése után. 1915 kora őszére, mikorra már sejthető volt, hogy a központi hatalmak oldalán fog fegyvert az ország, ez fokozódott, majd amikor a már elemzett tapogatózásokat követően a Monarchia oldalán Bulgária fegyvert fogott, a Szerbiát és Romániát megszorító szövetséges mellett a különféle lapok igyekeztek még több pozitívumot felsorolni.

A *Vasárnapi Ujság*, a korszak legnépszerűbb hetilapja szeptember végén tömören adott hírt arról, hogy „Bulgária szeptember 21-től kezdve elrendeli az általános mozgósítást”.⁷⁰ 1915. szeptember 26-án jelent meg *Az entente bulgáriai kudarca* című írás. Eszerint az antant képviselői hasztalan törekedtek Radoszlavov miniszterelnökkel felvenni a kapcsolatot a bolgár mozgósítás hírére, ő történetesen éppen Várnában tartózkodott, a királyi kastélyban, ahonnan csak később érkezett Szófiába. O'Brien angol követ válságosnak nevezte a kialakult helyzetet, miközben a mozgósítás (természetesen) nem állt le, a „bevonult legénység pompásan van öltözve, nagyszerű ruhában és kitűnő lábbeliben. Azt hiszik, hogy a bolgár hadsereg néhány nap múlva harcra kész lesz”.⁷¹ A *Vasárnapi Ujság* következő két száma továbbra is röviden írt a bolgár háborús szerepvállalásról: „Oroszország megszakította a diplomáciai érintkezést Bulgáriával”,⁷² illetve: „A bolgárok Knyazsevácznál megtámadták a szerbeket”.⁷³ A *Budapesti Hirlap* ugyanakkor újra közölte egy jóval korábban megjelent cikkét, annak bizonyítására, hogy már a Balkán-háborúk idején is erősen szimpatizált Bulgáriával.⁷⁴

A *Harangszó* című „vallásos néplap” már 1915. október 3-án hírt adott Bulgária hadba lépéséről, értelemszerűen szimpatizálva azzal. Kiemelte, hogy Bulgáriát a második Balkán-háborúban megalázták, jogaiból kizárták. Így eddigi támogatójának, Oroszországnak, ezzel együtt a pánszlávizmusként hátat fordított, mégpedig szövetségre lépve korábbi ellenségével, Törökországgal. A bolgár csapatok tisztikara képzett, a fegyverzetük kifogástalan, a sereget pedig izzó hazaszeretet és lelkes tettvágy jellemzi: „Az 1912. évi bukaresti béke Szerbiának és Görögországnak juttatta Bulgária jogos területét. Most Bulgária fegyvert ragad, hogy mihez joga van, azt visszaszerezze. E harcias elhatározás új s talán befejező fordulatot képez a világháborúban.”⁷⁵ Látható, itt is egymás után sorakoztak az érvek, amelyek Bulgária hadba lépésnek jogosságát voltak hivatottak alátámasztani.

Közvetítőleg érdemes megjegyezni, hogy ami a központi hatalmak, s így a Monarchia felől nézve pozitívum volt, az Oroszországból nézve egészen máshogy festett. Az orosz cárt, II. Miklóst valósággal sokkolta Bulgária döntése,⁷⁶ annak ellenére, hogy az orosz diplomácia lépéseket tett – mint már esett róla szó – Románia felé, Bulgária ellenében. Ő arra számított, hogy a szláv szolidaritás fogja meghatározni a bolgár politikát, saját elmondása szerint azt, aki azt mondta volna neki, hogy valamikor aláír egy hadüzenetet Bulgária

⁷⁰ A háború napjai. *Vasárnapi Ujság* 1915. szeptember 26. 629.

⁷¹ <http://www.huszadikszazad.hu/1915-szeptember/politika/az-entente-bulgariai-kudarca>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. március 25.)

⁷² A háború napjai. *Vasárnapi Ujság* 1915. október 10. 661.

⁷³ Uo. 1915. október 17. 677.

⁷⁴ Székely: A szövetséges uralkodók kultusza, 96.

⁷⁵ A világháború eseményei. *Harangszó* 1915. január 3. 94.

⁷⁶ Airapetov: October 1915, 19–20.

ellen, örültnek nézte volna.⁷⁷ A román származású francia diplomata, Maurice Paléologue, aki 1907 és 1912 között Bulgáriában, majd 1914 és 1917 között Oroszországban képviselte hazáját, nem mulasztotta el feljegyezni, hogy Bulgária lépése az orosz sajtót is arra készítette, hogy leszámoljon az addig az ország iránt táplált megértésével: „Szombat, 1915. szeptember 25. Bulgária magatartása az orosz közönség körében szenvedélyes fölháborodást kelt. Maguk az újságok is, amelyek mindeddig a legnagyobb elnézést tanúsították a bolgárok iránt, csatlakoznak az általános méltatlankodáshoz, bár még mindig igyekeznek szembeállítani Ferdinánd cár személyes politikáját népének érzelmeivel.”⁷⁸

Az orosz propaganda⁷⁹ valóban igyekezett kommunikációjában elválasztani az uralkodó személyét a bolgár nemzettől. Ennek jegyében a bolgár hadsereg katonái számára proklamációkat készítettek, amelyekben az alábbiakkal érveltek: „Te bolgár katona, ma az angolok, svábok és magyarok üzelmeinek szerencsétlen áldozata vagy. Most a magyar hadnagy, Koburg Ferdinánd akar téged a cár seregei ellen vezetni. Ha majd Bulgária nagy protektora el fogja magát határozni, hogy szeretett népét a borzasztó magyar–sváb zsarnokságtól megszabadítsa, akkor te, bolgár katona, nem mint ellenség, hanem hangos hurrá kiáltásokkal, örömkönnyes szemekkel fogsz szabadítódhoz közeledni.”⁸⁰ Említést érdemel, hogy természetesen a bolgár propaganda sem maradt adós: Várna 1915. október 27-i bombázása nyomán kampány indult Oroszország ellen, arra hivatkozva, hogy a támadásnak csak civil áldozatai voltak (13 sebesült és kilenc halott, köztük mindössze három férfi).⁸¹

A magyar sajtóban a pozitív hangú méltatásokat erősítette, hogy Bulgária (és Törökország) hadba lépése a gyors lefolyású háború reményét látszott erősíteni. A *Pápai Lapok* 1915. november 14-én – némileg meglepő módon – *Békehírnökök* címmel közölt vezércikket: „A világháború még javában áll és pusztít, az új négyesszövetség – Németország, a Monarchia, Bulgária és Törökország – seregei diadalmasan és feltartóztatlanul nyomulnak előre és egy héten két miniszterelnök tett olyan nyilatkozatot, amelyekben a béke felett már nem könnyed mellőzéssel siklottak el, hanem amelyekben már bizonyos pozitív dolgokat is hallottunk a legközelebbi jövő legfontosabb problémájáról. A béke szó immár hivatalos helyről is elhangzott és ez mutatja, hogy a háború íve lefelé hajlik, közeledünk a békéhez, amely babérkoszorús koronája lesz erőfeszítéseinknek, harcainknak és áldozatainknak.”⁸²

A lap ezt a békét azonban meglehetősen sajátos módon képzelte el: az antantnak kell belátnia, hogy a „diadalmas központi hatalmak” ellen hiába harcolnak, hiszen „minden győzelem közelebb hoz bennünket a hőn áhított békéhez”, amelynek alapja nem más, mint „Szerbia végzetének beteljesülése”.

⁷⁷ Стефан Савов Бобчевъ: *Страници изъ моята дипломатическа мисия въ Петроградъ (1912-1913)*. София, 1940. 64.

⁷⁸ Maurice Paléologue: *A cár országa a Nagy Háborúban*. Bp., 1929. 82.

⁷⁹ Az orosz közvélemény Balkán-háborúk alatti Bulgária-képére lásd Никита Сергеевич Гусев: *Болгария и Сербия в русском общественном мнении в период Балканских войн 1912-1913 гг.* Москва, 2016.

⁸⁰ Halász Imre: *Bismarck és Andrássy. Politikai tanulmány*. Bp., 1913. 234.

⁸¹ Российский Государственный Архив Военно-Морского Флота. Ф. 609. Оп. 1. Д. 676. Л. 7. Idézi Airapetov: *Russia an Bulgarian*, 19.

⁸² *Békehírnökök. Pápai Lapok* 1915. november 14. 1.

Az újság ugyanezen számában, 1915. november 14-én Földes Artúr⁸³ jelentett meg egy írást *A lángban álló Balkán* címmel. A jogot végzet Földes a *Külügy-Hadügy* című lapnál⁸⁴ dolgozott külpolitikai szakértőként, a háborút „megjósoló” írásaival élénk figyelmet keltve, majd a háború kitörésekor ő lett a lap szerkesztője.⁸⁵ A pápai lapban megjelent írás igen erős Bulgária iránti szimpátiával, valamint erőteljes orosz-, illetve pánszlávellenes érzésekkel volt áthatva: „Eddig a Balkán a moszkovita imperializmus melegágya és mindenkori tűzfészke az európai háborús veszedelemnek”. Földes szerint a Balkán-háborúban nyújtott bolgár katonai teljesítményről „csak a legnagyobb csodálat hangján lehet beszélni. A többi három nemzetnek ő kaparta ki a gesztenyét a tüzes pokolból”. Bulgária tehát a bukaresti béke revíziójáért száll harcba ismét, de emellett „ki kell pörkölni végre valahára a Balkán rengetegből a pánszlávizmus dúvadját”. A „becsületes nemzetek”: a német, a magyar, az osztrák, a bolgár és a török egymással végre szövetségre léptek, ez a társulás pedig „megfojtja nemcsak a háború szörnyetegét, hanem örökre útját állja annak, hogy a nagy, terméketlen orosz síkságról vonító üvöltéssel megszabadulhasson, és újra bevehesse magát a Balkán őserdeibe a moszkovita imperializmusnak ösztövére, éhes fenevadja”.⁸⁶

A cikk írója tehát egyértelműen Bulgária mellett tört lándzsát, sőt érzelmei is elragadták, amit veretes fogalmazási módja is tükröz. Nagyzó meglátásokkal teljes írásában tobozódik a sajátos gondolatok: „A szlávágnak csak akkor lesz joga világalomra, ha az emberiségnek kultúra-kertjeit nem letarolni és kipusztítani igyekszik, hanem úgy érzi, hogy faji, sajátos és eredeti kultúramagvaival megtermékenyíteni tudja a már-már kiélt és fonyadásnak indult román és germán kultúr-vegetációt. Ettől az időtől azonban – hála Isten – még nagyon messze vagyunk! Bár a román kultúrának hanyatlásáról lehet már nyíltan beszélni. A francia gloár csak a múlt dicsőségében él, és ez a háború legfeljebb sietteti a szerencsétlen francia nemzetnek leromlását. De evvel szemben a germán kultúrának napja most van igazán csak felmenőben. Amit a német nép a világháború alatt cselekedett, az már a mesék és a csodák birodalmába tartozik. A grandiózus német militarizmus, mely győzelmesen dacol egy egész világnak szenvedélyes poklával, nem a nyers teuton-erőnek szikláján épült. A német militarizmust a nagyszerű germán kultúra táplálja. Ez a kultúra gyökerét a népnek széles rétegeiből ereszti, és amikor a germántölgy koronáját vihar tépdési, akkor az utolsó, vékony gyökérszál is érzi, hogy küzdeni és meghalni kell a tölgy életéért, mert ez ad minden németnek életet, kenyeret és napsugarat.”⁸⁷

A lelkesítő pátosz máshol is felszínre tört. 1916. április 9-én, az *Esztergom* című lap közölt egy romantikus köntösbe öltöztetett és kétségkívül erősen túlzó hírt *Tragédia Bolgár-Macedóniában* címmel „egy macedóniai születésű bolgár katona elbeszélése alapján”, a

⁸³ <http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/szocikk/1041480.htm>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. március 22.)

⁸⁴ Háborúban nélkülözhetetlen a „Külügy-Hadügy” heti szemle. <https://www.darabanth.com/hu/gyorsarveres/268/kategoriak-Kepeslapok/Reklam~200088/Haboruban-nelkulozhetetlen-a-Kulugy-Hadugy-heti-szemle-reklam-Hungarian-military-newsp-II1197266/>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. március 22.)

⁸⁵ A Kapos Andor álnéven színpadi szerzőként is jeleskedő Földes háborús írásait kötetekben is kiadta. Földes Artúr: *Háború és politika. 1914-15. Bp., 1915.*; Uő: *Háborús írások. Bp., 1915.*

⁸⁶ Földes Artúr: *A lángban álló Balkán. Pápai Lapok* 1915. november 14. 2.

⁸⁷ Uo.

*Kölnische Zeitung*ra hivatkozva. E hír a közlő szerint „fényes tanúsága a bolgár katonaság kitartásának, hűségének és tántoríthatatlan bátorságának”. 1915 áprilisában a szerbek Krusevo mellett 4000 bolgár származású fiatalembert kényszerítettek fegyver alá, hogy belőlük Kragujevacban ezredet állítsanak fel. Amikor az esküre került volna a sor, a szerb tábornok hangsúlyozta, hogy a macedóniai „szerbeknek” fontos az eskü Péter királyra, hiszen ő „az évszázados rabszolgaságból kiemelte Macedónia népét”. Erre egy Smolnevo faluba való diák kijelentette, hogy kész hazájáért meghalni, cárjának és hazájának hűségesen fog szolgálni, e cár pedig nem más, mint Ferdinánd, „mert mi vérbeli bolgárok vagyunk, s a mi hazánk a gyönyörű Bulgária”. Példáját 11-en követték, majd mind a négyezer katona azt kiáltotta: „Mi valamennyien a bolgárok hatalmas cárjának fogadtunk hűséget!” Az első 12-t kivégezték, a többiek közül 250-en meg tudtak szökni, ők „a bolgár hadsereg soraiban védik meg hazájukat, amelyért még életüket is készségesen feláldozzák”.⁸⁸ Nyilvánvaló, hogy – ha volt is alapja a hírnek⁸⁹ – erősen kiszínezett, folklorizált, toposzokból építkező történettel van dolgunk. Az írás célja egyértelműen a magyar olvasók bolgárok iránti szimpátiájának növelése, egyúttal a szerbekkel szembeni ellenérzés fokozása volt.

A hírek alapján tehát Bulgária hű, kemény, állhatatos, kitartó, elkötelezett és erős barátja volt Magyarországnak. A magyar sajtó arra is figyelmet fordított, hogy jelezze, ellenfelei Bulgária lejáratására törekednek. Így 1916. március 25-én az *Esztergom* beszámolt arról, miként támadták Bulgáriát koholt vádakkal ellenségei a Balkán szövevényes viszonyai között. Eszerint a vád veleje az volt, hogy a bolgárok az Adria partjáig óhajtanak terjeszkedni az albánok rovására. Erre azonban válaszlépés gyanánt Radoszlavov miniszterelnök a *szobranje* ülésén kijelentette, hogy Bulgária nem gördít akadályt Albánia függetlensége elé: „a tetszés, amellyel a bolgár közvélemény Radoszlavov e kijelentését fogadta, tanúja annak, hogy nagy önuralom lakozik Bulgáriában”.⁹⁰ Érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy a bolgárok önmérséklete hangsúlyt kapott: ez is visszatérő motívum volt a magyar sajtóban, rendre hangoztatták, hogy a bolgárok jogos igényeik egy részéről is készek lemondani a remélt béke érdekében.

A Bulgária melletti rokonszenvet sajátos színekkel fokozta a bolgár fejedelem, majd pedig cár, Ferdinánd személye, akinek nagyanyja (Koháry Antónia, a portugál király, II. Ferdinánd édesanyja) révén magyar vér is csörgedezett ereiben. Ezenfelül beszélt a nyelvet, a család a Szász-Coburg-Koháry nevet is viselte, birtokai voltak Magyarországon, nevezetesen Gömör vármegyében, Murányban.⁹¹ Katonaként a honvédség huszártisztje volt: 1884–1885-ben a 26. magyar (tábori) vadászászlóaljnál szolgált,⁹² amelynek 1917-ben

⁸⁸ Tragédia Bolgár-Macedóniában. *Esztergom* 1916. április 9. 3.

⁸⁹ A civilekkel szembeni erőszakra nézve a Balkán-háborúk idején lásd Delis Panagiotis: Violence and Civilians during the Balkan Wars (1912–1913). *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 20 (2018) 547–563.

⁹⁰ A. Z.: Az albán kérdés. *Esztergom* 1916. március 25. 2.

⁹¹ Ferdinánd magyarországi birtokaira stb. nézve. Roman Holec: *Coburgovci a Slovensko*. Bratislava, 2010. 463.

⁹² Bálint Ferenc: Az ezredtulajdonosi rendszer az osztrák–magyar hadseregben. 13. (https://m.blog.hu/na/nagyhaboru/image/workshop/balintferenc_az_ezredtulajdonosi_rendszer.pdf. A letöltés ideje: 2020. március 24.)

lett az ezredtulajdonosa,⁹³ és a 60. nehéz táborig tüzérezrednél, amelynek szintén 1917-ben lett szintén az ezredtulajdonosa.⁹⁴ Az 1762-ben alapított, szombathelyi székhelyű 11. huszárezred esetében már 1909 óta ez volt a helyzet.⁹⁵ Utóbbi vélhetően összefüggött azzal a ténnyel, hogy az előző évben az 1887 óta uralkodó Ferdinánd fejedelemből Bulgária cárja (királya) lett.

Ferdinánd személye tehát alkalmas volt arra, hogy a szövetségesek melletti propaganda kiemelt alakja legyen. Ennek megfelelően, főleg a bolgár hadba lépéskor, meg is kapta azt a figyelmet a sajtó részéről, ami várható volt. Általánosan ismert magyar kapcsolatai megkönnyítették, hogy pozitív hangvételű cikkekkel hívják fel a figyelmet személyes erényeire, túl azon az előnyön, hogy a szövetséges országok királyait eleve könnyebb volt idealizálni, mint a hazai vezetőket, hiszen távoli országaik belső problémáiból keveset érzékelhetett a magyar olvasó.⁹⁶

Amikor cár lett, a *Zalavármegye* már idézett írása példás tömörséggel foglalta össze mindazon ismérveket, amelyek a háború kitörésekor fokozott hangsúlyt kaptak személye kapcsán: „Ferdinánd cár magyar huszár volt, nyelvünket jól beszéli, ereiben a Koháryak ősi nemzetségének vére foly, magyarországi birtokos, jogunk van tehát feltenni, hogy Bulgáriában magyarellenes politikát nem enged csinálni.”⁹⁷

A magyar kötődést, huszár voltát, a Koháry rokonságot szinte mindenki hangoztatta vele kapcsolatban. Még Horthy Miklós is külön kitért erre, amikor megemlítette emlékirataiban, hogy Ferdinánd részt vett IV. Károly budai koronázásán 1916. december 30-án: „A magas állami méltóságok viselői valamennyien megjelentek, úgyszintén a főhercegek, a pápai nuncius és Ferdinánd bolgár cár is, aki fiatalkorában magyar huszártisztként szolgált és a Coburg meg a magyar Koháry hercegi családok egyesült ágából származott.”⁹⁸ A *Kócsag* című lap, amely egyébként természettudománnyal foglalkozott, még 1931-ben is egykori huszárságára utalt vissza. Az egyébként a szófiai madártani gyűjteményt bemutató rövid írás leköszölte a cár portréját mint múzeumalapítóét, és azt a következő felirattal látta el: „Ferdinánd magyar huszártiszt korában, mikor fejedelemmé választották (1887).”⁹⁹

Ferdinánd maga is előszeretettel aknázza ki magyarországi ismertségét. Egy Gömör és Kishont vármegye közönségéhez címzett táviratban, amelyet azonban nyilvánosan is megjelentetett, egyértelműen az érzelmekre kívánt hatni (természetesen nem zárhatjuk ki a nosztalgikus érzelmek valóságmagvát sem): „Végtelen öröm és boldogság tölti el szívemet mindannyiszor, valahányszor az én kedves Gömöröm földjére léphetek, melyhez annyi kedves emlék fűz, és amelyet én boldog gyermekkorom óta annyira megszerettem.”¹⁰⁰

Magyar kapcsolatainak ismertségére kiváló példa Szilágyi György, ruszcsuki [ruszei] magyar származású gyógyszerész esete, aki az 1890-es években egy panaszos ügyében

⁹³ Bálint: Az ezredtulajdonosi rendszer, 14.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Uo. 5.

⁹⁶ Székely: A szövetség uralkodók kultusza, 89.

⁹⁷ (Bulgária.) *Zalavármegye* 1908. október 11. 4.

⁹⁸ Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Buenos Aires, 1953. 90.

⁹⁹ Szilágyi Zoltán: A Bolgár Cári Múzeum Madártani Gyűjteménye. *Kócsag* (1931) 2. sz. 43.

¹⁰⁰ Székely: A szövetség uralkodók kultusza, 97.

személyesen Ferdinándhoz fordult. Az uralkodót „hercegem”-nek nevezte és iránta való lojalitását azzal is indokolja, hogy származását tekintve ő egy félig magyar származású Coburg. Ez a levél, túl azon, hogy nyilván gyakorlati célokat is szolgált, részben Szilágyi, részben Ferdinánd magyar hátterére reflektál. Szilágyi nyilván panasa orvoslását tekintette elsődlegesnek, ezért igyekezett érzelmi húrokat is pengetni, amelynek része volt az őt és a cárt közös nevezőre hozó magyar eredet.¹⁰¹

Nem meglepő hát, hogy a szövetséges uralkodók magyarországi „ikonográfiájában” Ferdinánd rövidesen elfoglalta a helyét a török szultánnal együtt a különféle propagandisztikus célokat szolgáló porcelántárgyakon is, hogy ne csak a sajtóról essen szó. Ezekben eleinte csak I. Ferenc József és II. Vilmos császár arcképe volt látható, de 1915 augusztusától V. Mehmed, majd októberétől I. Ferdinánd portréja is használatba került.¹⁰² Megjelentek idővel a csak a cárt ábrázoló tárgyak is, mint pl. egy ónplakett.¹⁰³ Ferdinándra a „magyar szál” miatt mindig is különös figyelem irányult, amire jó példa a cárról Benczúr Gyula tollal rajzolt arcképe 1886-ból.¹⁰⁴

A *Pesti Napló* optimizmustól sugárzó cikkében a bolgárok hadba lépését követően nem mulasztotta el felhívni a figyelmet arra, hogy a bolgár trikolór színe éppen megegyezik a magyaréval: „Ferdinánd király kibontotta nemzete fehér-zöld-piros lobogóját. A mi lobogónkat is ezekből a színekből varrják és nem fog kelleni sokáig várjunk, hogy találkozassunk, és hogy Szerbia romjain együtt ülhessük meg harmincadik évfordulóját annak a diadalnak, amit Bulgária 1885-ben aratott Szerbián.”¹⁰⁵

A *Képes Ujság* pár nappal a bolgár csatlakozást követően számos képpel illusztrált tudósítást közölt *A mi hűséges barátunk* címmel. Az írás kiemelte, hogy Ferdinándot az antant is igyekezett a pártjára állítani, de tervük meghiúsult. Mindezt a lap azzal magyarázta, hogy a magyar felmenőkkel is rendelkező cár hű maradt magyar barátaihoz. A józan mérlegelés, a megszerzhető előny, Bulgária stratégiai céljai elő sem kerültek a nemzeti érzelmekre hatni kívánó írásban: „A balkáni káoszban minden ámitás, csábítás dacára, minden fenyegetés ellenére, amellyel az entente csábította és fenyegette Bulgáriát – a magyarok s a magyar föld igaz barátja maradt a magyar huszártisztból lett bolgár fejedelem, a mai bolgár cár: Koburg Ferdinánd, az ősmagyar Koháryak véréből való vér. Koburg Ferdinánd népszerű volt mint magyar tiszt, népszerű mint murányi földesúr s népének imádott királya ma a Balkánon.”¹⁰⁶

¹⁰¹ Penka Peykovska: Egy magyar gyógyszerész a Közép-Balkánon a 19. század második felében. Az identitás Szilágyi György élettörténete és személyes iratai fényében. *Bácsország* (2013) 9. sz. 92. Lásd még Penka Pejkovska: Magyar gyógyszerész karrierük Bulgáriában a XIX. sz. második felében. In: *Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században*. Szerk. Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor. Bp., 2008. 140–148.

¹⁰² Závodi Szilvia: A hétköznapi propaganda eszközeinek megjelenése a háztartásokban. *Jel-Kép. Kommunikáció, Közvélemény, Média* 35 (2016) 1. sz. 18.

¹⁰³ Beck Mihály: Különleges alakú és anyagú érmék. *Debreceni Szemle* 1 (1993) 199.

¹⁰⁴ A Fővárosi Képtár rajz- és akvarellgyűjteménye. Portrék I. Összeáll. Basics Beatrix. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XXXV. Bp., 2010. 281.

¹⁰⁵ Székely: A szövetséges uralkodók kultusza, 95.

¹⁰⁶ A mi hűséges barátunk. Ferdinánd, a bolgárok királya. *Képes Ujság* 1915. október 17. 9.

Visszatérő ellentmondása volt Ferdinánd jellemzésének, hogy miközben egyfelől magyar gyökereit és annak jelentőségét hangoztatták, folyamatosan utaltak arra is, hogy az uralkodó bolgárrá lett, legtöbbször említés nélkül hagyva családját német származását. A fent idézett cikk már-már a legendák Mátyás királyának alakját idézte meg: „a király a nép közé vegyülve a bolgár parasztasszonyok minden panaszát meghallgatja és bajait orvosolja. Látjuk, hogy magára veszi a nemzeti viseletet, mely azt mutatja, hogy bolgárrá lett és annak is akarja érezni magát”.¹⁰⁷

A példákat hosszan lehet sorolni: a *Pesti Napló* is elsősorban Ferdinánd személyes magyar kötődésére fókuszált, mindezt elegyítve a turanizmus eszméjével, a fajrokonság gondolatával. Rámutatott, hogy a magyar és a bolgár nemzet legendás, ezer év utáni újraegyesülése Ferdinánd géniuszának köszönhető, hiszen ő volt az, aki szövetségbe kovácsolta a magyarokkal a „velünk rokon bolgár nemzet”. A *Pesti Napló* egy másik cikke megejtő szerénytelenséggel úgy mutatja be Ferdinándot érdeklődő olvasóinak mint „Európa legregényesebb alakja”, majd ezt követően szinte a hagiográfia szabályai szerint számos erénye közül puritánságát hangoztatta. Szintén a *Pesti Napló* Niš ostroma kapcsán mutatott rá Ferdinánd személyes elkötelezettségére: „Egy kiváló uralkodói erénnyel megáldott fejedelemnek, hozzánk közelállóknak, nyelvünkön értőnek, nekünk kedves vendégünknek legszemélyesebb ügyéről van szó.” A háttérben felsejlett a turáni eszme is, mert amikor Bulgária a Macedónia (jogos jussa) feletti uralomra tör, a magyarság javát is szolgálja, hiszen visszaadja „a bolgár népnek Macedóniát és közelebb fogja juttatni őket fajrokonaikhoz, a magyarokhoz”.¹⁰⁸

Földes Artúr korábban már idézett írása (*A lángban álló Balkán*) szintén külön kitért Ferdinánd személyére. A huszárszolgálatot és a bolgár hazafivá válás metamorfózisának lépéseit ő sem mulasztotta el kiemelten fontos tényként kezelni. A korábbi orosz befolyást nem vitatta el, de hangoztatta, hogy Ferdinánd „nem lett az orosz cár vazallusa” és csak a „magasabb állami rezón” kényszerítette, hogy „deferáljon a túl hatalmas pánszláv áramlatoknak”, de ilyenkor is csak külsőségekben tette azt. Így, bár fiait ortodox hitben nevelteti, de elérte, hogy a bolgár fejedelemnek nem kell görögkeleti vallásúnak lennie. Földes különös jelentőséget tulajdonított annak, hogy amikor 1908-ban Ferdinánd arra az elhatározásra jutott, hogy a független Bulgária élére áll mint cár, akkor erről nem az orosz cárral, hanem Ferenc Józseffel egyeztetett: „Közvetlen az államcsíny előtt Budapesten volt a magyar királynál és csak mikor ősz uralkodónknak beleegyezését megkapta, akkor lett Ferdinánd fejedelem »minden bolgárok cárja«.”¹⁰⁹

Hasonlóan a bolgár szándékok igaz volta felőli kételyek nélkül írt Strausz Adolf,¹¹⁰ amikor 1916. február 6-án, a *Pápai Lapok* hasábjain Ferdinánd cárról jelentetett meg egy dicshimnusz. Ez tőle nem volt szokatlan: a balkanista néprajzkutató, a Közgazdasági Egyetem, majd a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára rendre publikált bolgár témájú

¹⁰⁷ *Képes Ujság* 1915. október 17. 10.

¹⁰⁸ Székely: A szövetséges uralkodók kultusza, 96–97.

¹⁰⁹ Földes: *A lángban álló Balkán*, 2.

¹¹⁰ Róbert Péter: Strausz Adolf, a Balkán tudósa. *Múlt és Jövő* 6 (1995) 98–102.; Ábrahám Barna: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Regio* 18 (2007) 2. sz. 50–52.

köteteket,¹¹¹ Dugovich Imrével írt bolgár nyelvtankönyvet¹¹² (amelyet még 1917-ben is használni akartak a szegedi Állami Felsőkereskedelmi Iskolában¹¹³), az ország iránti kendőzetlen vonzalma közismert volt, ráadásul katonaként együtt szolgált Ferdinánddal. Írása szerint a cár univerzális tudatú ember, „aki a bolgár iskolákat oly magas fokra fejlesztette, hogy [...] minőségileg vetekszenek a »művelt nyugat« iskoláival”. Jártas a természettudományokban, ilyen tárgyú múzeumot, a szófiai egyetemen pedig szépművészeti tanszéket alapított, de ő építette a szófiai nemzeti színházat is. A cár „majdnem minden európai nyelven beszél. Országának elismerten legjobb bolgár nyelvű szónoka, görög alattvalóival görögül, spanyoljaival spanyolul beszél. Németül és franciául természetesen folyékonyan beszél. Amit pedig azt hiszem fölösleges megemlíteni, hogy nagyon jól tud és rendkívül szeret magyarul beszélgetni. Ferdinánd kitűnő emberismerő. Nagyon pontos és lelkiismeretes.” A magyar kötődés mint toposz tehát itt is teret kapott, csakúgy, mint a visszatérő motívumok közül az oroszokkal való szakítás, a bolgár hazafiság: „Middőn Ferdinánd herceg átvette az uralkodást, egész országa orosz befolyás alatt állott. Az orosz uralom alól való felszabadítás öröme már ott ragyogott minden bolgár arcon, mégis félve pislogott a hatalmas zsarnok szomszéd felé. Ferdinánd király a talpára állította Bulgáriát. Orosz Bulgáriából bolgár Bulgáriát teremtett, amely nem az orosz, hanem a bolgár érdekeit tartja szem előtt.” A bolgárrá átlényegülés leírása sem maradt el, megint csak abban a formában, hogy a cár mintegy megjeleníti választott népe legjobb tulajdonságait: „Magára vette a bolgár karakter legszebb jellemvonásait: a politikai becsületességet, az állhatatosságot, a sors súlyos csapásainak elviselésének bírását és a [...] mértékletességet.”¹¹⁴ Strausz erősen propagandajellegű írása tehát a megszokott közhelyeket sorolja fel, dacára írója mélyreható balkáni ismereteinek.

Végezetül arra hívnám fel a figyelmet, hogy a cár iránti pozitív elfogultság sokszor még a későbbi évtizedekben is tetten érhető volt a magyarországi sajtó híradásaiban. A *Kőszeg és Vidéke* című lap 1932-ben adott hírt egy emléktábla leleplezéséről, amelynek szövege így hangzott: „Ezen házban lakott Dobner Géza m. kir. huszáralezredes, majd bolgár kir. alezredes, I. Ferdinánd bolgár cár szárnysegéde, Bulgária újjáépítésének nagy harcosa 1904–1908-ig. Ezen emléktáblát Barcsay Amant Zoltán kezdeményezésére készítette dr. Farkas Zoltán, felállította Kőszeg városa. Leleplezték Stoyan Petroff Schomakoff, bolgár király követének jelenlétében 1932. október hó 9-én, Jambrits Lajos polgármester idejében.”

A lap rámutatott, hogy a „rendkívül szimpatikus”, „kitűnő megjelenésű” Boris M. Andreeff, a budapesti bolgár követség titkára német nyelvű beszédében mondott köszönetet a gesztusért, kiemelve, hogy „az emléktábla nemcsak a kőszegi közönségnek tiszteletét mutatja Ferdinánd cárral és Dobner Géza huszár alezreddessel szemben, de mutatja azt az igazi, szívből jövő barátságot is, amely a bolgár és a magyar nemzet között

¹¹¹ Strausz Adolf: *Bolgár népköltési gyűjtemény*. I–II. Bp., 1892.; Uő: *Bolgár Néphit*. Bp., 1897. (Magyar Néprajzi Könyvtár 1); Adolf Strausz: *Grossbulgarien*. Posen–Leipzig–Bp.–Warschau–Kontantinopel–Sofia, 1917.

¹¹² Strausz Adolf–Dugovich Imre: *Bolgár nyelvtan iskolai és magánhasználatra. A legújabb bolgár nyelvtanok alapján*. Bp., 1893.

¹¹³ Asbóth Oszkár egyetemi tanár a szegedi Állami Felsőkereskedelmi Iskolában tanított bolgár nyelv tanítási terve tárgyában. MNL OL K 503. 9. cs. 10. t. 8544/1917.

¹¹⁴ Strauss Adolf: Ferdinánd cár. *Pápai Lapok* 1916. február 6. 1.

évszázadok óta fennáll és amely kötelék a világháborúban ömlött közös vér folytán még szorosabbá vált. A két nemzetnek közös sorsa a világháború után még nagyobb biztosságot ad, hogy ez a barátság a két nemzet között a további évszázadokon át is fenn fog állni.”¹¹⁵

Az 1937. november 5-i *Békésmegyei Közlöny* anekdotája szerint húsz évvel korábban, Pöstyénben gyógyíttatta reumáját a bolgár cár, akit meglátogatott IV. Károly király és Vilmos császár is. Az uralkodók állítólag épp itt tudták meg, hogy az Amerikai Egyesült Államok hadba lépett. A cár iránti rokonszenvet volt hivatva növelni az, hogy megírták, a Pöstyénben törzsvendég Ferdinánd hol „gróf Murányi”, hol „dr. fii. Murány”, hol „egy boldogtalan vándor” néven szerepelt a fürdő vendégekönyvében. A helyiekkel állítólag idegen kiejtéssel ugyan, de magyarul beszélt.¹¹⁶

A *Szabolcsi Hírlap* egy évvel korábban, 1936. november 29-én emlegette fel az 1917. február 3-ai pöstyéni hármastalálkozót, de korántsem arra helyezte a hangsúlyt a *Hogyan mulat a király?* című cikkében. Itt visszatértek a régen is hangoztatott pátoszos közhelyek, mely szerint „csodákat művelt új hazájában”, „buzgó katolikus és megmaradt katolikusnak a bolgár trónon is” stb. Az írás azt mutatta be részletesen, hogyan hallgatta, sőt húzatta Ferdinánd a magyar nótákat. Nem mulasztotta el megemlíteni azt a helyi olvasók szívének biztonnal kedves tényt, hogy egykoron huszárként Nyíregyházán is kedvelte a cigány nótákat: „Egyik magyar nóta a másikat követi, Ferdinánd arca felvidul, a kezeivel veri a taktust, néha maga is dúdolja a szöveget, hogy »Minek a szőke énnékem, mikor én a barnát szeretem...« A felség egyszer csak odasúgja a cigánynak: – Azt a nótát, hogy: »Ritka búza, ritka árpa, ritka rozs... «”. A patetikus hangulatot azzal a fordulattal fokozta a cikk zárása, hogy a volt cár a mulatságot követően, amelyet megkönnyezett, szobáiba indult, „ahol tizenkilenc évvel ezelőtt talán a világháború sorsa dőlt el...”¹¹⁷

A sajtó tehát még a két háború között is erősen idealizálta Ferdinánd személyét. Azonban más kontextusban Ferdinánd egészen más színben is feltűnt. Paléologue már idézett, 1929-ben Magyarországon is megjelent munkájában nem éppen Ferdinánd mellett tört lándzsát: „Péntek, 1916. január 28. Koburg Ferdinánd bolgár cár önmagát múlta fölül becstelenségben. Qualis artifex! Tíz nappal ezelőtt Vilmos császár Nišbe érkezett, ahol Ferdinánd cár díszebédet adott a tiszteletére. Annyi bizonyos, hogy a találkozás ünnepélyes volt és az a körülmény, hogy Ništ, Nagy Konstantin szülővárosát választották, még fokozta történelmi jelentőségét. Nem lepődöm meg tehát, hogy Ferdinánd, aki oly fogékony a múlt dicsősége és a történelmi látványosságok iránt, ezen a napon valósággal kéljelt beteges nagyravágásában.”¹¹⁸

Írásom végén röviden kitekintek arra, hogy a háború további éveiben miként jelent meg Bulgária a magyarországi sajtóban, beleértve az 1918. évi összeomlást is. A cár mel-

¹¹⁵ A bolgár király képviselőjének jelenlétében leplezték le Dobner Géza emléktábláját. *Köszeg és Vidéke* 1932. október 16. 2.

¹¹⁶ Gerenday Géza: Nevezetes húszéves évforduló. Károly király, Vilmos császár és Ferdinánd cár eltitkolt találkozója és drámai tanácskozása Pöstyénben. *Békésmegyei Közlöny* 1937. november 5. 3.

¹¹⁷ *Hogyan mulat a király?* *Nyírvidék* 1936. november 29. 5–6.

¹¹⁸ Paléologue: *A cár országa*, 167.

lett a híradások másik visszatérő főszereplője Vaszil Radoszslavov miniszterelnök volt. Bizonyos toposzok vele kapcsolatban is hasonló módon jelentkeztek, mint az uralkodó esetében. 1917. január 7-én a *Harangszó* arra mutatott rá, hogy a bolgár külpolitika megnyire visszafogott, és jogosnak tartott követelésein túl a békét keresi (ez visszatérő eleme volt a bolgár célok bemutatásának). Ennek jegyében Radoszslavov miniszterelnök „kijelentette, hogy Bulgária az emberiség nevében és a nemzetek jólétéért engedményeket fog tenni. Nagyszerű szövetségeseink, aki a háborúban körülbelül megkétfélszerezte területét, tehát nem fog ragaszkodni minden hódítványhoz. Beéri azzal, hogy bolgár testvéreireit felszabadította, de nem akarja minden hódított területét megtartani”.¹¹⁹ E tétel újólagos hangoztatása nyilván azt volt hivatott érzékeltetni, hogy a hadviselés jogszerű, azaz nem agresszív, hódító háborúról van szó.

A bolgárok béke iránti elkötelezettségét helyezte előtérbe a *Nyírvidék* 1917. december 28-i híre is, amely arra hívta fel olvasói figyelmét, hogy a hagyományos, évszázadokon átívelő bolgár–török ellentét immár a múlté, ami egyebek mellett azért is valósulhatott meg, mert a bolgárok a mindenki számára elfogadható kompromisszumra törekednek. Ennek pedig egyik fontos gyakorlati lépéseként említette, hogy Radoszslavov miniszterelnök, azzal a határozott szándékkal, hogy Bulgária és Törökország között a baráti viszonyt még inkább megszilárdítsa, bizottságot küldött ki azzal a céllal, hogy oldják meg Karagata kerületben a vegyes birtok kérdését.¹²⁰

A *Nyírvidék* Az *Est* szófiai tudósítására hivatkozva 1917. december 30-án arról adott hírt, hogy a *szobranje* ülésén Radoszslavov miniszterelnök nagy tetszés mellett jelentette be a békekötést Bulgária és Oroszország között. A béke fő oka a beszámoló szerint az volt, hogy Macedónia és Dobrudzsa „szabadságát, illetve függetlenségét” orosz/szovjet részről elismerték, ami Bulgária szempontjából kiemelkedően fontos lépés volt. Nem mulasztották el azonban megjegyezni, hogy a „békekötés” szó alatt előzetes béke értendő.¹²¹

1918. február 2-án ismét a *Nyírvidék* írt Radoszslavov miniszterelnök Budapestre érkezéséről. Ő ezt megelőzően a *szobranjében* kijelentette, hogy Bulgária célja, hogy az anyaországtól elszakadt bolgárok ismét hozzájuk tartozzanak, ezért ragaszkodik Morava tartomány, Dobrudzsa és Macedónia egy részének Bulgáriához csatolásához.¹²² A két hírben közös elem volt, hogy az egyébként kompromisszumra kész ország a jogosnak vélt igényeiből nem tud és nem is akar engedni.

Ezt erősítette meg 1918. február 5-én a *Nyírvidék* *Radoszslavov a bolsevikiekről* címmel hozott rövid tudósítása is. A miniszterelnök eszerint kifejtette, hogy a „bolsevikizmus” az egész világ veszedelme, nemcsak Oroszországé, ahol az anarchia uralmát jelenti. Ugyanakkor rámutatott, hogy tárgyalásról Romániával csakis akkor lehet szó, ha az ország kapitulál. Ebben az esetben, mondta a miniszterelnök, „megadjuk azt a békét, amely jogos nemzeti igényeinek megfelel”.¹²³

¹¹⁹ A világháború eseményei. *Harangszó* 1917. január 7. 14.

¹²⁰ Török–bolgár tárgyalás. *Nyírvidék* 1917. december 28. 1.

¹²¹ Cím nélkül. Uo. 1917. december 30. 1.

¹²² A bolgár miniszterelnök Budapesten. Uo. 1918. február 2. 1.

¹²³ Radoszslavov a bolsevikiekről. Uo. 1918. február 15. 4.

1918. október 2-án azonban a *Nyírvidék* már más hangot ütött meg: a lelkesült jelzők eltűntek, a Szalonikiben megkötött fegyverszünet híre sokkolóan hatott. „Szófiában helyreáll a rend. Megkötötték a bolgár fegyverszünetet” – írta a lap. Az olvasók arról tájékozódhattak, hogy a bolgár kiküldöttek Louis Franchet d’Espérey főparancsnok minden feltételét elfogadták, a bolgár hadsereghez felszólítást intéztek, hogy őrizze meg a rendet, hiszen immár közel az áhított béke, így „csak a Bulgária iránt való forró hazaszeretettől kell magunkat vezettetni”.¹²⁴ A hazaszeretetet mint állandó elem megmaradt, de már szó sem esik területi hódításokról, kitartó és erős szövetségesről, rendíthetetlen barátról.

Egy nappal később a letargia fokozódott. 1918. október 3-án tragikus hangvételű címmel jelent meg tudósítás: *Az antant vazallusa lesz a bolgár nemzet*. A szaloniki fegyverszünet életbe lépett, tudhatták meg az olvasók, aminek feltételei Görögország és Szerbia megszállott területeinek kiürítése, a bolgár hadsereg leszerelése, a forgalmi eszközök átadása, a fegyverek letétele. A szövetségesek szabad átvonulási jogot nyertek Bulgáriában és a stratégiai fontosabb pontokat megszállják. A területi kérdések tárgyalása a háború utánra marad. A *Nyírvidék* figyelmeztetett, hogy a békét az antant fogja diktálni, így Bulgária nyilván nem a központi hatalmaknak kedvező békét fog kötni. A lap nem mulasztotta el közölni, hogy mérvadó vélemények szerint Berlin világossá tette, hogy Bulgária a szaloniki fegyverszünettel elvesztette a központi hatalmak bizalmát, azok részéről semmi jóra nem számíthat.¹²⁵

A bolgárok iránti korábbi erős szimpátia itt tehát már eltűnt. Egy 1918. október 13-i hír szükséztlenül arról szólt csupán, hogy egy rotterdami távirat szerint Radoszlavov német altiszti ruhában elmenekült Szófiából.¹²⁶ (Hazájába életében sosem tért vissza: Berlinben élt és halt meg, de Szófiában temették el.)

Ugyanakkor a konzervatív magyar sajtó a cár személyét kivételként kezelte. Még távozásakor is Ferdinánd mellett tört lándzsát, mondván, hogy bölcs belátás, nem pedig kényszer hatására távozott a hatalomból, miután különbékét kötött és fia javára lemondott: „a legválságosabb pillanatban csatlakozott hozzánk, hogy segítsen megtorolni az oláh hitszegést és segítsen megnyitni a korridort, a közép-hatalmak lélegzőcsövét Berlin és Konstantinápoly között”.¹²⁷ Az angol médiában Ferdinánd cselekedetét persze egészen másképp tálták: eszerint 1918. szeptember 23-án hiába kért támogatást Berlintől és Béctől, végül pedig az utcai harcoktól és a tüntetésektől, a munkások és katonák esetleges zavargásától megijedve, elmenekült.¹²⁸

Összességében Bulgária iránt a magyar sajtó már a háborút megelőzően is, majd a bolgár hadba lépést követően is erős szimpátiával írt. Visszatérő elem volt annak hangoztatása, hogy Bulgária ellensúlyt képezhet a szerb és román törekvésekkel, továbbá a pánszlávizmussal és az oroszokkal szemben is. Területi követeléseit jogosnak, hiszen igényei csak az igazságtalan bukaresti békében tőle elvett, bolgárok által lakott részekre terjednek

¹²⁴ Szófiában helyreáll a rend. Megkötötték a bolgár fegyverszünetet. *Nyírvidék* 1918. október 2. 1.

¹²⁵ Bulgária területi viszonyait csak a háború után rendezik. Uo. 1918. október 3. 1.

¹²⁶ Radoszlavov elmenekült. Uo. 1918. október 13. 2.

¹²⁷ Székely: A szövetséges uralkodók kultusza, 98.

¹²⁸ Başkaya: İngiliz Basıma Göre, 60–61.

ki, ezenfelül a béke érdekében önmérsékletet tanúsít. Az ország felemelkedőben van, a Balkán legfejlettebb állama, a Monarchia hű szövetségese, kitartó és állhatatos, szorgalmas néppel, kiválóan képzett és felszerelt hadsereggel. A Bulgária iránti szimpátiát pedig csak fokozta a részben magyar származású, az országban birtoktestekkel bíró, a nyelvet is beszélő cár, Ferdinánd személye. Az őt egyoldalúan magasztaló, propagandisztikus jellegű, szinte minden kritikát nélkülöző írások pedig tulajdonképpen egy „párhuzamos valóságot” teremtettek, amelyben egy már-már hibátlan vezető mutatta az utat a magyarokkal szövetséges testvéri bolgár népnek.

AZ 1526–OS MOHÁCSI CSATA HELYE

MEGJEGYZÉSEK II. LAJOS KIRÁLY HALÁLÁHOZ

VARGA SZABOLCS

REMARKS ON THE DEATH OF LOUIS (II) JAGIELLON

Louis (II) Jagiellon, King of Hungary and Bohemia, died on 29 August 1526 while fleeing from the battlefield of Mohács. While this event can hardly be qualified as unknown, several of its details have remained obscure. This situation has given birth to several legends, such as that the king may have been killed by his own men, or that he did not die where he has been thought to have perished by Hungarian historical memory. Yet a new scrutiny of the sources has led to the conclusion that Louis, on the run after the battle, in fact died along the right bank of the Danube, while crossing the creek called Csele. The king's entourage was aware of the features of the landscape. While they knew that traffic in this area was difficult even in normal weather conditions, they did not count with the possibility that torrential summer rain may render the road from Mohács to Buda practically impassable, thereby making it a deathly trap for the ruler arriving on a tired mount, and perhaps wounded himself. Louis was not far from the final escape, and his fate was very much determined by the extreme weather conditions.

Keywords: Mohács, 1526, Louis (II) Jagiellon, historical memory, landscape reconstruction, Danube

Egy nagy formátumú közéleti ember halála mindig érdeklődésre tart számot, különösen, ha ez koronás fő, és egy véres csatában kerül rá sor. A magyar uralkodók közül II. Lajos végső perceiről született a legtöbb beszámoló, és lett épp tragikus veszte a legismertebb tette. Mivel az eset immár közel fél évezrede foglalkoztatja a magyar közgondolkodást, a bűvópataként – illetve időnként gejzirként – fel-feltörő történelmi emlékezés kitermelte azt a kanonizált szövegtörzset, amit ismernie kell mindenkinek, aki a téma közelébe

Varga Szabolcs, tudományos munkatárs, BTK TTI, Kora újkori témacsoport. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Program (KEP-1/2017) „Mohács 1526–2016: Rekonstrukció és emlékezet” című projekt keretében készült.

Itt szeretnék köszönetet mondani B. Szabó Jánosnak, Sudár Balázsnak, Tóth Gergelynek és Pánya Istvánnak, akik adatokkal, észrevételekkel, ötletekkel segítettek. A tanulmány előadásaként elhangzott 2018. november 22-én, a „Military Landscape Baranyában” címmel megrendezett XI. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia keretein belül. A kézirat 2019 elején elkészült, ám akkor végül nem jelent meg. A kutatócsoporton belül 2019 augusztusában merőben új elképzelések is napvilágot láttak II. Lajos haláláról az online médiában. A felvetés szerint a király menekülése során nem Buda felé, hanem a Dunán át az Alföldre igyekezett volna, és a folyón való átkelés során vesztette életét. Az általam ismert források, azok értelmezési keretei és a szakirodalmi előzmények ezt a nézetet egyelőre nem támogatják, így írásom szakmai különvéleményként is értelmezhető.

merészkedik, és megteremtette azt a gondolati vágányt, amely mentén a szakma szabályai szerint a történetet rekonstruálni szokás. Legyen elég itt csak a Mohács-tanulmánykötetekre, a különböző antológiákra és az egyes jeles szerzők monográfiáira összefoglalóan utalni, amelyek jegyzetapparátusában szinte minden lényeges mű pontos leírása megtalálható.¹

E tanulmányban egyrészt a király halálával kapcsolatos kérdéseimet kívánom újfent megfogalmazni. Másrészt arra keresem a választ, hogy hol és hogyan veszett oda a király, mi történt abban a körülbelül egy órában, ami Lajos csatájáról való távozása és a halála között történt. Ez a kíváncsiság nem teljesen új keletű, a Lajos halálát körüljáró eminens tanulmánykötet és forrásgyűjtemény recenzeálása során már papírra vettem néhány eseménnyel kapcsolatos kérdést, amely az erről szóló szövegek újbóli elolvasása során merült fel bennem. Előrebocsátom, hogy ezek jó részére nem tudom a választ, és a szöveg esetlegesen több problémát generál, mint amennyit megold. Most nézzük a kérdéseket.

- Vajon mi lehetett a menekülés tervezett és megtett útvonala?
- Vajon ugyanezen az úton érkezett a csatára a király néhány nappal korábban, így személyesen ismerte?
- Mennyi ideig tarthatott a menekülés?
- Vajon a halál színtere még a csatater része, ahol szüntelenül a nyomukban voltak az üldözők, vagy már a közvetlen káoszt maguk mögött tudva, valójában egy szerencsétlen és elkerülhető baleset lett a király végzete?
- Vajon tudunk-e valamit érdemben mondani a magyar történelem legismertebb patakjaként (?) ismert Csele folyásáról, kiterjedéséről, jellegzetességéről?

A holttest további sorsával kapcsolatban is rengeteg a megválaszolatlan és pillanatnyilag még nyitott kérdés. Tudjuk, hogy 1526 őszén, a Mária királyné által megbízott Sárffy Ferenc vezette különítmény nem véletlenül és *in situ* találta meg a királyt, hanem pontos információk alapján tudták, hogy hol keressék, és az adott helyen egy már eltemetett holttestet agnoszkáltak a jelenlevők.² Csak néhány, az ezzel kapcsolatban felmerülő problémák közül:

- Valójában hányan tudtak a király haláláról? (Az események alapján a király életben maradt kamarásán, a cseh Ulrich Zetritzen [Czettritzen] kívül biztosan tudtak róla a testet megtaláló és újra eltemető helyiek, akiket egy évvel később megtalálnak Mária megbízottai.)

¹ *Mohács emlékezete*. Szerk. Katona Tamás. Bp., 1976.; *Mohács*. Szerk. B. Szabó János. Bp., 2006.; „*Nekünk mégis Mohács kell...*” *II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016. 257–266.; B. Szabó János: *Mohács. Régi kérdések, új válaszok*. Bp., 2015. Szintén idekiváncozik: Farkas Gábor Farkas: *II. Lajos rejtélyes halála*. I–II. *Magyar Könyvszemle* 116 (2000) 443–463., 117 (2001) 33–66.

² Minderre lásd a „*Nekünk mégis Mohács kell...*” című kötetben Kasza Péter, Szebelédi Zsolt, Magyar Lóránt Gergely, Farkas Gábor Farkas és Magyar László András tanulmányait. Erről korábban lásd Barta Gábor: *Hogyan halt meg II. Lajos király?* *História* 2 (1980) 1. sz. 5–6.

- Kik, miért és hogyan temették el a királyt a csatatéren?
- A páncélt miért vették le róla, és hova tűnt, miközben a többi fegyvere előkerült a halál helyszínén?³
- A pecsétgyűrű – amelynek közjogi funkciója van – lekerült a kezéről, és egy évig eltűnt, míg a vagyontárgyként értékesíthető jegygyűrűt a királynál hagyták első megtalálói.⁴ Vajon miért?
- Vajon a parasztok honnan tudtak a király haláláról, amikor a szultán még napokkal az ütközet után is abban a hitben volt, hogy Lajos életben van? (Ez a tény a mesék világába helyezi azt a történetet is, mely szerint a szultán katonái találták meg a tetemet.)
- A holttestet meglelő parasztok-halászok honnan tudták vajon, kit rejt a páncél, és velük hogyan léptek kapcsolatba az udvar küldöttei?
- Ha a korban – függetlenül nemre, nemzetiségre és foglalkozásra – nem átalottak királysírokat feldúlni, nem kérdéses, mi történt a csatatéren elhunytak értékeivel. Ennek ismeretében azonban meglehetősen furcsa, hogy Lajossal csupán „félmunkát” végeztek megtalálói.⁵

Az egyelőre válasz nélkül sorjázó kérdések sora bővíthető, a kutatócsoportban való együtt gondolkodás eredményeképp ugyanakkor örvendetes eredmények is születtek.⁶ Így – miként reményemet 2017-ben megfogalmaztam – e kérdések legalább egy kicsit segítettek az események továbbgondolásában.

A történelem iránt fogékony közvélemény és a történettudomány művelői a legutóbbi időkig bizonyosak voltak abban, hogy helyesen tudják: Lajos király a Csele-patakba fulladt a mohácsi csatát követően, még ha a részletek elnagyolva a homályban is maradtak. Hiába forgott a kezdetektől közszájon a király meggyilkolásának híre, hiába jegyezte fel a történetet Szerémi György, majd terjedt el a hazai szép- és ponyvairodalomban az általa írt *Epistola de perditione regni Hungarorum*ban ez az állítás, miután Wenzel Gusztáv 1857-ben megjelentette a szöveget, erősebbnek bizonyult Brodarics vízbe fúlásról szóló tudósítása.⁷ Éppen emiatt keltett nagy visszhangot 2014-ben két orvosprofesszor állítása, miszerint a leírások alapján nem találhatták meg az augusztus 29-én elhunyt uralkodót, így vagy másnak a testét temették el a székesfehérvári koronázótemplomban, vagy – és efelé hajlot-

³ Lásd Sárffy Ferenc október 19-én kelt jelentését. A jelentés teljes szövegét lásd *Mohács emlékezete*, 96–99.

⁴ *Nekünk mégis*, 203–204.

⁵ Varga Szabolcs: Emlékpark és kulthely között. Mohács a 21. századi magyar emlékezetkultúrában. *Századok* 151 (2017) 1161–1175.

⁶ B. Szabó János: II. Lajos halálának színtere. Táj és orális hagyomány. *Hadtörténelmi Közlemények* 132 (2019) 443–452. Ezen írás szinte párhuzamosan készült az itt megjelenő munkával, és a szerzőjével rendszeresen konzultáltam, ám magát a szöveget nem ismertem. Ezzel együtt közel azonos következtetésekre jutottunk.

⁷ Brodarics leírását e tanulmányban az 1976-ban megjelent válogatásból használom. *Mohács emlékezete*, 10–31. A halál leírását lásd uo. 28–29. Szerémi művéről lásd Szebelédi Zsolt: *Szerémi György Epistolájának nyelvi elemzése*. Piliscsaba, 2017. [PhD-disszertáció] 5.

tak inkább a szerzők – Lajost később ölték meg.⁸ Nem tisztem ezzel az állítással vitába szállni, megtették ezt előttem, cáfolatuk számomra meggyőző.⁹ Egy dolgot azonban óvatosan hozzátennék: Tolvaj és Nemes doktorok mindvégig a vízhullák állapota felől közelítették meg a kérdést, ám Lajos esetében – úgy tűnik – nem egészen pontos ez a feltételezés, ami talán magyarázat lehet a tetem állapotára. Mivel írásom Lajos haláláról szól, és a kérdés a lokalizáció kapcsán is megkerülhetetlen, ezért nézzük át az erről szóló forrásokat.

A szövegek számbavétele előtt fontos megemlíteni, hogy bár Lajos halálának több szemtanúja is lehetett, közülük csak Zetritz visszaemlékezését ismerjük, azt is áttételesen, az itáliai Antonio Giovanni da Burgio pápai követ leveléből. Mindenki más, beleértve Brodaricsot, Verancsicsot, Szerémit, csak hallomásból tudta összerakni a saját történetét. Mindezt Mária királyné beszámolója fényesen bizonyítja, aki szerint „kezdetben [...] a csata résztvevői mindent zavarosan és más-más módon meséltek el, később azonban a dolgot alaposabban megismertük”.¹⁰ A szigorú forráskritika tehát elengedhetetlen, és bele kell kalkulálnunk a vizsgálatba az emlékezet szelektív, változó és töredezett voltát.¹¹ Így önkényesen nem dobhatunk sutba semmilyen olyan adatot, amely a király elmeneküléséről, megsebesüléséről, fogságba eséséről, meggyilkolásáról szól, de a számos egybevágó, menekülés közbeni fulladásról szóló beszámoló gátat szab annak, hogy hitelt adjunk az ettől merőben eltérő történeteknek.

Burgio tehát így ír a király haláláról: „Menekülés közben elérték a Duna egy kis ágacskáját, de mikor átkeltek volna, a király lova megbokrosodott, felágaskodott a vízben, Őfelsége pedig, akinek nehéz volt már a páncél és fáradt is volt már, leesett a nyeregből és belefulladt a patakba.”¹² Az egyetlen szemtanú szerint tehát a Duna egyik oldalvizében történt a tragédia. Ezt a verziót három ettől függetlenül készült beszámoló is alátámasztja, igaz, ezek hitelességéről semmilyen külső adattal nem rendelkezünk. Egy Németországban kelt levélben már 1526. szeptember 9-én azt közölték, hogy Lajos király megfulladt.¹³ A csata egyik német túlélője levelében nagyjából ugyanazt állította: „Menekülés közben a király átugratott egy patakon, eközben hátrafelé lebukott a lóról és a vízbe fulladt. Aztán többé senki sem látta már a királyt.”¹⁴ Harmadik forrásunk a velencei kém, Fazio de Savoia, aki hasonlóan írta le a történéseket. Szerinte lóháton ugratott a mocsárba, és a ló nyakig elmerült az ingoványban. A király segítségért kiáltott, így leemelték a lóról, majd átsegítették egy másikra, de alighogy elindult, az is elsüllyedt. A király ismét segítséget kért, de mikor leemelték a sisakját, látták, hogy már fuldoklik, és rögtön meg

⁸ Nemes István – Tolvaj Balázs: II. Lajos magyar király (1506–1526) holttestének megtalálása. Az 1926-ban írt igazságügyi orvosszakértői vélemény elemzése és újraértelmezése. *Orvosi Hetilap* (2014) 475–480.

⁹ Lásd e számban, 58. 2. j.

¹⁰ *Nekünk mégis*, 180.

¹¹ Mindezt Szerémi szövegével bizonyította Csorba Dávid: *Mohács – egy „mesemondó” szemével. Emlékezeti rétegek Szerémi György Epistolájában*. Nyíregyháza, 2012. Mohács egészére: Tóth Zsombor: *The Making of... Hogyan készül(t) Mohács?* In: *Diskurzusok, perspektívák, relevanciák. Rodosz-tanulmányok. Nyelv-, Irodalom-, Történettudományi Szakosztály*. I. Szerk. Szabó Levente – Tóth Zsombor. Kolozsvár, 2001. 57–91.

¹² Magyar László András: *Miben halt meg II. Lajos király?* In: *Nekünk mégis*, 140.

¹³ *Nekünk mégis*, 180.

¹⁴ Magyar: *Miben halt meg...* In: *Nekünk mégis*, 140.

is halt az emberei keze között. Ők azonban nem tudták megállapítani, hogy mi lehetett a halálának az oka: a seb, a félelem, avagy a kétségbeesés.¹⁵ A velencei beszámoló számomra több ok miatt is izgalmas: ezek szerint Lajos nem magányosan hunyt el, nem hirtelen, a környezete számára lereagálhatatlan módon halt meg, és a halál színhelyének inkább egy iszapos, ingoványos terület felel meg, nem egy patak vize. Természetesen mindez akkor ér valamit, ha más források is megerősítik ezeket az állításokat.

A sáros, mocsaras környezet bőven adatolható. Lajos sógora, Ferdinánd főherceg szerint a vereséget látva „megpróbált elmenekülni, ám mocsaras részre tévedt és ott megfulladt”, majd hozzátette, hogy egyéb híresztelések ellenére ő maga is ezt a verziót tartja hihetőnek.¹⁶ Szeptember 20-án Pettauban [Ptuja, Szlovénia] is úgy tudták, hogy Lajos „menekülőfélben a veszített csatából egy mocsár felé indult, a lova megbotlott, és ő a nehéz páncél miatt nem tudott onnan kijönni, s ezért ott meg is fulladt”.¹⁷ Egy veronai jelentés szerint egy Pécshez közeli mocsaras helyen történt a vereség, ahol a király megfulladt.¹⁸ Szapolyai János Krysztóf Szydlowiecki lengyel kancellárnak azt a tudósítást küldte, hogy Fehérvárra érkezvén, „ahol a néhai felséges Lajos urunknak, a boldog emlékezetű elődünknek, Magyarország és Csehország stb. királyának minap az iszapból – a már kiszáradt örvényből, melybe vigyázatlanul beleesett – kiásott és a nagyobbik egyházban igen nagy tisztelettel elhelyezett élettelen teste feküdt”, ő méltósággal eltemette egykori urát.¹⁹

A legfontosabb forrás természetesen Sárffy Ferencé, aki a szemtanú Zetritz társaságában tért vissza a helyszínre, így személyesen is látta a halál helyszínét. Ezért hosszabban idézzük.

„Mikor ahhoz a helyhez közeledtünk, s még oda sem értünk, már Czettrich ujjával mutatta meg azt a helyet. Odasiettünk, s megláttuk egy ló tetemét a mocsárban, s mert Czettrich azt hitte, hogy a királyi felség holtteste is ott van, nem törődve a mocsárral, beugrott az iszapba, s ez alatt kereste a királyi hullát kísérvőivel együtt. De nem találta meg, hanem csak a királyi fegyvereire akadt itt rá. Erre egy kicsit továbbmentünk, találtunk egy élettelen testet, melyben felismertük őfelsége udvarmestérének, Trepkának hulláját. Ezután még sok holttestet vizsgáltunk meg, de őfelsége testét nem találtuk meg ezek között. Nem messze ettől a mocsártól végre egy friss sírdombot pillantottunk meg, s az alatt – mintegy isteni útmutatásra – a királyi felség elhantolt holttestét találtuk meg. Odasiettünk valamennyien, s Czettrich rögtön elkezdte a földet kezével lekaparni, mi is követtük példáját mindnyájan: s először a lábak feletti részét bontottuk ki a sírnak. Czettrich megragadta a holttest jobb lábát,

¹⁵ *Nekünk mégis*, 184.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 186.

¹⁸ Uo. 188.

¹⁹ Uo. 199.

gondosan lemosta kétkalapnyi vízzel [...] Egy gyékény is volt velünk, ezt szétgöngyöltettük, s a felség testét ráfektettük, és tiszta vízzel egész tisztára mostuk.”²⁰

Mit tudunk meg a beszámolóból? 1) Lajos halálhelye gyalogszerrel megközelíthető volt, azaz egy szilárd terep szélén feküdt. 2) A kamarás azonnal be tudta azonosítani a helyszínt, nem kellett keresgélnie a különböző mélyedések között, azaz egy felismerhető vagy ismert helyen volt. 3) Nem lehetett egy állandóan vízzel borított terület, hiszen Zetritz félelem nélkül beugrott abba az iszapba, amelyben pár héttel korábban a szeme láttára haltak meg többen. 4) A király egy olyan helyen vesztette életét, ahol mások is megpróbáltak átkelni, és ezek szerint ez a menekülési útvonal mások számára is logikus volt, sőt, némelyeknek valóban sikerült túljutni ezen a helyen. 5) Nyílt vízfelület is volt a közvetlen közelben, ahonnan behajolva a kalapjával friss vizet tudtak meríteni. 6) Lajos nem volt egyedül a halála pillanatában, lengyel származású udvarmestere, Andrzej Trepka az életét is áldozta uráért. A szemtanú információi nem maradtak Pozsony falai mögött, november elején ugyanis már Fehérváron is tudtak róla. Sőt, ennél többet is, a cseh származású velencei kém, Antonio Boemo ugyanis azt is megjegyezte, hogy Lajos ujjáról ekkor húzták le a gyűrűt, és szakállából egy tincset is levágtak a királyné számára.²¹

Pár bekezdéssel korábban felmerült a kérdés, Lajost vajon magányosan érte-e a halál. Sárffy levele világosan bizonyítja az ellenkezőjét, és ezt erősítik a máshol is felbukkanó utalások, hogy a király nem egyedül menekült. Egy Antwerpenből kelt beszámoló szerint a király négy emberével menekült el az ütközetből,²² míg Thurzó Elek tárnokmester úgy tudta, hogy súlyosan sebesülten harmadmagával hagyta el a csatateret.²³ Egy 1526. október 6-án, Kölnben kelt irat is azt állította, hogy a király mellett volt valaki a halála pillanatában, aki azonban a hevesen kapálózó Lajost már nem tudta megmenteni.²⁴ Brodarics a király halála kapcsán említette meg Aczél István pozsonyi várnagy nevét, aki tudomása szerint szintén itt vesztette az életét, és a testét meg is találták.²⁵ Lajos közvetlen kísérői lehettek az urával együtt elvesző Trepka és Aczél, a menekülést túlélő Zetritz, és nem zárható ki más szemtanúk személye sem, amint arra az imént említett Antonio Boemo – aki a király tetemét Fehérváron a saját szemével látta – utalt.²⁶

Ennyi adat ismeretében érdemes felvetni, hogy vajon lehet-e valami közelebbit elmondani erről a mocsaras helyről. Ebben a kérdésben nem meglepő módon a források első olvasatra még inkább ellentmondásosak. Amíg ugyanis egy mocsarat bárki el tud képzelni, addig az ennél pontosabb meghatározásra már konkrét helyismeretre lenne szükség, ez azonban a forrásközlők javáról, különösen a magyar viszonyokat nem ismerő külföldiekről nem mondható el. Így a beszámolók helyes értelmezéséhez minden esetben

²⁰ *Nekünk mégis*, 196.

²¹ Uo. 200.

²² Uo. 185.

²³ Uo. 190.

²⁴ Uo. 192.

²⁵ Uo. 204–205.

²⁶ Uo. 200.

el kell képzelnünk, hogy az eseményről hírekből értesülő szerzők hogyan fordították le mindezt a saját nyelvi fogalmaikra.

Ennek bizonyítására jó példa, hogy a helyismerettel bíró Thurzó Elek a már említett szövegben a Duna valamely mély kiöntését említette a szerencsétlenség helyszínéeként,²⁷ ám Sir John Wallop Kölnben úgy tudta, hogy Lajos a Dunába fulladt.²⁸ A hírek eltérő értelmezési lehetőségét mutatja, hogy ugyanekkor, szintén Kölnben egy ismeretlen levélíró szerint „Őfelsége az ütközet közepette egy mocsárba vagy egy árokba esett a lovával együtt”.²⁹ Azaz nagy valószínűséggel ugyanazt az eredeti információt jelentős különbséggel interpretálta e két szöveg szerzője. Sárffy leveléről és Szapolyai beszámolójáról már volt szó, utóbbi iszapról és kiszáradt örvényről beszél. Az első konkrétum a jól informált Boemónál olvasható, aki szerint „egy Báta nevű helyre érve a király át akart gázolni egy mocsáron”, ám a túlpartra átérő kamarását hiába követte, mert páncélozott lovával el-süllyedt Trepkával és másokkal együtt a posványban.³⁰ Más is hallott a történetről. Egy cseh úr magára Zetritzre hivatkozva mesélte el ezt a történetet, úgy, hogy Lajos „valami-lyen víz felé került, mint hallom a Duna egyik mellékága felé. A víz nagyon megáradt, s amikor át akart ugrani rajta a lovával, leesett és megfulladt”.³¹ Ebből látható, hogy hitelesség szempontjából a helyismeret milyen sokat számít, milyen jelentős a különbség a magyar viszonyokat ismerő, illetve a környéken láthatólag idegenül mozgó személy hírértelmezése között.

A helyszín beazonosításánál többször is visszatér a Duna említése. Johannes Cuspinianus szerint a király menekülés közben beleugratott egy tóba, amelyet a Duna kiöntése alkotott. Ugyanezt mondja el egy kicsit másképp az az ismeretlen szerző, akinek az előadásában a „király elmerült egy folyóban, mely azokban a napokban a Dunából csodálatos mértékben megáradt”.³² Valójában nézőpont kérdése, hogy ezt a Duna által visszaduzzasztott víztömeget minek értelmezzük, ám semmi esetre sem tekinthetjük magának a Dunának, hiszen a szövegekben rendre megkülönböztették tőle. A beszámolókból mindenesetre úgy tűnik, hogy nem beszélhetünk egyértelműen nyílt vízfelületről, sokkal inkább egy mocsárra, még inkább ideiglenesen feltöltődő, majd levonulás után iszapossá, ingoványossá váló területre engednek következtetni a források. De vajon hol lehetett ez a vizenyős terület a kortárs beszámolók szerint?

Természetesen minden Mohácsról szóló híradás kályhája Brodarics István leírása, amelyet az elmúlt évszázadokban rengetegen rengetegszer elemeztek.³³ Többen felrötták neki, hogy nem volt katona, nem ismerte a környezetet, és emiatt a *Verissima Historia* néven készült művét nem lehet készpénznek venni. Ezzel szemben két megjegyzéssel élnek:

²⁷ *Nekünk mégis*, 190.

²⁸ Uo. 191.

²⁹ Uo. 192.

³⁰ Uo. 200.

³¹ Uo. 201.

³² Uo. 204–205.

³³ Brodaricsról és művéről lásd Kasza Péter: *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe*. Bp.–Pécs, 2015.

Brodarics Kőrös megye szülöttjeként, szerémi püspökként és pécsi prépostként megfordult ezen a vidéken, jól ismerte a Dél-Dunántúlt. Másrészt a csatáról szóló szöveghez egy térképet is tervezett csatolni, azaz foglalkoztatta a topográfia és korának képzett humanistájaként tisztában volt a térképészet tudományos alapjaival.³⁴

Brodarics a következőket jegyezte le a király haláláról: „Abban a vizenyős mélységben is jó néhányan pusztultak el, mert később ott, Mohács fölött fél mérföldnyire, egy falucska alatt, melyet Cselének nevezünk, és amely környék akkor a Duna áradása miatt a szokásosnál több víz alatt állt, egy meredélyes szakadékbán találták meg a király testét, a kiről némelyek azt mondták, hogy maga is amott esett el, itt fulladt vízbe lovastul úgy, ahogy volt, fegyverben, amely helyen sokan mások is elvesztek, és a közelben megtalálták Trepka András és Aczél István testét.”³⁵ A szűk szakma előtt már közismert, de nem lehet elégszer megismételni, hogy a Csele falunévként került elő először a király halálával kapcsolatban, méghozzá Brodarics unalomig idézett visszaemlékezésében. A település Mohács fölött, a Duna jobb partján állt egészen a 16. század második felében bekövetkezett pusztulásáig. Ugyanerre a helyre lokalizálja Oláh Miklós is, aki szerint a királyt balsorsa „egy Mohácson inneni mocsárba vitte, ahonnan ki nem lábolhatott”. Ez Pozsonyból, Bécsből, vagy éppen Brüsszelből, azaz Oláh lakhelyeiről nézve szintén egy, a mezővárostól északra fekvő helyre utal, és megfeleltethető Csele falunak.³⁶ A Verancsics Antalnak tulajdonított *Memoria rerumban* sem található más. Szerinte „Lajos király az hadból megfutamik, ki csakugyan ottan Cselénél egy fogban a sárban vesze.” Azt is tudni véli, hogy az uralkodó testét „az mohácsi mezeiről a sárból” vitték Fehérvárra”.³⁷

Most nézzük, hogyan olvasták a 16. századi – közel – kortársak Brodarics idézett paszuszusát. Bogáti Fazakas Miklós 1576 szeptemberében fejezte be Göröcsöni Ambrus Mátyás király *historiája* című históriás énekét, melyben részletesen szól a mohácsi csatáról. Mivel maga is bevallja, hogy használta a *Verissimát*: „Dicziri bizonynyal, az ki eszt írta, / Ki Királylyal ot vólt Moháczai hadba.”, így nincs okunk kételkedni abban, hogy Bogáti valóban olvasta a Zsámboky kiadásában megjelent szöveget. Ő így írta le a halál helyét: „Volt czac Mohácson felöl egy falucska, / Neue Czele most az helye egy pusztá, / Dunától meg áratt Czele patakya, / Ot hólt vízbe Király lovon futtában.”³⁸ Fontos többlete a szövegnek, és Bogáti helyismeretét mutatja, miszerint tud róla, hogy a falu ekkorra már elpusztult, de a lényeg itt Brodarics latin szövegének magyar nyelvű pontos interpretálása, ami egyben mankót nyújt az eredeti szöveg pontos értelmezéséhez is.

Ezekből kiindulva az általam ismert források alapján nem látom okát, hogy ne a Mohácstól északra fekvő Csele falu mellett futó, a Duna jobb oldali vízfolyásánál keressük Lajos halálának színhelyét. Mivel a települést egyik forrás sem említi, azaz templom, utca,

³⁴ Kasza Péter: Egy elveszett kiadás nyomában. Brodarics István *Históriájának* első kiadásáról. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16-18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 39–65.

³⁵ *Nekünk mégis*, 204–205.

³⁶ Uo. 206.

³⁷ Farkas Gábor Farkas: II. Lajos király temetései. In: *Nekünk mégis*, 128. A forrásszöveg: uo. 214.

³⁸ *Régi Magyar Költők Tára*. IX. XVI. századbeli magyar költők művei, 1567–1577. S. a. r. Horváth Iván et al. Bp., 1990. 354–355. 4505–4508., 4575–4576. sor.

ház, lakosok stb. egyaránt hiányoznak a beszámolókból, így azt is biztosra veszem, hogy a településtől távolabb, annak határában történt a tragédia. Ám ez nem lehetett egy ember nem járta vidék, hiszen a helyi halászok – bár ki nem az a Duna mellett... – rövidesen, valószínűleg az oszmán főserég továbbvonulása után megjelentek, és a víz levonulása után, ha mást nem is, de Lajost eltemették. De vajon mit tudunk erről a vízfolyásról?

Amint láttuk, a kortárs beszámolók nem említenek víznevet, valószínűleg nem ismerték. Ami a helyieknek alapvető tudás volt, az idevetődők számára – mivel nem volt rá szükségük – csak névtelen és ismeretlen vizek rendszerének tűnt, és örültek, ha a nagyobbak nevét megtudták jegyezni. Erre egy kései példa Révai László 1620-ban készült útleírása, aki Konstantinápolyba menet látta ezt a vidéket. Beszámolója hitelét növeli, hogy ő is azon a szárazföldi úton haladt, amelyen száz évvel korábban a királyi sereg menetelt. Buda–Érd–Adony–Paks–Tolna–Bátaszék érintésével jött. Mint mondja, ezután érték el „Szekcsőt, ki szép váracska magánvaló hegyen; de most igen pusztá. Eddig úzték, mondják, a mohácsi harckor az szegény magyarokat. Azután mentünk által az kis patakon, melybe veszett Lajos király; érkezünk Mohácsra.”³⁹ A lokalizáció a Csele név említése nélkül is megfelel a fentebb vázoltaknak, és a Szekcső alatti terület valóban a mohácsi síkság északi végét zárta le. Miként a hajón utazó Antonio Pigafetta megjegyezte Lajos halálhelyéről az 1585-ben kiadott könyvében: „Ez az ingovány, vagy mocsár a csatától egy jó olasz mérföldnyire található, nem messze a Dunától, egy kis domb tövében. A domb és a Duna között, alig egy nyíllövésnyi távolságban több áthatolhatatlan mocsaras terület is van, amelyeken csakis egy igen keskeny, a mocsaras területeket összekötő, és a Duna felé vezető fahidacsán lehet keresztüljutni.”⁴⁰ Az itáliai többi történetéből látszik, hogy helyi informátorok bőségesen ellátták hírekkel, a mutatott helyet saját szemével látta, ám a mocsarat tápláló vízről semmit nem jegyzett fel.

Egyéb leírásokban a halál helyszínére több elnevezés is létezik, így érdemes ezeket is átfutni. Közös bennük az, hogy a szerzők egyike sem rendelkezett beható helyismerettel, így részleges, másodkézből származó információkból rakták össze a történetüket. Így lehetséges, hogy az oszmán történetíró Ferdi az 1540-es években a később Cselének nevezett patak helyett az annál jóval komolyabb folyónak számító Sárvizet említette,⁴¹ amely szintén Mohácstól északra, ám Szekcső fölött ömlött a Dunába. Az irány és a tágabb helyszín tehát jó volt, de konkrét helyismeret híján a pontos névhasználat és lokalizáció már nem sikerült. Ez nem egyedi, éppen ezért a később született, a csatáról csak olvasmányokból és hallomásból értesülő, a csatateret és a környéket nem, vagy alig ismerő szerzők beszámolóit nem lehet fenntartás nélkül kezelni. Ugyanakkor nem is kerülhetők meg, mert egyrészt nincsen más, másrészt egyes szerzőknek lehettek nagyon jó adatközlőik, és jó megfigyelőként helyesen rekonstruálhatták az eseményeket helyszíni tapasztalataik alapján. Kellő forráskritikával tehát szabad, és kell is ezeket használnunk.

³⁹ Révai László, Révai Márton és Eszterházy Zsófia fiok, naplójából 1600–1655. Közli Dualszky János. *Magyar Történelmi Tár* 3 (1857) 246.

⁴⁰ *Nekünk mégis*, 220–221.

⁴¹ Uo. 208.

Jó példa a történetmesélés időbeli változására Heltai Gáspár, aki 1575-ben megjelent *Krónikájában* alapvetően Brodaricsra támaszkodott, ám néhány új adatot is felhasznált. Tudtommal nála jelent meg először a térség másik nagyobb vízfolyásának, a Karasicának az említése Krassó néven. Szerinte ugyanis a Karasica-patak felé nyomták vissza a magyarokat a török seregek – „a Krassó sebedékes érre kezdék őket tolni” –, és a király is ebbe fulladt bele, mert midőn „a futásban a király Cetritzcel egybetalála, és mikoron az érre találtanak volna, Cetritz elől méne és általúsztata. A király utánna méne, és mikoron a meredek parton ki akarna a lóval hágtatni, visszaesék a ló véle, és királyt fegyverben az vízbe és sárban nyomá, és ott fullada meg az jámbor Lajos király”.⁴² Bár a Délkelet-Dunántúl legnagyobb vizeként is ismert Karasica folyása rengeteget változott az elmúlt száz évben, előtte pedig szabályozás híján számtalanszor váltogatta a medrét, illetve egyszerre több ága is volt, fő jellemzői nem változtak. A Kelet-Mecsekben, Feked környékén van a forrásvidéke, innen dél felé halad Szederkényen, Villányon, Magyarbólyon át, Illocsánál átlép a mai Horvátországba, ahol keleti irányba folyik Baranyaváron keresztül a Báni-hegységet északról kerülve egészen Kiskőszegig. Azt is mondhatnánk, hogy a csatatér tágabb térségét délről és nyugatról határolta, így korabeli helyzetének meghatározása korántsem mellékes. A mohácsi csatatérre igyekvők közül tehát inkább az oszmánok találkoztak vele, és lapos, szétterülő ártere az ő életüket keserítette. A név eredeti jelentése, a Karas/Karasó fekete vizet jelent, azaz a vízfolyás a Sárvízhez hasonló jellemzőkkel bírhatott.⁴³ Nem véletlenül írhatta Ibrahim Pecsevi száz évvel később az 1526. évi hadjáratról, hogy a török csapatok „Baranyavár közelében, annak a helynek az alsó részénél, ahol a hidat felverték, lábón átgázoltak a Karasica tapon”.⁴⁴ Heltai szerint, amennyiben minden áron az általunk ismert Karasicával akarjuk a leírását megfeleltetni, Lajosnak nyugati vagy déli irányba kellett volna elhagynia a csatatérét. Utóbbi teljesen lehetetlen, előbbire azonban van még egy másik utalásunk, így a kérdés eldöntése előtt nézzük meg Istvánffy Miklós leírását.

Istvánffy baranyai nemesként, hosszú katonai szolgálattal a háta mögött, és rengeteg írásos forrás, valamint szóbeli információ birtokában még úgy is a csata elsőrangú krónikásának számít, hogy tizenkét évvel az esemény után született.⁴⁵ Nála a történet így hangzik: „A király azokkal a kevesekkel, akiről mondtuk, hogy mögötte álltak, abban a nagy szorító szükségben, melyet többször előre megmondott, kénytelen volt meneküléssel menteni életét, s Mohácsot jobbra hagyva, gyors lovakon Pécs irányába vette futását; Mohács és Csele között a Karasica állta útját, a mocsaras és iszapos patak, mely bizonytalan és határozatlan medrével sárosan folydogált, de az akkor éppen kiáradó Duna vizétől és a hirtelen záporosótól, mely a csata befejezése után sok jéggel s mennydörgések közepett leesett, meglehetősen megduzzadt.”⁴⁶ A térképre vetítve azonnal kiderül, hogy ez a leírás nem

⁴² Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Bp., 1981. 452.

⁴³ Pataky András: *Délkelet-Baranya a földrajzi nevek tükrében*. Osijek, 2003. [Impresszum szerint 2004.] 43–44.

⁴⁴ Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról. [Ford., bev. írta és a jegyz. készítette Fodor Pál.] In: *Nekünk mégis*, 242.

⁴⁵ Varga Szabolcs: *Genius loci: Az Istvánffyak Baranyában*. In: *A magyar történet folytatója. Tanulmányok Istvánffy Miklósról*. Szerk. Ács Pál – Tóth Gergely. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 59–87.

⁴⁶ *Nekünk mégis*, 225.

állja ki a próbát, hiszen Pécs irányába valóban a Karasicán kell átkelni, ám ez nem lehet Mohács és a Csele felé. Úgy tűnik, mintha Istvánffy ebben két hagyományt gyúrt volna együvé. Egyrészt ismerte Brodaricsot, másrészt tudhatott Heltai szövegéről is.⁴⁷

Ezzel akár le is zárhatnánk a kérdést, és egy Heltainál gyökerező, Istvánffyban táptalajra lelő hibás Karasica-elnevezésnek is vélhetnénk az esetet, amely aztán jó ideig továbbélt a két mű elterjedtségének köszönhetően. Azonban úgy tűnik, hogy helyi elnevezésben is használták a Csele falunál folyó vízre a Karasica nevet. A Dunán 1663-ban végigcsordogáló Heinrich Ottendorf így ír róla: „A Mohács körüli vidék igen sík és lapos föld. A folyó neve, melybe a király lovával belezuhant, Carassus. Mohácstól jó órányira folyik a Dunába, alig 20 láb széles, de igen agyagos és sáros.”⁴⁸ Két évvel később Henry Howard skót utazó vetődött erre a vidékre, akinek a feljegyzése különösen értékes. „Mohácstól délre, széles, nincs rajta erdő, és más természeti akadályoktól is mentes, csak a szelíd Csele (Carassus) folyik a közepén, oly lassan, hogy felszíne meg sem rezzen.”⁴⁹ Howard szinte ugyanazt látta, amit Brodarics százötven évvel korábban, már ami a mezőt illeti, sőt, elődjénél többet is említett, amikor a közepén folyó vízről szól. Ez azonban nem lehet az eredetileg Carassusnak írt Karasica, de nem lehet a fordító által korrigált Csele sem, mert egyikük sem folyik keresztbe a Mohácstól délre elterülő lapályon. Az itt említett víz a Borza-patak, amely valóban a csatasíkon vág keresztül.

Végezetül nézzük át a Csele név alakulását. Úti leírásokban elsőként Hans Dernschwamnál maradt fenn, aki így ír erről, miközben délről észak felé haladva elhagyta Földvárt: „Utána Mohács következett, mely korábban nagy mezőváros volt, benne kiégett templom. [...] Az egyik Duna-ág partján fekszik; vízimalmak vannak. Ezután a Csele patak következett. Miután jó mérföldön át mellette hajtottunk el, a martalócok és hajdúk által veszélyeztetett úton megérkeztünk a Szekcsőnek nevezett várba és faluba.”⁵⁰ A történetírók közül – miként azt Tóth Gergely meghatározta – Baksay Ábrahám nyomán Sigler [Siegler] Mihály brassói iskolarektor, szebeni jegyző kronológiájában említette először a mohácsi csata kapcsán ezt a helynevet. Szerinte egy mocsaras helyen, a Cselepataka-patakban „in loco palustri, in rivulo Czelepataka” találtak rá a király holttestére.⁵¹ Noha

⁴⁷ Bár Bartoniek nem említi Istvánffy lehetséges forrásai között, de pillanatnyilag nem tudok mást, hogy honnan vehette volna ezt az adatot. Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp., 1976. 348.

⁴⁸ *Nekünk mégis*, 227. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy Ottendorft nem az igazi Karasica-torkolatnál informálták félre, illetve hogy utólag rögzítve nem kevert-e össze valamit. Hiszen a Csele torkolata nem egy órára van Mohácstól. Ellenben a város és a Karasica kisköszegi befolyása közötti 23 kilométer hajóval, sodrásirányban megtehető ennyi idő alatt.

⁴⁹ *Angol és Skót utazók a régi Magyarországon (1542-1737)*. Vál., ford., bev. és a jegyz. írta Gömöri György. Bp., 1994. 62.

⁵⁰ Hans Dernschwam: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Bp., 1984. 493.

⁵¹ Michael Sigler: *Chronologiae rerum Hungaricarum, Transilvanicarum, et vicinarum regionum libri duo...* In: Matthias Bel: *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*. I-II. Poonii, 1735[-1746.] I. 43-88. A Mohácsra vonatkozó részt lásd uo. 66-67. Az adatokat lásd Tóth Gergely: *Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban*. (I. rész: a 16. század történetírása.) In: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp.,

Sigler munkája a 18. század közepéig csak kéziratban létezett, ettől függetlenül ismerhet-e és használhatta Cserei Mihály az *Erdély históriája* című művében. Ebben az szerepel, hogy „az boldogtalan király futtában a Carassus, kit magyarul Csele pataknek neveznek, sáros folyóvízben dőle mind lovastól, s ott fullada meg”.⁵² Látszik, hogy Cserei egyszerűen magyar nyelvi változatként oldja fel a két víznév kapcsolatát. A bemutatott példák azt sugallják, hogy ezekben a forrásokban valójában a Baranyavár–Majs–Nyárad–Szekcső által határolt térség összes komolyabb vízfolyására úgy tekintettek, mint a Karasica-patak egyik ágára, és ezek közül a Csele határában, a Duna felé futó egyik kis rövid érre kezdték el használni a Csele-patak elnevezést. A megkülönböztetést nehezítette a rendkívül közeli forrásvidék, és a jellegbeli hasonlóság is. Miként Vályi András az 1796-ban megjelent vármegyeleírásában megfogalmazta, a Csele „folyó víz Baranya Vármegyében, ered Csele falu pusztájában, a’ honnan kivált essős időkben nagy zuhogással foly le, agyagos árkában, Karassóhoz hasonlatos, noha szorossabb álló vizeket formál, mint hogy ki tsapásaival gyakorta elborította folyása mellett lévő vidékjeit. Szükséges volt által járásra hídát készíteni az Ország úttýában, melly Mohácstól Tolna felé vezet a’ Duna mentében; száraz esztendőben pedig annyira ki apad a’ vize e’ folyónak, hogy hídra sintsen szüksége az útasnak; sokszor pedig el annyira ki szárad, hogy száraz lábbal is, keresztül lehet öblén jární, ”⁵³ Vályi feljegyzése lehet a kulcs ahhoz, hogy rendet tegyünk a különböző víznevek között, és meghatározzuk a Karasica és a Csele egymáshoz való viszonyát. Elnézve a mai vízrajzi állapotokat, a két patak élesen elválik, de a vízrendezések ideje előtti számtalan kisebb-nagyobb időszaki vízfolyás olyannyira hasonló volt, hogy az ott élőket leszámítva senki nem tudta megkülönböztetni őket, így ugyanazon névvel is illették.

Az eddigiekből kiderült, hogy nem egyszerű rendet vágni a különböző források neveiben, és pontosan leírunk azt a helyet, ahol a király életét vesztette. A szemtanúság, helyismeret problémáját már érintettük, és volt szó a „tethely” megfoghatatlanságáról is. Érthetőbben: mit is láttak azok, akiknek később Lajos halálhelyeként megmutattak egy ingoványos, sáros földnyelvet valahol a Duna közelében? Vajon tudták-e, hogy egy patak-völgyet vagy halastavat, esetleg a Duna egyik öblét látják? Ebben az átutazók kapcsán egyáltalán nem vagyok biztos. Pigafettáról már volt szó korábban, ő ingoványt és áthatolhatatlan mocsarat látott a Duna és egy domb között, melyen csak egy fahíd vezetett a folyó irányába. Stephan Gerlach evangélikus lelkésznek is egy mocsarat mutogatott egy helyi lakos.⁵⁴ A szintén német Reinhol Lubenaunak egy malomhoz közeli mohás helyen mutatták meg azt a mocsarat, ahol a király megfulladt.⁵⁵ Hatvan évvel később a már szintén

2019. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet) 124. 297. j. Sigler valószínűleg Baksay Ábrahám *Chronologia de regibus Hungariae* [Cracoviae, 1567.] című, a következő évben Zsámboky János Bonfini-kiadásának függelékeként is megjelent munkájából vette ezt az állítást. Tóth Gergely szíves szóbeli közlése alapján.

⁵² *Nekünk mégis*, 230.

⁵³ Vályi András: *Magyarországnak leírása*. I–III. Buda, 1796–1799. I. Csele.

⁵⁴ *Nekünk mégis*, 219.

⁵⁵ Uo. 221.

említett Pecsevi egy, a síkság szélén lévő és Királyhíd néven elhíresült mocsaras helyről beszélt, ami pedig Pigafetta leírása mellett a kortárs Révai szavaira rímel.

Azt hiszem, nem véletlen, hogy ennyire bizonytalanok a leírások a víznévvel kapcsolatban. A Duna jobb parti árterülete természetes állapota szerint is tagolt, nehezen megközelíthető volt, és ezt csak bonyolította a Bátától kezdődő Mohácsi-sziget és a Duna milliányi vándorló kisebb-nagyobb ága, amely szabályozás híján gyakran és szeszélyesen változott. Ha mindez nem lett volna elég, akkor a part mentét öblök, a természetes viszonyokra ráerősítő csatornák és árkok rendszere tagolta, amiknek egy speciális, a halászatra és öntözésre is használt fajtáját összefoglalóan fokoknak hívjuk.⁵⁶ Ezek a mesterséges objektumok a Duna mindkét partján szép számban megtalálhatóak voltak, a jobb oldalon a Szekcső és Bár közötti meredek partszakaszt leszámítva egészen Bezdánig több száz sorakozott a 18. századi szabályozásokig. A bevágás értelemben használt fokokat legtöbbször meglevő medrekéből alakították ki, amelyben főként a magasabb helyen eredő patakok vize csordogált, de rövid idő alatt, akár egy felhőszakadás révén is villámárvíz alakulhatott ki. Ezenkívül a megáradó Duna is fel tudta tölteni az árokrendszert, igaz, ez a jelenség korántsem lehetett olyan drasztikus, mint a vízgyűjtőn lehulló nagy mennyiségű csapadék. A *Memoria rerum* szerzője fogalmazta meg Lajos halálhelyének legpontosabb leírását, miszerint „ottan Cselénél egy fogban a sárban vesze”. Ugyanezt mondja el a köztörvényes bűnözővé váló Liszti László is 1653-ban szerzett versében. A „Magyar Mars avagy Mohach mezjen történt veszedelemnek emlékezete” a magyar fokok működésének legszebb irodalmi emléke, melyből kitűnik, hogy a szerzője teljesen tisztában volt ennek mechanizmusával. Benne van minden, a hasadás, avagy fok, mely egyszer mocsaras, máskor a Duna áradása tölti magasra, illetve mély árka és meredek partja van. Mivel a vers érthetővé teszi, hogyan is képzeletben el ezt a helyet, így legplasztikusabb részlete megérdemli az idézést.

„Moháczhoz közelre, csak fél mért földnire, vala egy föld-hasadás,
Kit nagy vízzel töltöt, s ugyan teli öntöt Dunabéli áradás,
Mint egy pasványos viz, avagy mocháros iz, s mint egy Duna szakadás

Cziliche falunál, s ennek határánál, vólt ez az vízbéli ér,
Meredek partyai, s vadnak mély árkai, Duna arja hozzá fér,
Futo Magyarokat, szegényt, s gazdagokat, itt a Török utol ér,

E' föld hasadásba, s viz áradásába, Király mind lovastól hólt,
Minden fegyverestől, és öltözetestől, valamint az harczon vólt,
Sok töb társaival, s futo Magyarival, itt fel-találtatot vólt.”⁵⁷

⁵⁶ A fokgazdálkodásra máig megkerülhetetlen alapmű: Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítések befejezéséig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I–XI. Szerk. Dr. Puskás Attila et al. Szekszárd, 1968–1987. VII.

⁵⁷ *Nekünk mégis*, 226–227.

Végezetül már csak arra kell magyarázatot találnunk, mit is keresett itt a király 1526. augusztus 29-én éjjel. Miért nem választott más utat magának? Minden bizonnyal volt terve a magyar hadvezetésnek arra az esetre, ha a csata elveszne, és a királyt ki kellett onnan ragadni. Ez önmagában is feladhatta a leckét számukra, hiszen tisztában voltak azzal, hogy visszavonulni sokkal nehezebb lesz. Valójában Tolna volt az utolsó könnyen megközelíthető állomáshely, amely a Dunáról is elérhető volt, és nyugat felé is lehetővé tette a kitérést a túlerővel szemben. Nem véletlen, hogy itt gyülekezett a királyi sereg, és az uralkodó nem tartott velük, amikor Mohács alá vonultak. Lajos a kíséretével valahol Dunaszekcső fölött, a talán Palotabozsokkal azonos Újfaluban tartózkodott,⁵⁸ és csak a főurak fenyegetőzésére adta fel ezt a helyét, majd ment a sereg után. A földrajzi viszonyok ismeretében érthető volt az aggodalom, hiszen a Mohács és Szekcső közötti terület csak száraz időben volt könnyen járható, más esetben valóságos „egércsapdának” bizonyult. Ha volt is más terv a csata előtt, ez az ütközet végére összedőlt, és a királyt a már ismert úton próbálták meg kijuttatni a csataterőről.

A korabeli úthálózatot áttekintve Mohács előterében keresztezték egymást az Eszéket Baranyaváron át Budával összekötő útvonal, amely Lippó és Nagynyárad érintésével ért ki éppen a Cselénél a Dunához. Ebbe futott bele Szederkényen át Nyárádba torkollva, vagy Babarc érintésével Mohács magasságában a pécsi út, hogy utána együtt haladjanak észak felé. Eme nyugati útnak a neuralgikus pontja a Szederkény melletti Nyomja településen található, Karasica feletti híd volt, melynek jelentősége a 16. század második felében is adatolható.⁵⁹ Aki itt átjutott, az minden bizonnyal megmenekült. A magyarok közül valamennyien minden bizonnyal megpróbáltak erre is kitérni, de a Báli bég vezette oszmán átkarolás valószínűleg elzárta ezt az utat. Dél felé, Küllőd irányába, ahol alig pár hete Tomori katonái átkeltek a Dunán, az oszmán hadsereg miatt lehetetlen volt elindulni. Maradt még a Duna, ám a folyó ezen szakaszán Szekcső és Bata volt a két legközelebbi rév, ahol a Duna-szigeten keresztül át lehetett kelni a folyó másik partjára. A szemközti oldalon, délen, ekkorra már elveszett Bodrogvár, így csak a Bátával átelleni Bátmonostor és Szeremle lehetett megfelelő állomás.⁶⁰ Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy éppen a csata idején a hatalmas esőtől a folyó gyorsan megáradt, és a magas vízállás valószínűleg normális esetben is lehetetlenné tette volna az átkelést, nem beszélve az oszmán flottáról, amely ekkorra már minden bizonnyal Mohács magasságában járt. A lehetőségeket számba véve Lajos kísérete számára egy kiskapu maradt nyitva az utolsó támadás összeomlása után, mégpedig az idevonulás során használt út észak felé.

⁵⁸ *Mohács emlékezete*, 20.

⁵⁹ Hegyi Klára: *Török források Pécs 16. századi történetéhez*. Pécs, 2010. (Források Pécs Történetéből 3) Passim.

⁶⁰ Az úthálózatról lásd Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63–64 (1929–1930) 139–167., 257–285.; Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: *Somogy Megye Múltjából*. Szerk. Farkas Béla. Kaposvár, 1973. (Levéltári Évkönyv 4) 60.; Kubinyi András: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-alföldi Évszázadok 14) 182.; Molnár Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Bp., 2006. (Metem Könyvek 56) 57–73.; A Dunántúl kereskedelmi útvonalai a késő középkorban. [Térkép, Nagy Béla munkája.] In: *Pécs története*. I–II. Főszerk. Vonyó József. Pécs, 2013–2015. II. (A püspökség alapításától a török hódításig) 249.

Úgy vélem, nem sokon múlt, hogy a király Szekcsőn túljutva kijusson a katlanból, de a felhőszakadás miatti árvíz és a megemelkedő Duna eláraszthatták a Csele korábban száraz lábbal járható fokát. A csatában a legvégsőig kitartó és velük együtt menekülők túl sokan voltak ahhoz, hogy a lovak patái által mind jobban fellazított parton átjussanak. A legtöbbben közülük már túl fáradtak voltak, vagy a sebesülésük gátolta meg abban, hogy átjussanak ezen az akadályon, ez állhatott a király végzetes balesetének hátterében is.

Bár ebből az aspektusból még nem vizsgálták a magyar hadvezetés teljesítményét, elmondhatjuk, hogy a csatater helyének megválasztása korántsem volt ideális a visszavonulás vagy menekülés nehézsége miatt. Ezzel azonban a király és kísérete tisztában volt. Az is hozzátartozik a témához, hogy ha nem tör ki felhőszakadás a csata idején, Lajos valószínűleg megmenekül.

E hosszúra nyúlt írás végén csak dióhéjban fér el az összegzés. A feltett kérdések közül néhányat jártunk most körül. Úgy vélem, a források alapján nincsen okunk feltételezni, hogy Lajos király nem a Csele falu határában, a Duna jobb partján kialakított fokban vesztette az életét. Ez egy olyan szűk terület volt a Duna és az attól pár száz méterre emelkedő domság között, amely száraz időben könnyen járható volt, ám csapadék hatására hamar megtelt vízzel. Ezt a területet keresztezte nyugat-keleti irányban egy ér, melyet csak a mellette levő faluról kezdtek el Csele-patakának hívni a 16. században. Ennek medre szélesedett ki a folyó felé közeledve, és itt alakítottak ki mesterségesen egy foknak nevezett csatornarendszert. A szakasz legnehezebben járható részén a 16. század második felében már biztosan állt egy híd, melyet Lajosról a népnyelv Királyhídnak nevezett a 17. században. A csata idején nem tudunk a létezéséről, legalábbis a források nem említik. Tehát azt a feltevést, miszerint Lajos átkelt a Dunán, és annak a bal partján érte a halál, az ismert források kizárják. A nyugati források talán egy kivételtől eltekintve sehol nem említik a Dunát a halál helyszínéeként, ami a folyó ismertsége alapján kézenfekvő lett volna, az ismert korabeli utak sem itt vezettek át, és arra sincsen adat, hogy a magyar hadvezetés bármilyen szempontból számolt volna a Mohácsi-szigettel. Arról is hallgatnak a források, hogy bárki a menekülő magyar hadseregből itt kelt volna át a csata után és csatlakozott volna Szapolyai táborához, míg ezzel szemben bizonyos, hogy sokan Buda felé vették az irányt, és oda is érkeztek, köztük Brodarics.

A források alapján bizonyosra vehetjük, hogy a király utolsó órájában nem volt egyedül, többen is vele tartottak, közülük pedig néhányan vele együtt vesztették életüket. Végezetül pedig keretes szerkezetbe rendezve a szöveget, illő reflektálni a tanulmány elején említett, orvosprofesszorok által felvetett problémára. A holttest állapotában szerepet játszhatott, hogy Lajos teste rövid ideig volt vízben, a levonuló villámárvíz után egy sáros közegbe került, ami a következő napokban megszikkadva megóvhatta valamennyire a tetemet. Mindez azonban pillanatnyilag csak egy ötlet, és szakmánk szabályai szerint kell majd újabb kutatásoknak mérlegre tenniük.

II. LAJOS HALÁLÁNAK HELYE

PAP NORBERT – GYENIZSE PÉTER – KITANICS MÁTÉ
– SZALAI GÁBOR

THE PLACE WHERE LOUIS (II) JAGIELLON DIED

Louis (II) Jagiellon, like most of the battle's survivors, together with his two attendants moved on towards the narrow western branch of the Danube from the Turkish pursuers. They sought to find shelter on the Danube's flood plain but in the course of crossing the river branch they became, with the exception of Ulrich Czettricz, royal chamberlain, victims of misfortune and got drown. The only eyewitness, Czettricz returned to the scene of the accident and his companions confirmed his words about the circumstances of the accident. The king lost his life in a muddy pit overflowed by the Danube where his horse and weapons were also found. Regarding the environment and water system the most important elements are the marsh, the flood plain and the presence of sludge. In the memory of the place of death the Csele stream became stronger only from the end of the 16th century and in the process of time it completely displaced the Danube as a possible venue.

Keywords: Mohács, 1526, Louis (II) Jagiellon, historical memory, landscape reconstruction

Az 1526. évi mohácsi csata politikai értelemben vett legsúlyosabb következménye a király elvesztése volt, az ország vezetési válságba került. II. Lajos halálesetéből örökösödési viták, az ország két pártra szakadása, a védekezési képesség további gyengülése következett. A kortársak már hetekkel a katasztrófa után bűnbakokat kerestek és találtak is. A lovas-baleset körülményei és főként az, hogy csak egyetlen szemtanú volt, hozzájárult az összeesküvés-elméletek születéséhez. Ezek döntően a Habsburg-párti propaganda részeként

Gyenizse Péter, habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Kitanics Máté, tudományos főmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék. Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék, tudományos tanácsadó, BTK TTI. Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, BTK TTI. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiváló-sági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című, a BTK és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló projektje keretében készült. A szerzők köszönetet mondanak a tanulmány elkészítéséhez, különösen a forrásbázis bővítéséhez, a koncepció kiérleléséhez nyújtott rendkívül értékes segítségükért Farkas Gábor Farkasnak, Kasza Péternek, Szebelédi Zsoltnak, Tringli Istvánnak és Fodor Pálnak.

terjedtek, és a Szapolyai-család vélt alantas szándékait hangsúlyozták, miszerint II. Lajos megölésén keresztül vezetett az erdélyi vajda útja a trónra.

Az eset autentikus leírásai kétségtelenné teszik, hogy balesetről volt szó. Ugyanakkor a király menekülésének lehetséges útja és az, hogy melyik is volt az a víz, amelybe végül belefulladt, évszázadok óta foglalkoztatja a közvéleményt. A holttest megtalálása, állapota, azonosítási jegyei körül már kialakult egy vita néhány éve, melynek tárgya az volt, hogy tényleg II. Lajos holtteste került-e elő 1526 októberének közepén.¹

Az alábbi írásunkban azt a célt tűztük magunk elé, hogy a források aprólékos elemzésével és a környezet rekonstruálásával meghatározzuk a haláleset legvalószínűbb helyét és a balesetért felelős környezeti körülményeket.

A csata utáni menekülés a Dunához

A király néhány főből álló csapatának menekülést illető megfontolásai ugyanazok lehetnek, mint az összes többi hasonló csoporté: minél előbb biztonságba jutni. Többféle lehetőség közül választhattak. Az ismertté vált, nem túl nagyszámú menekülési út elemzése alapján négy elméleti lehetőség közül dönthettek. Mehettek volna nyugatra, illetve északra a hadiút mentén. Keletre fordulva további két lehetőségük volt. Egyrészt átkelhettek a két Duna-ágon Baracska felé az Alföldre, hogy a térségben portyázó török lovasság fenyegetését elkerüljék. Másrészt a kis Duna-ágon átkelve, a Mohácsi-szigeten észak felé haladva visszatérhettek Szekcsőnél a jobb partra, bízva abban, hogy a török lovasság még nem ért el odáig.

Egy 1526-os feljegyzés ekképpen tudósít: „A törökök a király nyomába eredtek, és üldözték, amíg a Duna egyik ágához nem ért.”² Hihetőnek tűnik a megállapítás, hiszen számos más leírásunk is van arról, hogy az üldöző török lovasság miatt sokan haltak meg a Duna partjainál. Oláh Miklós a pápához írt levelében közli,³ hogy a keresztény sereg egy része a Dunában jutott végveszélybe. Szulejmán szultán győzelmi jelentésében a törökök a keresztény sereg egy részét „... a T[D]una vízébe szorítván, belefulladásztották, mint a Fáraó népét...”⁴ Kemálpasazáde szintén azt írja, hogy a keresztény menekülők egy része a Dunába fulladt.⁵ Ferdi [Bosztán]⁶ közlése is arról szól, hogy a menekülő „gyaurok” a szűk térben vízbe fulladtak. A király sorsa kapcsán pedig így ír: „... nem bírván segíteni magán, lovas-

¹ Nemes István – Tolvaj Balázs: II. Lajos magyar király (1506–1526) holttestének megtalálása. Az 1926-ban írt igazságügyi orvosszakértői vélemény elemzése és újraértelmezése. *Orvosi Hetilap* (2014) 475–480. Lásd még „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016.

² Břetislav Švihovský z Rýzmburka. 1526. [Ford. Kasza Péter.] In: *Örök Mohács – Szövegek és értelmezések*. S. a. r. B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas. [Bp., 2020. Kézirat.]

³ Oláh Miklós levele VII. Kelemen pápához. Linz, 1530. február 15. [Részlet.] In: *Mohács*. Szerk. B. Szabó János. Bp., 2006. (Nemzet és Emlékezet) 156–158.

⁴ Szulejmán szultán két győzelmi jelentése. In: *Mohács*, 210.

⁵ Kemálpasazáde: Mohácsnéme. 1526 és 1534 között [Részletek.] In: *Mohács*, 211–221.

⁶ Ferdi: A törvényhozó Szulejmán szultán története (1520–1542), 1540-es évek. [Részletek.] In: *Mohács*, 222–226.

„tul, fegyverestül együtt a vízbe merült, és így ama csoporthoz csatlakozott, amely szintén a vízbe veszett.”⁷ Kjátib Mohammed Záim szintén azt írja, hogy: „A gyauroknak ama csoportja pedig, melyet a kardok életben hagytak, a T[D]una vizébe fúlt, mint a fáraó és Hámán népe.”⁸ Camerarius szerint: „Csak kevesen estek fogságba. Szepesi,⁹ miközben vágató lovával fel akart ugratni egy hajóra, amit már nem érhetett el, a Duna vizébe zuhant és a folyóba veszett.”¹⁰ A forrás alapján tehát a sereg egyik vezére, Szapolyai György is a Duna felé menekült, de sikertelenül. Dubravius megerősíti, hogy Trencsényi [Szapolyai] György és Szalkai László esztergomi érsek is vízbe fulladtak: „... igen kevesen haltak meg a harctéren, ellenben a nemesség nagy részét vagy menekülés közben koncolták fel, vagy magától elmerült. Ez utóbbiak közül Trencsényi György és [Szalkai] László esztergomi érsek voltak a legfőbbek, akik mindketten a Dunába fulladtak bele.”¹¹

A fentebb említett források mind arról tanúskodnak, hogy a keleti irányba, tehát az üldöző lovasok elől a folyó felé történő menekülés meglehetősen általános lehetett a csata estéjén. Ezek között a csoportok között sejthetjük a királyét is, aki harmadmagával próbált biztonságba jutni.

A II. Lajos haláláról szóló hiteles források

II. Lajos halálának helyét 1528-ban Brodarics így írja körül: „Azonban később egy meredek part hasadékaiban lelték meg Mohács fölött, fél mérföldnyire a Csele nevezetű falu alatt. Ezen a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz: itt fulladt bele a vízbe lovával együtt úgy, ahogy fel volt fegyverkezve. Még mások is veszték itt el, valamivel arrább találták Trepka András és Aczél István holttestét.”¹² A leírás tehát a tragédia helyének a Mohács központjától fél mérföldre északra, Csele falutól délre található Duna-ágnak a Csele-patak torkolatától délre fekvő partszakaszát jelöli meg. Brodarics leírásában tesz még két fontos megállapítást: jelzi, hogy a Duna áradása miatt a vízállás akkor magas volt, és hogy nem a meder, hanem egy „hasadék” (*hiatus*) volt a halál helye.

⁷ Ferdi effendi [Bosztán cselebi] szerint a király a „Sárvízbe” fulladt bele. A forrás értékével kapcsolatosan a legfőbb probléma, hogy bár úgy tűnik, hogy jelen volt a csatában, de a király haláláról nem tudott, nem tudhatott. Személyében egy olyan szerzőről van szó, aki hitelesen írhatta le, hogy mi történt az oszmán sereg jobbszárnyán, ahol tartózkodott, de a király haláláról csak a szóbeszédet rögzíthette. Ferdi: A törvényhozó Szülejmán. In: *Mohács*, 224.

⁸ Kjátib Mohamed Záim: *Történetek gyűjteménye. 1570-es évek. [Részlet.]* In: *Mohács*, 238.

⁹ Szapolyai György szepesi gróf, Szapolyai János testvére.

¹⁰ Camerarius. 1541. [Ford. Kasza Péter.] In: *Örök Mohács. A történet, hogy Szapolyai György hajón akar elmenekülni, de nem sikerül neki és vízbe fullad, megjelenik egy 1559-es iratban is. Habsburg-ház dicsőségstükre. 1559.* [Ford. Katona Tünde.] In: *Örök Mohács*.

¹¹ Jan Dubravius: *Csehország története. 1552.* [Jan Dubravius: *Historia regni Bohemiae. 1552.* Ford. Kasza Péter.] In: *Örök Mohács*.

¹² Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról.* [Ford. Kardos Tibor.] Bp., 1983. 53.

1. táblázat. A legmegbízhatóbb (legkorábbi) források a király haláláról

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, patakra utalás	Mocsár/tó/kiöntés	Gödör, iszapos víz
1526. szeptember 5. Burgio ¹³	„Duna egy kis ágacsckájához”			
1526. szeptember 5. Johann Fugger ¹⁴			„a király megfulladt egy tóban”	
1526. szeptember 17. Fazio di Savoia ¹⁵			„lőháton ugratott a mocsárba”	
1526. szeptember 19. Habsburg Ferdinánd, főherceg ¹⁶			„mocsaras részre tévedt”	
1526. szeptember 20. Hírszerzői jelentés ¹⁷			„mocsár felé indult... nem tudott onnan kijönni”	
1526. szeptember 29. Thurzó ¹⁸	„Duna valami mély kiöntésébe”		„mély kiöntés”	
1526. szeptember 30. Sir John Wallop ¹⁹	„Dunába fulladt”			
1526. Břetislav Švihovský z Rýzemberka ²⁰	„Duna egyik ága”			
1526. október 6. Ismeretlen szerző jelentései ²¹			„egy mocsárba vagy egy árokba esett”	
1526. október 19. Sárffy Ferenc levele ²²			„sekély mocsár”	
1526. november 11. Szapolyai János levele ²³				„iszap, kiszáradt örvény”

- ¹³ Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Mohács*, 93.
- ¹⁴ Johann Fugger értesülései. Buda, 1526. augusztus 29–31., Bécs, 1526. szeptember 5. [Ford. Szovák Márton.] In: *Örök Mohács*.
- ¹⁵ Fazio di Savoia jelentése. Graz, 1526. szeptember 17. In: *Nekünk mégis*, 184.
- ¹⁶ Ferdinánd osztrák főherceg levele Ausztriai Margit főhercegnőnek. Linz, 1526. szeptember 18. In: *Nekünk mégis*, 184.
- ¹⁷ Hírszerzői jelentés Magyarországgal kapcsolatban. Pettau, 1526. szeptember 20. In: *Nekünk mégis*, 186.
- ¹⁸ Thurzó Elek tárnokmester levele I. Zsigmond lengyel királynak. Pozsony, 1526. szeptember 29. In: *Nekünk mégis*, 190.
- ¹⁹ Sir John Wallop levele Thomas Wolsey kancellárnak. Köln, 1526. szeptember 30. In: *Nekünk mégis*, 191.
- ²⁰ Břetislav Švihovský z Rýzemberka. In: *Örök Mohács*.
- ²¹ Ismeretlen szerző jelentései Thomas Wolsey kancellárnak. Köln, 1526. október 6. In: *Nekünk mégis*, 192.
- ²² Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése II. Lajos holtteste megtalálásáról Brodarics István kancellárnak és szerémi püspöknek. Győr, 1526. október 19. In: *Nekünk mégis*, 196.
- ²³ Szapolyai János levele Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellárhoz. Székesfehérvár, 1526. november 11. In: *Nekünk mégis*, 199.

II. LAJOS HALÁLÁNAK HELYE

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, patakra utalás	Mocsár/tó/kiöntés	Gödör, iszapos víz
1526. november. Egy cseh úr levele ²⁴	„Duna egyik mellékága”			
1526 vége. Cuspinianus ²⁵	„Duna kiöntése”		„beleugratott egy tóba, amelyet a Duna kiöntése alkotott”	
1528. Brodarics ²⁶	„a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz”	„Csele nevezetű falu alatt”		„egy meredek part hasadékában”
Ismeretlen szerző, 16. század ²⁷	„folyóban, mely azokban a napokban a Dunából csodálatos mértékben megáradt” „annak a folyónak, vagy a Duna egyik ágacsckájának...”			„Duna egyik ágacsckájának a sáros, iszapos vizében”
Oláh Miklós, 1530. ²⁸			„Mohácson inneni mocsárba”	

Felmerülhet a kérdés, hogy Brodarics honnan vette információit és miből gondoljuk, hogy állításai megalapozottak? A kancellár ugyanis nem volt szemtanú, mint más általa leírt eseményeknél, hanem csupán a másodkézből szerzett információit közvetítette.²⁹

Milyen hiteles források álltak rendelkezésre az uralkodó halálának körülményeiről? A király haláláról bizosat egyedül a királlyal együtt menekülő Czettricz [Zetritz] Ulrich³⁰ kamarás tudott. A Duna mentén nyugatra vonuló királynőnek 1526. augusztus 31-én, Neszmélyen számolt be a történetéről. A halálesetről és annak körülményeiről csak annak a szűk udvari körnek volt tehát biztos tudomása, akik Czettrictől, illetve később a holttest

²⁴ Egy cseh úr levele a Santa Clara-kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: *Mohács*, 125.

²⁵ Johannes Cuspinianus buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőkhöz. In: *Mohács emlékezete*. Szerk. Kiss Károly – Katona Tamás. Bp., 1987. 146.

²⁶ Brodarics: *Igaz leírás*, 53.

²⁷ Ismeretlen szerző beszámolója a csatáról. 16. század első fele. In: *Nekünk mégis*, 204.

²⁸ Oláh Miklós levele... In: *Mohács*, 206.

²⁹ Brodarics kancellárként a címzettje a Sárffy-féle levélnek, mely a holttest megtalálásáról számol be. Bennfentes volt, bizonyosnak tűnik, hogy Czettrictől személyesen hallotta a haláleset történetét.

³⁰ A kamarás sziléziai cseh–német származású volt, így esetében adekvátabb lenne, a Zetritz névalak használata, mint a Magyarországon korábban meghonosodott Czettricz forma. Köszönjük Neumann Tibornak, hogy felhívta a figyelmünket a névátírás ezen anomáliájára!

helyének felderítését végző, és egyben a kamarás állításait is ellenőrző Sárffy Ferencről szereztek hiteles információkat.³¹

A történet értelmezését tekintve bizonyos korlátokkal mindenképpen számolnunk kell. Sárffy és Czettricz ugyanis együtt sem volt minden információ birtokában. Czettricz álláspontját ráadásul csak interpretációkból ismerjük. A halál helyét illető tapasztalataik, amelyek a későbbi beszámolóiban visszatükröződnek, egy változásban lévő táj két időszakra vonatkoznak. Mindezeket figyelembe véve szükséges a források elemzését elvégezni.

Úgy véljük, hogy a király halálával kapcsolatos összes rendelkezésre álló hiteles információ három jól elkülöníthető időszikhöz köthető:

1. A király halálának körülményeiről elsőként Czettricz számolt be az 1526. augusztus 29-i este állapota szerint. Ő volt az egyetlen szemtanú. Állításait elfogadhatjuk, de beszámolóját nem tőle közvetlenül, hanem, miként említettük, mások interpretációján keresztül ismerjük. A Sárffy-féle vizsgálat³² ugyanakkor igazolja, hogy amit mondott, az igaz. Azokat az adatokat pedig, amelyeknél nem igazolható, hogy Czettrictől származnak, és nagyon eltérnek a szűk udvari elitnek a kamarás közlésére hivatkozó beszámólótól, fenntartással szükséges kezelniük.
2. A holttest első eltemetése a második időszak. Ez minden bizonnyal valamikor szeptember során következett be. Erről tudjuk jelenleg a legkevesebbet. Pontosabban fogalmazva a temetés a kevés biztos tény egyike, amiről a Sárffy-féle beszámolóból értesülhetünk. Ami biztosnak tűnik, hogy a királyt helybeliek temették el a halál helyének közelében, és az is biztos, hogy a szultán is kerestette az uralkodót, de emberei nem találták meg. A temetés részletes körülményei nem ismertek.
3. Az eltemetés helyének és a holttestnek a megtalálása a harmadik időszak, amely az október 15. és 19. közötti napokra esik. Sárffy Ferenc győri várparancsnok 12 katonával és Czettricz-cel indult el megvizsgálni, igazat mondott-e a kamarás. Céljuk az volt, hogy lehetőség szerint megtalálják az uralkodót, majd holttestét a hivatalos temetés helyszínére szállítsák. Ez a leghitelesebb információ, ugyanis fennmaradt Sárffynak Brodarcics kancellárhoz címzett beszámolója az expedíció lefolyásáról.

Az első időszak: 1526. augusztus 29. estéje

A források azon csoportja, amelyik az augusztus végi állapot környezeti lenyomatát hordozza, a Duna szerepét hangsúlyozza. Czettricz beszámol az udvarban a vele történekről, majd nyilván még sokszor elmeséli élményeit az érdeklődőknek 1526 szeptemberében és októberének elején.

Beszámolójáról Burgio pápai követ szeptember 5-én írta meg a benyomásait Rómába: „Őfelségéről azt beszélük, hogy vitéz küzdelem után épségben távozott a harcterről, de nem tudni, hogy hová. Ez a hír volt itt elterjedve, s ez tartotta magát három napig. De akkor

³¹ Az 1526 októberi expedíció tucatnyi kísérő katonája szintén lehetséges információforrás, de egyelőre nincs nyoma, hogy miképpen hatottak a haláleset korabeli dokumentációjára.

³² Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése... In: *Nekünk mégis*, 196.

megérkezett Czettritz Ulrik, a király kamarása és legbizalmasabb embere, s elmondta, hogy Őfelsége vele és Aczél Istvánnal (barátom, ki Rómában volt a szentévbén, és Őszent-ségével is beszélt) megmenekült a csatából, menekülés közben elértek a Duna egy kicsi ágacskájához (in uno certo piccolo ramo del Dannubio), de mikor át akartak kelni, a király lova megbokrosodott, felágaskodott a vízben, Őfelsége pedig, kinek nehéz volt már a páncél, s fáradt is volt, leesett, és belefúladt abba a patakba. Mikor Aczél István látta, hogy a Felség veszedelemben van, utána ugratott, de ő is megfúladt. Vannak ugyan, akik azt állítják, hogy a király tovább is eljutott, mint addig a patakig, amelybe a kamarás szerint belefúladt, de azért sokkal hihetőbb az előbbi magyarázat, mert a csata napja óta már egy hét eltelt, s Őfelségéről még mindig nem hallani semmit.”³³

Egy vízfolyáson való átkelés közben, melyet a kamarás meg is nevez, a Duna kis ágacskáján, a páncélt viselő király egy lovasbaleset következtében megfúladt. A vízbe fulladást megelőző pillanatokban a ló felágaskodott és levetette magáról a királyt. Ez a körülmény arra utal, hogy a ló már nem úszott, hanem gázolt a vízben. Aczél segíteni próbált, de ő is megfúladt. A vízfolyás a Dunának nem a főága, csak egy kisebb mellékága volt. Ez a leírta alapján nem lehet más, mint a csatatér helyének megfelelően a dunántúli oldalon fekvő kisebbik Duna-ág.

Egy cseh nemesúr, aki részt vett a csatában, de sikeresen elmenekült, szintén beszámolt az esetről: „De a valódi király is valamilyen víz felé került, mint hallom, a Duna egyik mellékága felé. A víz nagyon megáradt, s amikor át akart ugratni rajta a lovával, leesett és megfúladt. Szerencsétlen keresztény király nem látta többé e világot. Ezt az asztalnokmestere mondta el, aki a király előtt ugratott a vízbe, átúsztatott és várt reá, de hiába. Isten legyen hozzá irgalmas!”³⁴ A levél ugyan 1526. novemberi, de mivel Czettriczre hivatkozik, és nem említi, hogy megtalálták az uralkodó testét, így arra következtethetünk, hogy az információ még október 19-e előttről való. A királyt a Dunának nem a főágán, hanem egy mellékágán érte a baleset. Ez a levél is megerősíti, hogy a kamarás a beszámolóiban a baleset helyszínéként a Duna nyugati mellékágát nevezte meg. Czettricz ráadásul azt is elmondta a cseh nemesnek, hogy ő a király előtt úsztatott át ezen a megáradt vízfolyáson (azaz a „mellékágon”), de a királynak ez nem sikerült. Az úsztatás mélyebb folyót feltételez, nem pedig patakot. A kamarás sikeresen kelt át a kérdéses Duna-ágon. A források egyértelművé teszik, hogy a csoportot üldözték: „A törökök a király nyomába eredtek, és üldözték, amíg a Duna egyik ágához nem ért.”³⁵ Egy későbbi, 1559-es szövegben azt olvashatjuk, hogy „Czettrich Ulrich úr pedig, amikor már nem látta urát, és nem tudott segíteni, a törökök közeledte miatt szintén mentette az életét.”³⁶ Ezek a beszámolók azt a hipotézist erősítik, hogy a menekülőket a török portyázók szorongatták. Mivel a király és emberei lovon menekülnek, ezért nyilván az üldözők is lovasok voltak. Ennek alapján úgy tűnik, hogy az átkelés megkísérlésének közvetlen kiváltó oka maga a portyázó lovaság üldözése volt.

³³ Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele... In: *Mohács*, 93.

³⁴ Egy cseh úr levele... In: *Mohács*, 125.

³⁵ Břetislav Švihovský z Rýzmburka. In: *Örök Mohács*.

³⁶ Habsburg-ház dicsőségtükre. In: *Örök Mohács*.

Thurzó Elek a lengyel királynak írt, 1526. szeptember 29-i levelében II. Lajos halálának helyét a fenti cseh forrással egybehangzóan a Duna áradásával hozta összefüggésbe. Eszerint a király a Duna kiöntésébe fulladt. A tárnokmester így fogalmazott: „Eddig jobb híreket reméltünk, de ó jaj! most már bizonyos, hogy Őfelsége rendíthetetlenül és vitézül megküzdve az ellenséggel, miután hadrendünk megingott, a mieink pedig futásnak eredtek, a csatában súlyos sebet kapott hátaslovával, harmadmagával igyekezték elmenekülni az ellenség kezéből, lovastul belecsúszott a Duna valami mély kiöntésébe és szerencsétlenül életét vesztette.”³⁷

A közlés tartalma lényegében megfelel Czettricz más helyeken adott információinak. A királyról annyit közöl, hogy halála a Dunánál volt, azzal finomítva a korábbi beszámolót, hogy az nem a mederben, hanem annak mély kiöntésében történt. A forrás kitér arra a körülményre is, hogy a ló sérült volt.

A csatát közvetlenül követő napokból valók a Velencében élő kereskedő, Johann Fugger értesülései, aki előbb 1526. augusztus 31-én, Budáról kapott hírt a magyar sereg vereségéről, majd szeptember 5-én Bécsből arról, hogy a király is meghalt. „Továbbá leveleket kapott Bécsből, folyó hó 5-éről, melyek ugyanerről szólnak, és még arról, hogy a király megfulladt egy tóban, más nincs.”³⁸ Ezek szerint a király haláláról a szeptember 5-i bécsi értesülés szólt, miszerint Lajos egy tóba fulladt. Szemben a korábbi forrásokkal, nem olvashatunk Czettriczre való utalást, illetve Fugger esetében (Thurzóval szemben) nem feltételezhetjük a közvetlen találkozást sem a kamarással. Az információk nagyon koraiak, de a király haláláról szólók kerülő úton érkeztek Bécsből Velencébe. A forrásértékük nem hasonlítható össze más, ebbe a körbe tartozó olyan forrásokéval, amelyek közlői az egyetlen túlélőtől személyesen értesülhettek a haláleset körülményeiről. Ugyanakkor a Fugger-féle beszámoló nem mond ellent ezeknek, és talán arra a kiöntésre utal, amelyről Thurzónál is olvashatunk.

Habsburg Ferdinánd 1526. szeptember 18-án, Linzben kelt levelében II. Lajos haláláról a következőket írta: „[a király] mocsaras részre tévedt, és ott megfulladt.”³⁹ A közlés bennfentesnek minősíthető, bár az információ forrásától távol volt, Czettricz-cel nem találkozott. A Dunán a kapcsolattartás Béccsel nyilvánvalóan fennállt, az augusztus 31. és szeptember 18. közötti időszak bőségesen elegendő lehetett, hogy Ferdinánd hiteles értesüléseket szerezzen egy olyan kérdésről, amely személyesen is érintette. Szinte ugyanerre az időre datálható két másik forrás⁴⁰ is, melyek a király halálának helyeként szintén a mocsarat adják meg.

A források alapján kizárható, hogy a baleset helyszíne a Duna főága (Öreg-Duna) lett volna. Ezzel szemben, amikor a fenti források a Dunáról írnak, akkor egy mellékágra utalnak, amelynek a megáradt medre mellett alakult ki egy kiöntés, mocsár. Brodarics beszámolója alapján tudjuk, hogy a Mohácsi-szigetnek a dunántúli, tehát nyugati oldalán folyt

³⁷ Thurzó Elek tárnokmester levele... In: *Nekünk mégis*, 190.

³⁸ Johann Fugger értesülései. In: *Örök Mohács*.

³⁹ Ferdinánd levele Margit főhercegnőnek a mohácsi csatavesztéséről. Linz, 1526. szeptember 18. [Ford. Tóth Ferenc.] In: *Örök Mohács*.

⁴⁰ Fazio di Savoia jelentése. In: *Nekünk mégis*, 184.; Hírszerzői jelentés... In: *Nekünk mégis*, 186.

egy mellékág: „A Duna valamivel Báticasék fölött két mederbe oszlik: a nagyobbik meder Túlso-Magyarországot hasítja, sík mezei területet, a kisebbik Báticaséket és Mohácsot mossa, majd mindkét ág Mohács alatt összeömlik, és így szigetet alkot.”⁴¹ Amennyiben a nyugati, kisebbik Duna-ágon, amely a csatatérhez legközelebb folyt, kelt át Csele falu alatt a király és kísérete, akkor a kiöntésnek a mellékág keleti oldalán kellett elhelyezkednie, különben nem valósulhatott volna meg Czettricz sikeres átkelése.

A forrásokban rögzített augusztus 29-i tapasztalatok mögött milyen környezeti tényezők húzódtak meg? A Duna minden beszámoló szerint áradt ekkor, ezért a meder és a part tagoltsága nem látszott. A mederben a tagoltságot a folyó üledékrakó és -felhalmozó képessége határozta meg, az emberi beavatkozások akkoriban még elhanyagolható szerepet játszottak. Tudjuk, hogy éppen ebben az időszakban, a 15–16. század fordulója körül vonulnak le minden idők legjelentősebb áradásai a folyón.⁴² Ha áradt, a víz elborította a zátonyokat, torlatokat, és kiáradt az ártérre is. A beszámolók szerint a csata végén esni kezdett az eső, esteledett, a láthatóság így romlani kezdett. A Dunán a két part között nem nagyon lehetett olyasmit látni, ami a tagoltságról árulkodott volna.

A fentiek alapján Czettricz arról tudott érdemben beszámolni, hogy a menekülők a megáradt folyóban úsztatnak (a cseh forrás interpretációja szerint), majd gázolnak (Burgiónál), a baleset maga pedig a folyónál, de nem a mederben, hanem egy áradásos területen (Thurzónál kiöntésben, Fuggernél tóban, Ferdinándnál, Fazio di Savoianál és az ismeretlen hírszerzőnél mocsárban) történt, ahol a ló felágaskodott és levetette a királyt, aki ott meg is fulladt. Ezzel szemben Czettricz sikeresen kaptatott ki a folyóból.

A második időszak: a király első eltemetése

Sárffy jelentése szerint a király holttestét egy sekély sírban eltemetve találták meg, október közepén. Lajosnak, a lovának és Aczél Istvánnak a holtteste elmerültek a folyó áradása miatt magasan álló vízben. Az áradás lassan levonult, a vízszint csökkenése folyamatos volt, a folyóba vesztettek holtteste fokozatosan kerültek a felszínre. Az ár levonulásáról nincs pontos adatunk, de még napokig, de akár egy hétig is eltarthatott, amíg a víz leapadt.

A győztes törökök biztosan nem lehettek az eltemetők, mert bár a szultán kerestette Lajost, nem találták meg. Mivel a környéken később értéktárgyakat is találtak, ez arra utal, hogy a török portyázók nem jártak a területen. A helybeli keresztény lakosság egy része ugyanakkor a sziget mocsarai közé menekülhetett a csata idején. Ezek között a menekültek között sejthetjük azokat a jobbágyokat, akik az uralkodót eltemették, majd pecsétgyűrűjét a következő évben beszolgáltatták.⁴³

⁴¹ Brodarics: *Igaz leírás*, 32.

⁴² Andrea Kiss – József Laszlovszky: 14th–16th-Century Danube Floods and Long-Term Water-Level Changes in Archaeological and Sedimentary Evidence in the Western and Central Carpathian Basin. An Overview with Documentary Comparison. *Journal of Environmental Geography* 6 (2013) 3–4. 1–11.

⁴³ „... azokhoz a jobbágyokhoz, akik néhai Lajos király úrnak az öltözékét a mohácsi mezőről magukkal vitték – jelenlétünkben hűségesen átszolgáltatta a királyné öfelségének, amelyet azután öfelsége a tanácsos urak

A király holtteste előkerült, majd közelebről nem ismert személyek eltemették. Eről nem áll rendelkezésre érdemi írott forrás, illetve eddig nem került elő ilyen. A helyi népi hagyomány, amely szerint a király a Dunába veszett, ugyanakkor talán ennek alapján született. Lehetséges, hogy valamiképpen ebből ered a Verancsics-féle fok említése is.⁴⁴

Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a humanisták által sugallt Csele-patakkal szemben a népi hagyomány eredetileg másként őrizte meg a király halálának helyét: a helyiek a Dunát nevezték meg.

Nagyváty eredetileg kismesek által lakott település volt Baranya nyugati felén, ahol részben székely íjászok leszármazottai éltek. Brodarics is beszámol róla, hogy Szerecsen János a Dráva mellől több mint 2000 íjászt vitt a mohácsi csatába. Ezek között ott lehettek a nagyvátyiak ősei is. Solymossy Sándor 1926-ban közölte az alábbi történetet: „Édes öregapám beszélt, hogy az egész Nagyváty ott volt a mohácsi ütközetben. Az ő nagyöregapja volt a királynak a lovásza. Aztán mikor már futni kellett a csatából, egyszer hátranéz a király: 'Víz előttem, tűz utánam; édes szógám, merre fussunk?' Megint futottak tovább. Megint hátranéz, megint kérdezi: 'víz előttem, tűz utánam; édes szógám, hová legyünk?' Megint csak futottak tovább. De már harmadszor nem kérdezhetett semmit, mert a török utolérte. Akkor a király fordított a lován, neki egyenest a Dunának. Aztán oda is fűlt.”⁴⁵ A tűz ebben az esetben az üldözőket jelenti, a víz pedig a menekülőket akadályozó víztesteket, végül megjeleníti a király halálának a helyét, a Dunát is.

Az Ormánságban gyűjtötték fel az alábbi népdalt, amelyben két, egymást követő versszakban a király elhalálzási helyeként megjelenik nemcsak a Csele-patak, de a Duna is:

„Lajos király leesett a lováról,
Belésett Csele-patak árkába.
Csele-patak, Csele-patak sűrű szederindája,
Ott veszett el a magyarok királya.

Szállj le, madár, a Duna fenekére,
Két szárnyaddal vágd kétfelé a vizet!
Két szárnyaddal, két szárnyaddal vágd kétfelé a vizet:
Hozd fel onnan Lajos királyt, ha lehet.”⁴⁶

Úgy tűnik, hogy a két halálzási hellyel kapcsolatos hagyomány (a népi, amely szerint a Duna, és a humanisták által kialakított és az oktatással elterjedt Csele-patak) ebben a műben valamiképpen összetalálkozott.

jelenlétében szétvágatott.” Báthori István nádor oklevele II. Lajos pecsétgyűjtőjéről. Pozsony, 1527. június 24. In: *Nekünk mégis*, 204.

⁴⁴ Memoria rerum. 16. század közepe (?). In: *Nekünk mégis*, 214.

⁴⁵ Solymossy Sándor: Mohács emléke a néphagyományban. In: *Mohács emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 347.

⁴⁶ Ormánsági népdal. <https://nepzenetar.hu/dalszoveg/926/Lajos-kiraly-leesett-a-lovarol>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. január 9.)

A harmadik idősík: a király testének megtalálása

Sárffy Ferenc győri várkapitány és Czettricz Ulrich tucatnyi lovaskatonával kíséretében 1526. október 11-ét követően indult el Győről, hogy megvizsgálják a kamarás állításait és megtalálják a király holttestét. A csata napja óta már több mint hat hét telt el, a környezet állapotában pedig igen jelentős változás következett be: az áradás teljesen levonult.

A csapat az uralkodó testét Partiba jelentése⁴⁷ szerint október 18-án találta meg. Kétségesnek véljük azonban a dátum pontosságát, ugyanis Sárffy jelentése október 19-én kelt, Győrben. Figyelembe véve, hogy a csatavesztés híre augusztus végén még nagy sietésben is másfél nap alatt ért csak el Mohácsról Budára,⁴⁸ valószínűtlennek tűnik, hogy a felderítő csapat egy nap alatt el tudta vinni a király testét Székesfehérvárra, majd Sárffy még Győrbe is eljutott, ahol az említett jelentését megírta. Valószínűbb, hogy a holttestet valamivel korábban, október 17-én vagy még inkább október 16-án találták meg.

Sárffy október 19-én, Győrben keltezett levelében a következőket olvashatjuk: „Mert mikor ahhoz a helyhez közeledtünk, s még oda sem értünk, már Czettrich ujjával mutat meg azt a helyet. Odasiattunk, s megláttuk egy ló tetemét a mocsárban, s mert Czettrich azt hitte, hogy a királyi felség holtteste is ott van, nem törődve a mocsárral, beugrott az iszapba, s ez alatt kereste a királyi hullát kísérelve együtt. De nem találta meg, hanem csak a király fegyvereire akadt itt rá.”⁴⁹

A király halálának helyeként egy állóvizet, pontosabban egy mocsarat említ, és hangsúlyosan jelenik meg a leírásban az iszap is. A halál helye egyértelműen jól azonosítható volt, ugyanis még oda sem értek, de a kamarás már távolról felismerte és megmutatta azt. Csak egészen közel érve látták meg a ló hulláját a mocsárban. A kamarás beugrott az iszapba, mivel rögtön arra gondolt, hogy a király a ló alá kerülhetett.

Szapolyai János levelét november 11-én keltezte és a következőképpen számolt be a király halálának helyéről: „Miután pedig a meghatározott napra városunkba, Székesfehérvárra érkeztek, ahol a néhai felséges Lajos urunknak, a boldog emlékezetű elődünknek, Magyarország és Csehország stb. királyának minap az iszaptól – a már kiszáradt örvényből, melybe vigyázatlanul beleesett – kiásott és a nagyobbik egyházban igen nagy tisztelettel elhelyezett élettelen teste feküdt, úgy láttuk jónak, hogy mindenekelőtt az igen kiváló fejedelemnek kell megadnunk a végtisztességet. Iparkodtunk tehát eltemetni a felséges Lajos király úr földi maradványait, mivel a már régóta oszladozó tetemét nem lehetett tovább a föld színén tartani.”⁵⁰

A holttest az „iszaptól – a már kiszáradt örvényből” került elő. Az örvény kifejezés talán arra utalhatott, hogy az iszap mintegy lehúzhatta a királyt. A levélben az egyetlen hangsúlyozott körülmény az iszap jelenléte volt a haláleset helyszínén.

⁴⁷ Andrea Partiba jelentése egy hadnagyhoz. Bécs, 1526. november 2. In: *Nekünk mégis*, 199.

⁴⁸ A vereségről (de még nem a király haláláról) 1526. augusztus 30-án, éjjelkor szerzett tudomást Burgio pápai nuncius a budai udvarban. Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele... In: *Mohács*, 94.

⁴⁹ Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése... In: *Nekünk mégis*, 196.

⁵⁰ Szapolyai János levele... In: *Nekünk mégis*, 199.

Cuspinianus 1526 végére datálható leírásában megemlíti a király halálának körülményeit is: „A szétbomlott hadsereg magával ragadta az övéi által rosszul őrzött királyt, aki mindenki várakozása ellenére beleugratott egy tóba, amelyet a Duna kiöntése alkotott.”⁵¹ Cuspinianus ezek szerint úgy értesült, hogy a halál helye egy tó, azaz valamiféle állóvíz, melyet a Duna kiöntése hozott létre. Ez a leírás jól megfeleltethető Thurzó és Fugger állításainak, és a baleseti helyszínt a Duna mellé helyezi.

Oláh Miklós 1530. február 15-én, VII. Kelemen pápához írt levelében a következőket olvashatjuk: „Királyunkat valami balsors, ahogyan menekülni akart az ellenség elől, egy Mohácson inneni⁵² mocsárba vitte, ahonnan ki nem lábolhatott, mert lova, ahogy meg-rántotta a kantárt, összerogyott, s ott pusztult el ő nyomorultul, nem lévén segítségére övéi közül senki.”⁵³ A helyszín tehát egy Mohácstól északra fekvő mocsár, és utal rá, hogy a lónak döntő szerepe volt a balesetben.

Egy jól értesültnek tűnő ismeretlen szerző ekképpen írta le a helyzetet a 16. század első felében, közelebről nem datálható szövegében: „És a király elmerült egy folyóban, mely azokban a napokban a Dunából csodálatos mértékben megáradt. Holtteste hosszú napokig annak a folyónak, vagy a Duna egyik ágacs-kájának a sáros, iszapos vizében hevert.”⁵⁴ A szerző szerint az uralkodó egy nagymértékben megáradt folyóban merült el. A kérdéses folyóvizet a Duna ágaként nevezi meg, amely a Dunából a haláleset idején nagymértékben megáradt. Figyelembe véve, hogy az árhullám északról érkezett a térségbe a főmederben –, az ár Bába körül érte el a nyugati fekvésű mellékágot –, a „Duna” jelen esetben a főágot jelenti, amely a Mohácsi-sziget keleti oldalán folyt. A Duna ágacs-kájának a sáros, iszapos vize ezzel szemben a nyugati ágra vonatkozik. Ebben a szövegben egyenes utalást olvashatunk arra is, hogy Lajos teste napokig hevert a sáros, iszapos vízben. A folyó apadása még jó néhány napig eltarthatott, mire a holttestek felszínre kerültek, de amikor levonult az ár, a holttestek környezetében nyilvánvalóvá vált az iszap jelenléte.

Az ismeretlen szerző mellett Brodaricsra is igaz, hogy a környezetet változásában szemlélte és azt meg is jelenítette. A Sárffy-féle levél címzettjeként tájékozott volt a fejleményekről, amelyeket majd csak 1528-ban jegyzett le. A Csele alatt, egy „hiatusban”, ahol a Duna áradása miatt magasan állt a víz: ez a helynek a szűkebben vett leírása. Ebből az olvasható ki, hogy amikor a Duna megáradt, annak vizével feltöltődött, majd amikor az áradás levonult, a víz már nem lepte el. Ekkor derült ki a helyről, hogy jellege szerint egy hasadék vagy szakadék (*hiatus*). A szövegben itt is felsejlik a változás érzékelése: a Czetricz által leírt eredeti, majd az októberi állapot egyaránt megjelenik benne, azaz változásában mutatja be a helyszínt.

⁵¹ Johannes Cuspinianus buzdító beszéde... In: *Mohács emlékezete*, 146.

⁵² Az „innyi” itt értelmezésünk szerint azt jelenti, hogy Mohács felett, vagyis északra, Buda irányába.

⁵³ Oláh Miklós levele... In: *Mohács*, 206.

⁵⁴ „... qui illis diebus ex Danubio mirabiliter inundauerat, rex submergitur, cuius cadauer multis diebus in aqua lutulenta et limosa illius fluuii vel ramusculi Danubii jacuit...” Ismeretlen szerző beszámolója... In: *Nekünk mégis*, 204.

A lónak kitüntetett szerepe volt a baleset során. A leírások Czettrictől eredő eleme, hogy a ló a vízben gázolás közben elveszíti az egyensúlyát, illetve hogy a király elveszíti az állat feletti irányítást. A források alapján arra lehet következtetni, hogy a ló sérült volt, és ennek szerepe lehetett a tragédiában.⁵⁵ Lajos leesik a lóról, és így hal meg. A Sárffyval a haláleset helyére visszatérő kamarás ezért kezdi rögtön a ló alatt, az iszapban keresni a király holttestét.

Ez az utóbbi leírás mutatja meg legközvetlenebbül azt a körülményt, hogy a király halálának helyén a víz lepadt és a közvetlen környezetében hangsúlyosan jelen van az iszap. A víz lepadásával nem csupán a holttestek kerültek elő, de azon a helyen találják meg a király fegyvereit is. Úgy véljük, hogy az értékes fegyvereket már korábban is megtalálták volna, ha könnyű lett volna azokra rábukkanni. A halál helyén az iszapban fekvő ló, valamint a közelben megtalált számos holttest (a névvel bírók közül II. Lajos, Aczél István, Trepka András és Korlátkői Péter⁵⁶) arra utal, hogy nem a folyómederben játszott le az eset, hanem az ártéren. Ha mindez a mederben történik, akkor a vízáramban elsodródtak volna a tetemek. A magas vízállás azonban egészen az apadásig elrejtette őket a fürkésző tekintetek elől.⁵⁷

Az 1526. október 19-ét követően született beszámolók egy része a király elhalálozási helyének tágabb környezetét írja le: az eset mocsaras területen történt, tóként (állóvízként) mutatják be a konkrét helyszínt. Mások a holttest megtalálásának konkrét és szűkebb helyét írják körül: a király az iszapba fulladt bele és egy mélyedésben találták meg, illetve emelték ki onnan. A Czettrictől származó, augusztus 29-ét illető leírásokhoz képest az október közepére, tehát a királyi holttest megtalálásának időszakára datálható állapot jelentősen különbözőnek tűnik.

Míg korábban a vízbe fúlás helyét tágabban a Duna mellékága vagy kicsi ága, szűkebben pedig a Duna kiöntéseként írták körül, addig október közepére a kulcsszavak igencsak kibővültek: a folyó, a Duna ágacskája, a Duna kiöntése mellett határozottabbá válik a mocsár képe, hangsúlyossá az iszap emlegetése, ugyanakkor a mélyedés szerepe is. Az iszap és a mélyedés említése az első periódusban egyáltalán nem volt jellemző.

Kérdés, hogy a tájleírásokban megjelenő változásnak mi lehetett az oka? Egy fel nem oldható ellentmondással van dolgunk, vagy pedig a két időszak leírásai közötti különbség a környezeti körülmények hat hét alatt bekövetkező változásain keresztül értelmezhető?

A kérdésre adható válasz első fele benne van a Sárffy Ferenc által Brodaricsnak írt levélben, amikor igazolja a kamarás korábbi állításait: „Legyen róla meggyőződve főtisztelendő uraságod, hogy mindaz, amit Czettrich annak idején a király haláláról elmondott, a színicagság volt.”⁵⁸ Hogyan összegezhethetjük Czettricz lényegi állításait?

⁵⁵ Thurzó Elek tárnokmester levele... In: *Nekünk mégis*, 190.

⁵⁶ Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. 1622. [Részlet.] In: *Mohács*, 186–187.

⁵⁷ Ez a körülmény már Gyalókaynak is feltűnt: „Ott, ahol (október közepén) a király lovának hulláját találták, még akkor is sár és iszap volt, noha a Duna árja már régen lehúzódott róla. Ez tehát állandóan ingoványos terület lehetett.” Gyalóka Jenő: A mohácsi csata. In: *Mohács emlékkönyv 1926*, 251.

⁵⁸ Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése... In: *Nekünk mégis*, 196.

A király:

- meghalt;
- baleset történt, nem pedig megölték;
- az eset a Duna kis- vagy másképpen mellékágán történő átkelés során történt;
- nem a vízfolyás medrébe (vízfolyásba), hanem annak kiöntésébe (állóvízbe) fulladt bele.

A fenti idézet arra utal, hogy ezekre kerestek és találtak is bizonyítékot, vagyis a kamarás állításai egybeváltak Sárffy megfigyeléseivel, tapasztalataival. Tehát az október 19-én keltezett jelentés visszautalt a korábbi állapotra, igazolva azt.

Ezért nem volt szükséges leírnia Sárffynak a folyón való átkelést, hiszen ez a tény evidens lehetett, ő csak visszautalt arra, hogy a kamarás igazat mondott. A válasz másik felét, vagyis hogy miképpen illeszthetők össze az események részletei, a környezet kulcselemeinek rekonstruálásával végezhetjük el.

A forrásokban megjelenő környezet elemeinek értelmezése

Melyek a Csele környékén a környezet általános jellemzői, amelyekről megalapozottan gondolhatjuk, hogy 1526-ban is fennálltak?

A Mohácsi-síkság és a mai vízrendszer kialakulása a geológiai múltba nyúlik vissza. A pleisztocén vége felé (néhány százezer évvel ezelőtt) a Duna teljesen feltöltötte a mai Duna-Tisza közti területeket és a hordalékkúpról egyre jobban nyugat felé csúszott le a Kalocsa–Baja–Zombor irányú süllyedékerület felé, míg végül a maihoz hasonló észak-déli folyásirányt vett fel. Az utolsó eljegesedési periódus végén – mintegy 10–15 ezer évvel ezelőtt – rakta le területünkön azt a homokos, kavicsos hordalékanyagát, amely a holocén képződmények fekéjét (alsó rétegét) képezi.⁵⁹ Az óholocénben a Mohácsi-sík nyugati peremén futó lánycsók-bár-bátai törésvonal mentén a terület megsüllyedt, és a fő folyómeder hirtelen északkelet–délnyugati irányt vett fel, szorosan a síkságot határoló dombok lábához simulva. A hajdani észak–déli irányú meder futását már csak a kisebb vízmennyiséget szállító baracscai Duna-ág kanyargó medre követi. Az északkelet–délnyugati folyásirány éppen Mohácsnál – ahol a folyam beleütözik a mohácsi teraszba – egy hirtelen kanyarral 90°-os szögben északnyugat–délkeleti irányba terelődik, hogy délebbre ismét találkozzon a Baracscai-Dunával. Ez utóbbi irányváltozás valószínűleg a sziget déli területének ismételt megsüllyedése hatására jött létre, szintén az óholocénben. A két folyóág között alakult ki a sziget, amelynek területe az óholocén folyamán is tovább süllyedt a jobb parti teraszhoz viszonyítva, így válhatott a Duna állandó árterévé.

A kőzetlemez tektonikai mozgása 1526-ban is nyilván a fentiek szerint alakult, ezért a nyugati Duna-ág két partja (nyugati és keleti) magassági viszonyai ugyanazok voltak, mint manapság. A különbségek elhanyagolhatók, és ugyanígy fennállt itt a 90°-os folyó-

⁵⁹ Pécsi Márton: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana*. Bp., 1959.; *A dunai Alföld*. Szerk. Marosi Sándor – Szilárd Jenő. Bp., 1967. (Magyarország tájféldrajza 1.)

kanyarulat léte is. Éppen ezért a folyó sodorvonala a nyugati part közelében volt ugyanúgy, ahogy ma. Egy 19. század eleji térképen (1/B ábra) jól látszik, hogy a Csele torkolata előtt a meder nyugati irányban mennyire kimélyült, kelet felé, azaz a sziget irányába pedig mennyire sekély. A mohácsi Duna-ág nyugati partja láthatólag magaspart, míg a keleti oldala a fentebb leírt tektonikai okok miatt alacsonyabban helyezkedik el. Errefelé a folyó ki tudott áradni, ha árhullám érkezett a területre, míg a nyugati partot rombolta, de nem áradt ki rá. A meder szélessége a vízrendezés előtt, a 19. század elején még feleakkora sem volt, mint ma, napjaink állapotát pedig folyamatos tágulással érte el. 1526-ban azonban még a 19. század eleji állapotánál is jóval keskenyebb volt.

A szekcsői vagy másképpen mohácsi Duna-ágot a korban a mellékág jelentésű „szakadék”⁶⁰ néven emlegették.⁶¹ Összehasonlításképpen az egykori főág, ahol korábban a hajóforgalom is zajlott, azaz a sziget keleti oldalán található Baracskai-Duna napjainkban csupán 30 méter széles. Ezzel szemben a 16. században még több száz méter széles lehetett. A mohácsi Szakadék-Duna szélessége a maihoz képest csekély volt: egy 18. század első felére tehető tanúvallomásban úgy emlékeztek vissza, hogy az a régebbi időkből nem volt nagyobb, mint a Konyicza-fok, ami átlagosan nem lehetett 50 méternél szélesebb. Ahogy a tanú fogalmazott: „... [a Szakadék-Duna] oly kicsiny volt, hogy akár micsoda kis fával által lehetett hajtani és nem volt szélesebb a Konyitza nevű Foknál, hanem azután a Duna vévén erejét arra, úgy esztendőnként terjedett oly szélesre amint mostan vagyon.”⁶²

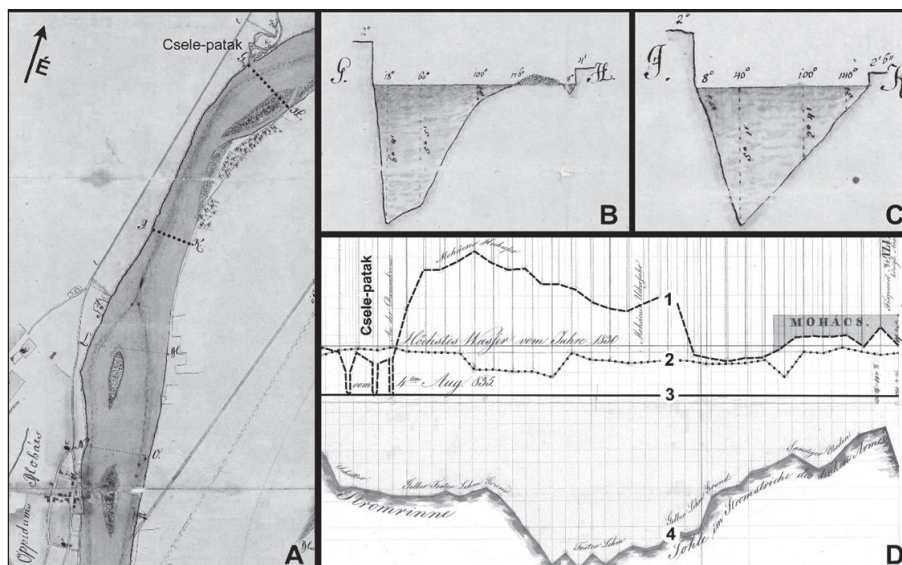
A Szakadék-Dunában az áradás a Sárffy-expedíció idejére, 1526 október közepére bizonyosan levonult, ugyanis már több mint hat hét telt el a csata óta. A folyóban kis víz volt, a medert az ártértől elválasztó környezeti elemek (torlatok, zátonyok, elárasztott félmedencék, medencék, azon belül pedig az iszappal feltöltődő mélyedések, a part tagoltsága) láthatóvá váltak. Az augusztus végi állapotot interpretáló leírások a keskeny Duna-ágon való átkelést írták le, így a csata helyének megfelelően a menekülők a Dunántúlról kelet felé keltek át a medren.

A sekélyebb keleti parton, és azon túl az ártéren a medencékben októberben egyes helyeken még állt a víz, míg az iszapos aljú kiöntésekről helyenként talán már teljesen eltűnt. Egymástól elkülönült kisebb-nagyobb medencék bukkanhattak elő a vízszint csökkenésével.

⁶⁰ Szakadék fn -folyómederből kiszakadt, kiágazó> mellékág. *Régi magyar szavak magyarító adatbázisa. Kihalt, elfeledett és kiveszőben lévő szavak, szóalakok és szójelentések magyarázata.* Szerk. Kiss Gábor. Bp., 2012. 445.

⁶¹ „... a Török üdöben ezen Szakadék Duna vette az eöreg Dunából az eredetét, és oly kicsiny volt, hogy ha egy darab fát által vetettek rajta könnyen száraz lábbal etcer-kétcer által lehetett lépni [...] az öreg Duna nem rég erejét arra fordítván szélesítette és öregbítette esztendőnkint...” Szita László: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első felében. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve.* Szerk. Szita László. Pécs, 1976. 77.

⁶² Szita: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése, 77.

1. ábra. A Csele-patak torkolata alatti Duna-szakasz, valamint a meder keresztmetszetei (1808)⁶³ és a partélek hosszszelvénye (1830–1840)⁶⁴

A = 1808-as térkép; B = G–H keresztmetszet; C = J–K keresztmetszet;
 D = A jobb (1) és bal (2) part élének, illetve a medernek (4) a hosszszelvénye a Csele-patak és Mohács között, 3 = 1835. augusztus 4-i vízszint

A mohácsi ág nyugati oldalánál, a Csele környezetében egy 4–6 méter magas pusztuló löszfal képe bontakozik ki, amelynek közvetlen előterében van a vízfolyás sodorvonala, és a meder is ott a legmélyebb. Ezen a parton iszapos gödrök nem alakulhattak ki, ezért nem is bukkanhattak elő a levonuló áradás alól. Így ezt a partot biztosan kizárhatjuk a lehetséges elhalálzási helyek közül. Ezzel szemben a mocsár, a kiöntés, valamint a tó és az iszap szerepeltetése a király testének megtalálásáról szóló forrásokban erősen a mohácsi Duna-ág keleti partját valószínűsítik.

Az 1526-os, megbízhatónak tűnő kortárs beszámolók meglehetősen egységes képet mutatnak arról a helyről, ahol a király holttestét megtalálták. Az olyan leírások, mint a „... belesúszott a Duna valami mély kiöntésébe...”,⁶⁵ „... a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz: ...”,⁶⁶ „... megláttuk egy ló tetemét a mocsárban...”⁶⁷ nem közvetlenül a Duna kisebbik ágának medrére, hanem egy azzal közvetlen kapcsolatban álló, elárasztott területre utalnak. Mi lehetett ez a hely és hogyan alakult ki?

⁶³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) L S 12 div. XIII. No. 370.

⁶⁴ MNL OL S 80 Duna No. 57/1-29.

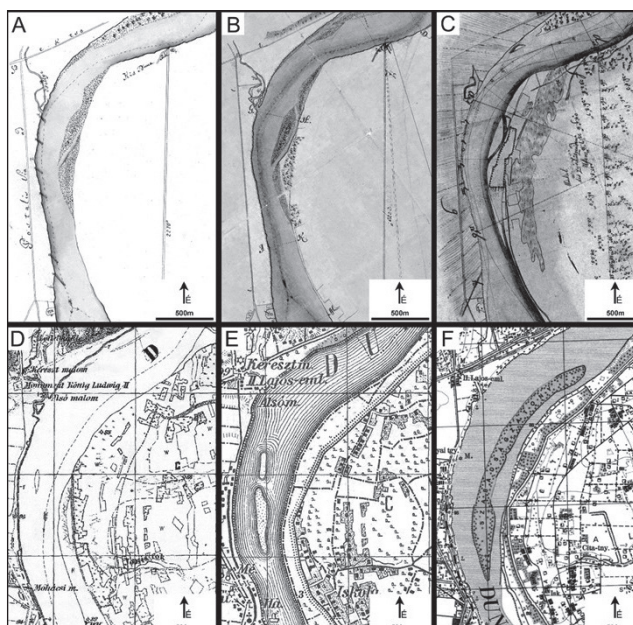
⁶⁵ Thurzó Elek tárnokmester levele... In: *Nekünk mégis*, 190.

⁶⁶ Brodarics: *Igaz leírás*, 53.

⁶⁷ Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése... In: *Nekünk mégis*, 196.

A terület fokokkal és zátonyokkal átréselt terület volt. Állításunkat alátámasztja, és a 18–19. századi térképi állomány áttekintése nyomán érzékelhetővé is válik, hogy évtizedről évtizedre miként pusztult a nyugati part, és hogy ez a terület így nem lehetett az ártér része. A folyó átellenben fekvő, tehát keleti oldalán ezzel szemben a part jóval alacsonyabb, a folyó áradásai pedig gyakran elöntik.

Ha a Csele torkolata alatti szakaszt nyugat–keleti keresztmetszetben vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a Duna nyugaton gyorsan áramlik, ott az üledékszállító képessége relatíve nagy. A nyugati parton itt ma homokzátonyokat látunk, de iszapot⁶⁸ nem, illetve csak nagyon kis kiterjedésben, a zátonyok külső (a szárazföld felé eső) oldalán. A sodorvontól kelet felé haladva a meder egyre sekélyebb, megjelennek a homokzátonyok, majd a part felé közeledve, ahogy a víz áramlása csökken, úgy nő az iszap jelenléte. A keleti part előterében már vastag rétegekben halmozódik fel az iszap a zátonyok és a part között.

2. ábra. A Csele-patak torkolata alatti Duna-szakasz zátonyokkal, szigetekkel és a keleti part mentén övzátonnyal. Jól megfigyelhető a Duna medrének szélesedése, illetve a nyugati (jobb) part elhordása (az út és a Csele-torkolat pusztulása). A = 1803;⁶⁹ B = 1808;⁷⁰ C = 1816;⁷¹ D = Harmadik katonai felmérés;⁷² E = 1941-es katonai felmérés;⁷³ F = 1951-es katonai felmérés

⁶⁸ Az iszap olyan üledék, amelynek összetevői igen könnyűek és az áramló víz elsodorja őket. A homok szem-nagysága 2 mm–0,063 mm, míg az iszap szem-nagysága 0,063–0,002 mm közötti. *Szedimentológia*. II. Szerk. Balogh Kálmán. Bp., 1991.

⁶⁹ MNL OL S 12 div. XIII. No. 415.

⁷⁰ Uo. No. 370.

⁷¹ MNL OL S 12 div. XIX. No. 5.

⁷² Harmadik katonai felmérés (1872–1885).

⁷³ Magyarország katonai felmérése (1941).

A kérdéses szakaszon az írott források is zátonyok jelenlétére utalnak: „... [a Szakadék-Duna] oly kicsiny volt, hogy ha egy darab fát által vetettek rajta könnyen száraz lábbal etcer-kétcer [a zátonyokon] által lehetett lépni [...] az öreg Duna nem rég erejét arra fordítván szélesítette és öregbítette esztendőnkint.”⁷⁴ A 19–20. századi térképek (2. ábra) is kiterjedt zátonyképződésről tanúskodnak.

A jobb parti Cselével szemben a keleti oldalon egy széles övzátony⁷⁵ láthatunk a 19. század elején készült térképeken (2/B–C ábra). A 18. században ez a zátony már létezett, ahogy mögötte a 10–15 méter széles, vízzel feltöltött terület is (2/A ábra). Ugyanakkor ez a 18–19. században már dokumentált, illetve ma is létező övzátony keletebbre volt a 16. századi kisebb medertől, így ezekből az előzményekből csak a zátonyképződést megalapozó tényezők folyamatos jelenlétére következtethetünk. Hogyan vethetők össze ezek a földrajzi körülmények a leírások történéseivel?

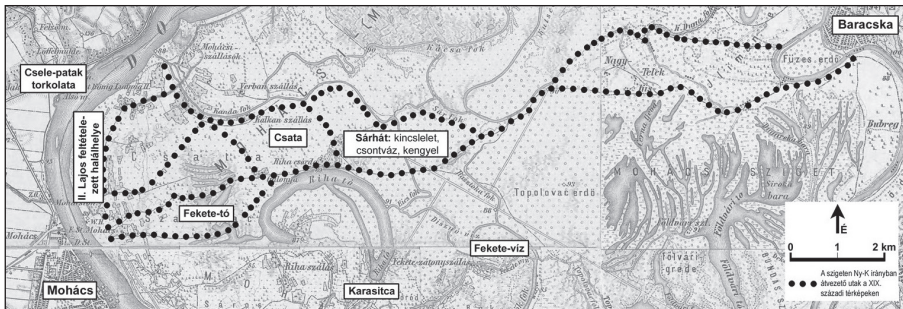
A jobb oldali magas, pusztuló löszfalból képződött folyópart igen kevés alkalmas arra, hogy valaki ezen a területen jusson le a folyópartra és kísérelje meg az átkelést (1/D ábra). Túl magas (4–6 méter), meredek és omlékony is lehetett. Átkelésre csak úgy kerülhetett sor, ha valaki egy alkalmas lejáratot talált a partra. Ilyen a térségben éppen akad egy: a Cselétől délre a magas partba egy egykori vízfolyás völgyének délnyugat-északkeleti irányú száraz medre vágódik be. Feltehető, hogy ezt a lejáratot az állatállomány itatása céljára is használták.⁷⁶ Úgy véljük, hogy a menekülőknak ez a lejárát a Duna jobb partjára való leereszkedést és az ott történő átkelés lehetőségét kínálta (5. ábra).

Úgy tűnik, hogy a király és kisszámú kísérete, nyomukban az üldöző török lovasokkal ide, a keskeny Duna-ág partjára érkezett meg, majd kelet felé, a folyón túlra menekült. Mint más túlélők, ők is a Duna mögött kerestek menedéket. A szerencsétlenség így a Duna nyugati, kisebbik folyóágának keleti partjai közelében, a zátony(ok) mögötti területen következett be, nagyjából a Csele torkolatával átellenben, a sodrás miatt kissé délebbre. Ezen a helyen egy, az áradás következtében vízzel feltelt mélyedés volt, a folyó kiszélesése miatt időközben már feltöltődött, elpusztult övzátony mögött.

⁷⁴ Szita: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése, 77.

⁷⁵ Övzátony vagy parti gát: a folyókanyarulatok belső oldalán, egymással párhuzamos, íves elrendeződésű gerincek formájában felhalmozódó, keresztregszegzett üledék.

⁷⁶ Már Szurmay is felveti, hogy a vízellátás milyen komoly problémát jelenthetett a feleknek 1526-ban. Szurmay Sándor: *A mohácsi hadjárat 1526-ban*. Bp., 1901. Északról, Mohács felé közeledve a seregnek nem volt egyszerű az ivóvízhez jutás: a patakokban kevés a víz és gyorsan el is szennyeződik, csak a Duna lehet megfelelő vízvételi hely. A fő gond, hogy Mohácstól északra a part, ahogy említettük magas és omlékony. Csak kevés helyen lehet lemenni a Duna partjára itatni. Ezeket a helyeket a tiszteknek nyilván ismerniük kellett. A király mellett tartózkodók közül Aczél (de Trepka is) azok közé tartozott, akiktől elvárható volt, hogy ismerjék a lejáratoikat, hiszen korábban erre jöttek a Duna mentén lefelé. A Csele melletti vízvételi helyet a széles csapás, amelyet az emberek és az állatok tapostak ki, illetve az állati ürülék könnyen felismerhetővé tehető. Feltételezhető, hogy e lejárát, illetve az ehhez kapcsolódó tapasztalat segítette a menekülőket, és ebből adódott később, hogy olyan könnyen és egyszerűen talált vissza Czetriz is az átkelés, egyben a király halálának helyére is. Sárffy azt írta ugyanis róla, hogy nyílegyenesen vezette a keresőket a baleset helyszínére.

3. ábra. II. Lajos halálának feltételezett helye, az utak rendszere, a Csata nevű térség, a szigeti Karasica (Fekete-tó, Karasitca, Fekete-víz), az átkelők az Alföldre, és az 1526. évi csatával összefüggésbe hozott régészeti jelenségek egy táborozásra alkalmas magasabb háton (Sárhát), továbbá a menekülés iránya Baracska felé⁷⁷

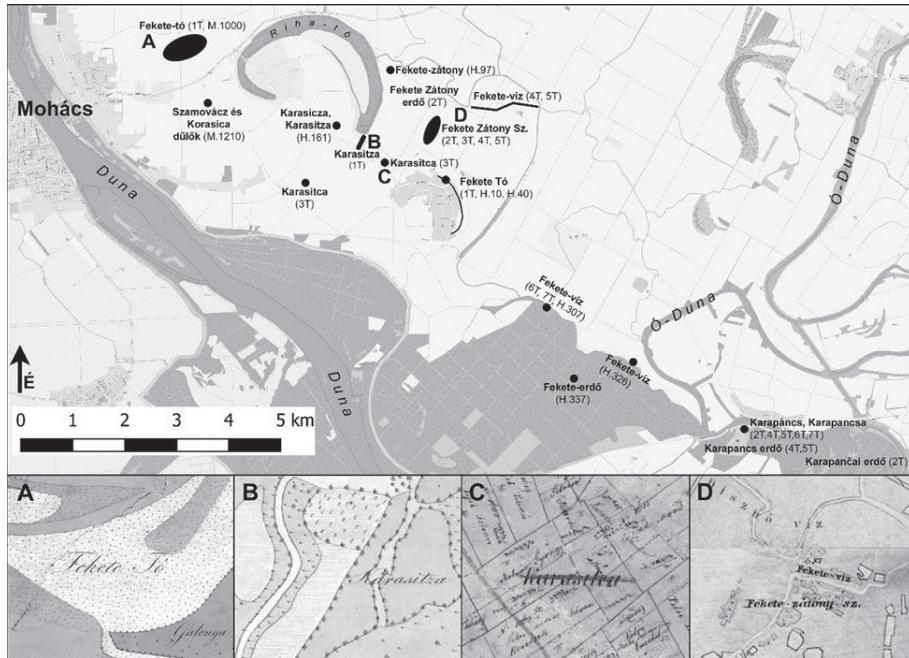
A királyt hordozó ló előbb átúszhatott a Csele torkolata alatt a kisebbik Duna-ágon, átgázolt a homokpadon (zátonyon), majd belesüllyedhetett egy a zátony és a part közötti hosszú, keskeny, feliszapolódó mélyedésbe. Ott megriadhatott, mert nem tudott szabaddulni a víz alatti iszaptól és felágaskodhatott, lerázva magáról a lovasát, aki végül belefulladt a mélyedésbe. A ló tetemét végül ott találták meg az iszapban, ahol Czettricz látta meghalni a királyt is. A magas part itt arra utalhat, hogy a ló nem tudott kikapadni, aminek többféle tényezője lehetett: a csúszós iszap, a part meredeksége, illetve az, hogy esett az eső, ami miatt még a part víz feletti része is csúszós lehetett.

A király halálának helyeként a környezeti rekonstrukció és a források figyelembevételével két lehetőség is kínálkozik. Amennyiben hitelt adunk annak a 16. századi forrásnak, amely a király halálának helyeként egy fokot⁷⁸ valószínűsít, akkor a Duna medrét elhagyva egy természetes módon kialakult mélyedésbe (kiöntés) jutott, amelyet emberi beavatkozással (rekesztéssel) vettek használatba a helyiek mint halastavat (*piscina*). Ezeknek a félig természetes képződményeknek az egyik alapvető problémája a feliszapolódás volt, így a fenti leírásokkal jól összevethetők. Mivel azonban a kérdéses terület időközben feltöltődött, a helyiek pedig már nem tartanak fent fokokat, ráadásul a dunai áradásokat a 19. századot követően gátak közé is szorították, ezért már nincs mód ennek a hipotézisnek az ellenőrzésére.

A másik lehetőség, hogy azon a helyen, ahol Czettricz átjutott a másik oldalra, ott nem volt elrekesztve a kérdéses mélyedés (kiöntés). Az övzátony mögötti terület a maga mintegy 10 méteres szélességével, 2–3 méteres mélységével (1/B ábra), hosszukás, rés alakjával a király elhalálozási helyének leírásával szintén jól egybevág. Amennyiben észak felől elzáródott, amire az elmúlt 250 évből több példát is tudunk hozni, akkor ez a víztest is állóvíz volt. A feliszapolódás feltételei ebben az esetben is jelen vannak, a vízszint csökkenésével ebből a kiöntésből is előkerülhetnek a holttestek.

⁷⁷ A térképi háttér forrása: Harmadik katonai felmérés (1872–1885).

⁷⁸ Memoria rerum. In: *Nekünk mégis*, 214.

4. ábra. Fekete vagy Kara előnévű vízhez kötődő helyek Mohács környékén⁷⁹

Jelmagyarázat:H. = Homorúd, illetve M. = Mohács (pl. H.10 rövidítés a 10. tételt jelenti Homorúdnál a *Baranya megye földrajzi nevei* című könyvben [lásd 98. lj.]

1T = Duna-mappáció lapjai (1827–1828); 2T = Második katonai felmérés (1819–1869) (1:28:800);
 3T = Kataszteri térképek (1865); 4T = Harmadik katonai felmérés (1872–1885) (1:25 000);
 5T = Magyar Királyság térképei (1880–1881) (1:25 000); 6T = 1941-es katonai felmérés (1:25 000);
 7T = 1950–1951. évi katonai felmérés (1:25 000)

A király haláláról szóló hiteles források ugyanakkor nem említenek emberi beavatkozásra utaló halastavat, inkább csak a Duna mentén fekvő mocsarat vagy általában jelző nélküli állóvizet, tavat vagy iszapos mélyedést. A fokra utaló egyetlen forrás több évtizeddel az eset után és ismeretlen szerzőtől ered,⁸⁰ tehát összehasonlítva a többi iratunkkal, az állítás nem áll erős lábakon.

Ennek alapján az a valószínűbb, hogy a király a mohácsi keskeny Dunán való átkelést követően a part és a zátony közötti feliszapolódott mélyedésben, egy szűk csatornában (hasadékban) fulladt meg (3. ábra). Erről a területről októberre levonult a víz, és láthatóvá vált az iszapos mélyedés. Mivel a középkorban Csele birtokhoz halastavak kapcsolódtak a Dunán, valamint számos fok és tó is látszik a 18–19. századi térképeken a Cselével átellenben a szigeten, ezért a halálest közvetlen közelében mindenképpen fokokat kell feltételeznünk.

⁷⁹ A térképi háttér forrása: <https://www.openstreetmap.org>.

⁸⁰ Memoria rerum. In: *Nekiünk mégis*, 214.

Hogy a királyt keleti irányba menekítették a kisebbik Duna-ágon át, egybevág Heltai Gáspár későbbi interpretációjával is: „A török lovagok kedig utánnok tollának, oldalul is ütközének nékik, és a Krassó sebedékes érre⁸¹ kezdték őket tolni, és szántalan sok nép odavesze az érbe. A futásban a király Cetritzcel egybetalála, és mikoron az érre találtak volna, Cetritz elől méne és általúsztata. A király utánna méne, és mikoron a meredek par-ton ki akarna a lóval hágtatni, visszaesék a ló véle, és a királyt fegyverben az vízbe és sár-ban nyomá, és ott fullada meg az jámbor Lajos király.”⁸² Ő más menekülők halálával együtt a Karasica/Krassó⁸³ közelségébe tette a királyét is (3–4. ábra).

5. ábra. A II. Lajos halálának helye körüli terület domborzati viszonyai napjainkban⁸⁴

Istvánffy Brodarics támpontjait említi meg leírásában: Mohács felett, Csele falu alatt történt az eset. Így számol be erről: „... Mohács és Csele között a Karasica állta útját, a mocsaras és iszapos patak, mely bizonytalan és határozatlan medrével sárosan folydogált, de az akkor éppen kiáradó Duna vizétől és a hirtelen záporosítottól, mely a csata befejezése után sok jéggel s mennydörgések közepett leesett, meglehetősen megduzzadt...”⁸⁵ A „mocsaras és iszapos patak, mely bizonytalan és határozatlan medrével sárosan folydogál” leírás azonban nem a domságról egyenesen a Dunába ömlő Cselére illik. Ez egy sík vidéken, bizonytalanul csordogáló vízfolyást ír le, ami a nyugati partra nem, de a Mohácsi-sziget vízrendszerére viszont jellemző. A Csele V keresztmetszetű, mély bevágódású és nagyon határozott medrű, egyáltalán nem bizonytalan és sárosan folydogáló.

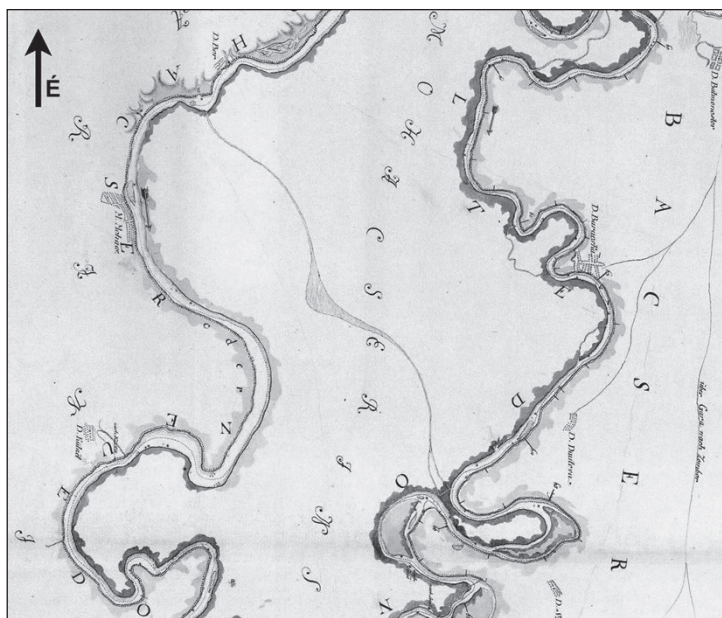
⁸¹ Sebedékes ér = mocsár, vízínövényekkel szabdaltnak a vízfelület.

⁸² Heltai Gáspár: *Chronica az Magyaroknak dolgairól...* 1575. [Részlet.] In: *Mohács*, 174.

⁸³ Krassó, azaz Karasica [Fekete-víz]. A Mohácsi-szigeten volt egy olyan mocsaras terület, amelyet így hívtak és a csata utáni meneküléssel összekapcsolható. Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. [A tanulmány a folyóirat jelen számában olvasható.]

⁸⁴ A térképi háttér forrása: Harmadik katonai felmérés (1872–1885).

⁸⁵ Istvánffy: *A magyarok történetéből*. In: *Mohács*, 186–187.

6. ábra. A mohácsi-szigeti Karasica [Fekete-víz] és a Riha-tó, a Rihát a kisebbik és a nagyobbik Duna-ággal egyaránt összekötő csatornákkal, melynek fennmaradt keleti darabját később Fekete-vízként emlegették, nyugati fennmaradt részét pedig Fekete-tónak, illetve Sáros-foknak ⁸⁶

A mohácsi-szigeti Karasica vízrendszerének nyugati része elért az általunk feltételezett halálhely közelébe. A 6. ábrán az is látható, hogy a Duna és a Riha-tó közötti kapcsolatot egy fok biztosította 1788-ban, amely Bár településsel szemben látható. A bárí folyókanyarulat 19. századi átvágásával ez a fok feltöltődött és elvesztette jelentőségét, ugyanakkor a terület domborzati térképén ma is kirajzolódik, mint egy a sziget belsejébe mutató mélyedés (6. ábra). A Krassó [Karasica/Fekete-víz] közvetlen közelsége így indokolhatta azt a nevezéktani anomáliát, hogy a király halálát miért kapcsolhatták össze ezzel a mocsaras jellegű vízrendszerrel.

Csele-patak, halastavak és fokok

Érdeemes értelmezésünket összevetni az alternatív koncepciókkal is. A Csele-patak mint a halál helyére vonatkozó elképzelés csak meglehetősen későn terjedt el szélesebb körben, amiben nagy szerepe volt Losonczi Istvánnak. *Hármas kis tükör* című művében azt írta 1773-ban, hogy „Maga-is a Király Csele-patak nevű sáros vízben lovával együtt elveszett.

⁸⁶ A Duna térképe Bajától Péterváradig 1788. szeptemberben. Preliminaire Donau Karte 1788. Hadtörténeti Intézet és Múzeum B IX b. B IX Ausztria–Magyarország B I–XV. Európa.

Kinek teste az után 2. hónap múlva találtatott meg, és Fejérváron szomorúan eltemette-tett”.⁸⁷ Ugyanakkor a Csele-patak mint lehetséges halálhelyszín számos korábbi szövegben is feltűnik (2. táblázat), mint amilyen Daniel Adam z Veleslavína⁸⁸ vagy Cserei Mihály krónikája.⁸⁹ Érdemes megvizsgálni, hogy a kérdéses vízfolyás morfológiai jellemzői mennyiben felelnek meg annak a képnek, amelyet a király halálának helyével kapcsolatban ismertetnek a források.

Ez a Mohácsi-síkság legészakibb, meglehetősen keskeny vízfolyása, V alakú mederrel, ami alig érinti a síkot. A felsőbb szakasza gyorsan esik és a rövid síksági szakaszon lassul le csupán. Az első katonai felmérés leírásában, a 18. század végén a következőt olvashatjuk: „A Csely [vagyis Csele] patak 4 láb széles és 1–2 láb mély, mocsaras. Agyagos és homokos medre van. Északkeleti irányban a Csely patak malmánál álló épített hídnál, szemben azzal egy elpusztult kápolna nyomai láthatók, a patak a lovagság és a gyalogság számára is átjárható.”⁹⁰

Extrém méretű felduzzadása villámárvizek esetén képzelhető csak el. Ez a 18. századi, vízrendezés előtti leírás nem egy olyan vízfolyásra utal, amin át kell vagy lehet úsztatni, villámárvizek alkalmával ugyanakkor bizonyosan nem is lehet.

A Csele-patak északnyugat felől, a Baranyai-dombság lankáiról érkezik a területre, miközben összegyűjti a Himesházai-árok és a Szebényi-vízfolyás vizeit is. Az 50–200 méter széles, vizenyős völgytalppal rendelkező völgyéből kilépve mintegy 700 métert tesz meg a Mohácsi-sík északi, összeszűkülő sávján keresztül. Eközben a löszös teraszfelszínbe egyre mélyebbre vágódik be, így éri el a Dunát. Torkolatának környékén ma a teraszfelszín kissé lealacsonyodik. A terület jelentős nyugat-keleti esése miatt mélyen bevágódott a lösz összletbe, valamint a Duna menti üledékbe, és igen kevésbé hasonlít arra a területre, amit a források a király halálának helyeként írtak le. Az olyan méretű villámárvíz, amely megtölthette volna a medrét, annyira sebesen haladt volna át rajta, hogy azon az átkelés aligha képzelhető el, illetve ha abba valaki belefut, akkor a teteme bajosan marad a mederben. Ráadásul a halálozás helyszínén négy ismert és számtalan ismeretlen holttestről is szó van, amelyeket később ugyanazon a helyen találtak meg, ahol elhunytak. Mivel Czettriczről tudjuk, hogy sikeresen kelt át a kérdéses vízfolyáson, ezért kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy villámárvízzel érintett mederszakaszon úsztatott át.

Felmerülhet még, hogy a Csele visszaduzzadt a Duna áradása miatt, és esetleg ez lehetett az oka annak, hogy bele lehetett fulladni.⁹¹ A terep adottságai miatt ez a visszaduzzasztó hatás csak nagyon korlátozottan, a mederben csak a torkolat környékén érvényesül-

⁸⁷ Losonczi István: Hármás kis tükör. 1773. In: *Nekünk mégis*, 231.

⁸⁸ Daniel Adam z Veleslavína: Történeti kalendárium. [Kalendař Hystorycky. Ford. Kovács Eszter.] In: *Örök Mohács*.

⁸⁹ „... az boldogtalan király futtában a Carassus, kit magyarul Csele-pataknak neveznek, sáros folyóvízben dőle mind lovastól, s ott fullada meg.” Cserei Mihály: Erdély históriája, 1709–1712. In: *Nekünk mégis*, 230. Ebben a szövegben tulajdonképpen az Istvánffy-féle állítás köszön vissza, ahol a Carassus/Krassó a halál helye.

⁹⁰ T. Mérey Klára: *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején*. Pécs, 2004. 109–110.

⁹¹ Péteri Takáts József: Úti jegyzetek. 1797. In: *Nekünk mégis*, 232.

hetett, tekintve hogy a folyón akkoriban még nem volt árvízvédelem, a gátak nem emelték meg olyan mértékig a víz szintjét, mint manapság.⁹²

Az is ellentmond ennek a teóriának, hogy a Duna kis- vagy mellékágáról beszélnek az elsődleges források mint a király halálának helyéről. Ugyanakkor a hadsereg, így a király Aczállal és Czettricz-cel északról dél felé már átvonult ezen a területen a mohácsi állomásig. A Sárvíztől a Borzáig hét, Dunába ömlő vízfolyáson kellett átkelniük, amelyek közül a Csele a kisebbek közül való.⁹³ Az 1526 októbere előtti, korai híradások egy része (1. táblázat: Fugger, Thurzó, Ferdinánd) mocsárra, tóra, kiöntésre utal: a Csele egyesek által feltételezett áradása, vízszintemelkedése nem egyeztethető össze ezekkel a történeti adatokkal sem. Mindezek az érvek azt támasztják alá, hogy a szóban forgó vízfolyás semmiképpen sem lehetett a Csele.

Amiért ekként mégis elhíresült, annak az lehet az egyik oka, hogy Brodarics ikonikus szövege Csele falu közelébe tette a halál helyét. A falu elpusztult, az azonos nevű patak viszont megfelelő emlékezeti értékkel bírt. Idővel elhomályosultak a csata utáni menekülés részletei, és egyszerűsödött a történetmesélés. A térségben átvonuló hadseregek a hadiutat használták, amely a Csele hídján haladt keresztül. Így a korabeli, Brodaricsot olvasó értelmiség szemében a malom hídja vagy másképpen a Királyhíd közvetlen környéke lassacskán a király halálának legendás helyszínévé vált.

Mire a tudományos kutatás a 19. században elkezdett érdemben foglalkozni a kérdéssel, már fel sem merülhetett, hogy itt kelt volna át a folyó nyugati ágán az uralkodó, és az okát sem látták. Addigra a Duna a Csele-patak torkolata környékén már sokszorosára, a 19. század elejére mintegy 320 méteresre bővült, ma pedig már több mint 700 méter széles. A Csele, amely a délről északra irányuló feltételezett menekülési útvonalon feküdt, megfelelő helynek tűnt az emlékezeti célra, főként azért, mivel a hadiút, amelyen a keresztény és az oszmán sereg is átvonult, keresztelte azt. A Cselén át északi irányba menekülés vitathatatlan evidenciává vált.

Gyalóky Jenőnek a király halála körülményeiről írt elemzése alapvetően arról szólt, hogy vitatkozott azzal az összeesküvés-elmélettel, amely szerint II. Lajos merénylet áldozatává vált.⁹⁴ A hadtörténész jóval kisebb forrásbázison dolgozott, mint napjaink kutatói, de számos, mai szemmel is helytálló következtetést vont le. Érzékelte, hogy a királyt a mindenütt rajzó török lovasok üldözése miatt nem lehetett egyenesen Tolna irányába menekíteni, ezért vitték kísérői a Duna ártere felé. Burgio és Thurzó állításait a Dunán

⁹² A 2013-as dunai rekord-árvíz magasságát a Csele torkolatánál megjelölték. Ezt a szintet az 1526. évi árvíz biztosan nem érte el, ugyanis 2013-mal ellentétben a folyó még nem volt gátak közé szorítva, a víz a Mohácsi-sziget irányába kiáradhatott, szétterült. Ennek alapján a Csele medrében a vízszint magassága legfeljebb a torkolat közelében nőhetett meg kisebb mértékben.

⁹³ A Cselénél a rövid síksági szakasz felett egy felmagasodó dombvidék látszik. Az a történelmi teória, hogy a Dunából felduzzasztott Cselében visszafelé áramlott a víz és ezért nézhették a „Duna kicsi ágának”, illetve a „Duna kiöntésének”, nemcsak azért alaptalan, mert gátak megépítése előtt az árhullámok sokkal kisebb vízszint emelkedést jelentettek, mint ma, hanem azért is, mert ebben az elképzelt helyzetben a folyó a dombra folyt volna felfelé, ami nyilvánvalóan ellentmond a gravitációnak. A Csele napjaink gátak közé szorított, magas vízszinttel jellemzett időszakában sem viselkedik egyébként így. A 2013-as árvíz idején sem lehetett ilyet tapasztalni.

⁹⁴ Gyalóky: *A mohácsi csata*, 251.

való átkelésről azonban különösebb indoklás nélkül tévedésnek minősítette, mert azzal a szigetre került volna a király, és ez sértette az akkori földrajzi evidenciát.⁹⁵

A Csele-patak keskeny medrét a vízbefulladásra alkalmatlannak tartotta.⁹⁶ Azt is érzékelte, hogy a Csele mai torkolata jóval nyugatabbra fekszik, mint az egykori. Mégis úgy gondolta, hogy a patak tölcészerű torkolata, ahol a patak meglassul és lerakja az üledékét, megfelelhet annak a képnek, hogy a király egy vízzel borított helyen halt meg. Úgy vélte, itt a ló és lovasa egy iszapos, laza törmelékes üledékbe süllyedhetett bele.⁹⁷

Az 1526. évi pontos torkolati viszonyokat rekonstruálni lehetetlen, de a történelmi térképállomány (1. és 2. ábra) alapján valószínűsíthető lehet, hogy a torkolat előtt a Csele az üledékét részben lerakta. Ott egy zátonyokkal, valamint rövid, lefűződő patakmederszakaszokkal jellemezhető szabdaltnak alakult ki, amelyet a Duna évről évre pusztított kelet felől. Vízzel borított mélyedések kialakulhattak ezen a területen, melyekbe nyilvánvaló módon bele lehetett fulladni, ha valaki beleesik.

A Duna partjára lemenni a patak V alakú völgyében lóval valószínűleg nem lehetett. Ha valaki a patak völgyébe valamiképpen lejutott, akkor viszont értelmetlen volt lemenni a torkolatig benne, ha amúgy északra akart tovább haladni. Erre nincs is semmilyen leírás vagy utalás. A források egy vízfolyáson való átkelést írnak le, amelynek a másik oldalán kiöntés (ártér) van és mocsár, iszap. Ez a helyzet így nem felel meg a forrásoknak.

Mi a helyzet akkor, ha valaki a Cselét dél felől közelíti meg a Dunába való befolyásánál, a parton? A patak torkolatát és a Dunát megközelíteni a Dolina néven ismert, ma már száraz, ősi folyómeder torkolatánál lehetett legkönnyebben, amely a Cselétől délre fekszik, és ezt a mélyebb fekvésű részt a pásztorok itatóhelyként használták a későbbi századokban is.⁹⁸ A Duna áradása miatt a víz itt magasan állt, és a part előtt ott volt a sodorvonal, tehát a leggyorsabban itt áramlott a folyóban a víz. Annak, aki északi irányba szeretett volna innen átúsztatni, annak az áradó Duna sodrásával északról, valamint az áradó Csele sodrásával nyugatról egyszerre kellett volna számolnia. Nagyon kétséges, hogy egy ló tud olyan hatékonyan és gyorsan úszni, hogy leküzdje ezeket az együttes áramlatokat.

Ezen a részben gázolással, részben úszással leküzdendő Duna-szakaszon legalább 250 métert kellett volna haladniuk északra. A Csele túlsó, északi partján ugyanakkor nincs állóvíz, tó vagy mocsár, hanem a felmagasodó, 4–6 méteres lösz partfalon kellett volna kikaptatnia a menekülőeknek. Ha itt tömeges vízbefulladás következett volna be, akkor a testeknek legalább egy részét az áramlásnak el kellett volna vinnie.⁹⁹ A környezet fentiek

⁹⁵ „Burgio és Thurzó a Duna egyik ágáról ír ugyan, de ez nyilvánvaló tévedés, mert a király kétségtelenül az országútra akart kivergődni, hogy gyorsabban menekülhessen; már pedig ha valami Dunaágon gázol át, akkor egyik szigetre jutott volna.” Gyalóky: *A mohácsi csata*, 251.

⁹⁶ „Az is bizonyos, hogy a szerencsétlenségnek széles és mély, s amellet iszapos vízben, nem pedig valami keskeny patakmederben kellett történnie.” Gyalóky: *A mohácsi csata*, 251.

⁹⁷ „Ott tehát képződhetik egy olyan vízzel fődött, vastag, de amellet laza törmelék- és iszapréteg, amelyben akár egy ló is elsüllyedhet.” Gyalóky: *A mohácsi csata*, 251.

⁹⁸ *Baranya megye földrajzi nevei*. I–II. Szerk. Pesti János. Pécs, 1982. II. 482.

⁹⁹ Ha csak szigorúan elméleti szempontból nézzük, akkor a Cselén északról dél felé való átkelés az, ami még leginkább hasonlít a halálessel kapcsolatban leírtakra. Az ár levonulásával azonban nem marad iszapos mocsár a torkolatban, hanem csak egy jóval kisebb vízhozamú patak (nem állóvíz), valamint a homokzátonyok.

alapján történt átgondolása alapján a patak torkolatvidéke nem feleltethető meg a forrásokban megjelenő halálozási helynek. Sokkal valószínűbb, hogy nem a Duna-ág folyásirányával szemben kísérelték meg az átkelést a Csele torkolatvidékén, hanem a jóval közelebbi túlsó partot célozták meg, így nem kellett megküzdeniük az ellenáramlattal sem. Mindazonáltal ez felel meg szó szerint a leírásoknak is.

A vízbe fulladás története az idők során szinte népmeseivé, ugyanakkor a Csele-patak-nál történtek a korai hiteles forrásokkal összeegyeztethetlenné váltak. Ez tűnt fel B. Szabó Jánosnak is, aki elvetette a patakba fulladás teóriáját a közelmúltban megjelent tanulmányában.¹⁰⁰

B. Szabó ugyanakkor azt is felvetette, hogy a király, ha nem is a Csele-patakban, de annak közelében, valami mocsaras vízben, „halastóban” halt meg a Duna jobb partján.¹⁰¹ Úgy rekonstruálta az eseményeket, hogy a király és kísérete észak felé menekülés közben szembesült azzal, hogy a Cselén kialakított hídon nagy a tumultus. Ezért nem túl nagy távolságra kelet felé próbálhatták meg a menekülő kikerülését, mégpedig a Duna árterében.

Verancsics Antal történeti iratai között maradt fenn egy beszámoló II. Lajos király haláláról, miszerint „Lajos király az hadból megfutamík, ki csakugyan ottan Cselénél egy fogban a sárban vesze”.¹⁰² Ennek alapján B. Szabó feltételezi, hogy a Csele torkolatánál lehetett az a kilenc *piscina*,¹⁰³ azaz halastó célra használt, félig mesterséges képződmény, ami az alapot szolgáltathatta a tudósításhoz.¹⁰⁴ Ezek egyikébe fulladhatott bele vélekedése szerint a király a Csele-patak közelében.

A feltételezés legfontosabb alapvetése, hogy a Dunának a Csele-patak térségében létezett a nyugati partján ártéri területe. B. Szabó helyesen idézi Andrásfalvy Bertalan megfogalmazását a fokok mibenlétét illetően: a fokok az ártérhez kapcsolódó jelenségek.¹⁰⁵ Ahol viszont nincs ártér, ott nem alakulhatnak ki fokok sem.

A B. Szabó által felvetett elképzelés problémás lehet, mert a Csele-patak környezetében a Duna nyugati oldalán magas a part, ahogyan az még a vízrendezés előtti, azaz 1808-as datálású (1/A és B ábra), finoman kidolgozott vízmérnöki térképen is jól látszik. Itt egyébként napjainkban ugyanúgy magaspart figyelhető meg, melyet a Duna áradások idején évezredek óta folyamatosan rombol, nem pedig elönt. Mivel a két part közötti magasság-

¹⁰⁰ B. Szabó János: II. Lajos halálának helyszíne: táj és orális hagyomány. *Hadtörténelmi Közlemények* 132 (2019) 443–453.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Memoria rerum. In: *Nekünk mégis*, 214.

¹⁰³ Herman Ottó: *A magyar halászat könyve*. I–II. Bp., 1887. I. 87. A Bodroghoz kapcsolódó, vizét, halait onnan nyerő Sátoraljaújhelyhez tartozó Long-erdei tavakat a források mindig *piscinának* nevezték. Tringli István: *Sátoraljaújhely*. Bp., 2011. (Magyar Várostörténeti Atlasz 2) 74.

¹⁰⁴ B. Szabó János Kiss Bélának 1976-ban, a *Vigiliában* közölt feltételezése nyomán hivatkozik rá, hogy a nyúl-szigeti apácáknak a cselei birtokán, 1323-ban feljegyeztek kilenc halastavat (B. Szabó: II. Lajos halálának helyszíne, 446.), és idővel ezek talán elmocsarasodhattak. Úgy véli, hogy ezek közül az egyik lehetett II. Lajos halálának helye és okozója. Feltételezi, hogy legalább az egyik halastó fok volt.

¹⁰⁵ Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítések befejezéséig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I–XI. Szerk. Dr. Puskás Attila et al. Szekszárd, 1968–1987. VII. 159–160.

különbségnek tektonikai okai vannak, amely hosszabb ideje alakult ki, ezért okkal feltételezhetjük, hogy 1526-ban is ugyanez volt a környezeti helyzet.

Az eredetileg Kiss Bélához, illetve újabban B. Szabóhoz kötődő elmélet alapjául szolgáló, a Csele-birtokhoz tartozó kilenc halastóval kapcsolatos híradást az 1323-as hatalmasodásról Tringli István dolgozta fel könyvében,¹⁰⁶ aki így ír erről: „Bizonyára nem előzmények nélkül történt, hogy 1323-ban húsvét után Mohács tisztartója maga mellé vette a település lakóit és átmentek Cselére. Egy cselei embert megnyilaztak, a cselei halastavak gondozóját keményen elverték, ruháit elvették, kilenc tavat elfoglaltak, melyeket az apácák törvényes felszólítására sem adtak vissza, hanem élni kezdték őket.¹⁰⁷ Jó pár év múlva, 1331-ben előbb a kolostor nevében tiltakoztak amiatt, hogy cselei halastavaikat, malmaikat és erdeiket a mohácsiak elfoglalták, néhány hónap múlva aztán a pécsi püspök adta elő a királyi jelenlét előtt, hogy a cselei népek az apácák parancsára »az ő Dunán levő, Mohácshoz tartozó tavait vagy halastavait harmadik éve halászni kezdték.«¹⁰⁸ Hogy mekkora értékről volt szó, jól mutatta, hogy a püspök szerint ezzel háromszáz márka kárt okoztak.”¹⁰⁹

Az eset leírásából kiderül, hogy az ügyben szó sincs a Csele-patakról: a kérdéses kilenc tó a Dunán található. A pécsi püspökséghez tartozó Mohács falu birtokai, ahogyan a nyulak-szigeti domonkos kolostor cselei birtoka is, átnyúltak a Mohácsi-szigetre.¹¹⁰ A vita kiterjedt a mohácsi–cselei határon fekvő erdőkre, hajómalmokra és halastavakra is. Tringli feltételezi, hogy esetleg a folyó áradásai nyomán megváltozott a környezet, talán nem is volt világosan kijelölve a két birtok határa. Tény, hogy mindkét fél magának követelte a területet, amelyekből jelentős haszonvételek származtak. A legtöbb jövedelmet a halastavak biztosították, de a Dunára kikötött hajómalmok és az erdők¹¹¹ is fontos szerepet tölthettek be a helyiek életében.

Kilenc halastó a ma a Mohácsi-síkságon mintegy 700 méter hosszúságú (akkoriban 100–200 méterrel hosszabb volt) Csele-patak mellett el sem fért volna, és rendkívül szembeűnő nyomai lennének még napjainkban is. A Csele ugyanis egy löszplatón vágja magát keresztül. A lösz egy olyan laza üledék („sárga föld”), amely a pleisztocén végén hulló porból keletkezett a nagy szárazföldi jégtakarók közelében, a hideg sztyeppén vagy fél-sivatagi környezetben. Ebből fakadóan azokon a helyeken, ahol ilyen van a felszínen, biztosak lehetünk abban, hogy ott vízzel borítottság nem volt az elmúlt 10 ezer évben, a vízi üledékek ugyanis jól elkülöníthetők a lösztől.

¹⁰⁶ Tringli István: *Hatalmasodások a középkori Magyarországon*. [Kézirat.]

¹⁰⁷ Tringli: *Hatalmaskodások*; MNL OL DL 2159. (Kiadása: *Codex diplomaticus Hungariae*. [= Fejér CD] VIII/2. Stud. Georgius Fejér. Buda, 1832. 229. sz. [495–496.]

¹⁰⁸ „... stagna seu piscinas suas in fluvio Danubii habitas ad Mohach pertinentes...” MNL OL DL 2668., 26080. (Fejér CD VIII/3. 252. sz. [557–559.]

¹⁰⁹ Tringli: *Hatalmaskodások*.

¹¹⁰ Csele település birtoka a Duna bal parti részére is kiterjedt. *Baranya megye*, II. 419. A térképi forrásokon a szigeti oldalon még a 19–20. században (Második katonai felmérés, Harmadik katonai felmérés, Magyarország általános térképe [1910 körül] stb. is látható pl. a Csele erdő, amely szintén az egykori Csele településhez tartozhatott.

¹¹¹ Lásd fentebb a Csele erdőt, mely a Mohácsi-sziget északi részén található.

A (halas)tónak a vízén kívül az is feltétele, hogy egy vízzáró réteg meggátolja a víz elszivárgását. Ez a mi területünkön praktikusán csak agyag lehetne. Ha viszont kialakult a tó, akkor ott vízi üledékek halmozódnak fel. Ezeknek viszont ugyancsak nyoma lenne a területen az üledékrétegekben. Mivel ilyen üledékeknek nincsen nyoma, így a Csele-patak mellett halastavakat sem feltételezhetünk.

A fentiek alapján könnyen belátható, hogy a Csele mellett nem lehet kilenc halastavat elbújtatni. A mohácsi Duna-ág túlsó oldalán, az 1323-as forrással összhangban a Mohácsi-szigeten viszont bőségesen voltak ilyen tavak, és ezek között vannak olyanok is, amelyeket halastónak használtak 1323-ban. Mivel jelentős jövedelmet termeltek és komoly munkát jelentett a karbantartásuk, ezért biztosak lehetünk abban, hogy ameddig csak lehetett, fenntartották őket. Minden bizonnyal többségük létezett még 1526-ban is.

Azt viszont, hogy ezek valamelyikébe vezetett volna a király, biztosan nem állíthatjuk. Ahogy már említettük, a Verancsics-féle forrást más adat nem erősíti meg, de kizárni sem lehet. Annyi bizonyos, hogy a baleset helyszínéeként szolgáló folyó menti iszapos kiöntés, ha nem egy fok volt maga, akkor ezen halastavak közvetlen környezetében feküdt.

Az utókor miképpen jelölte meg a király halálának helyét? A *landmarkok*¹¹² evolúciója

Az 2. táblázatban összegyűjtöttük, hogy a szekunder vagy emlékezeti irodalomban hogyan írták körül a király halálának helyét. Ebből kiderül, hogy az eddig ismertté vált említések jól visszavezethetők a primer információk körére. A Duna, a mocsár, az iszap említése visszaköszön attól függően, hogy ki és mit szeretne hangsúlyozni, ugyanakkor felfedezhetünk más tendenciákat is, például azt, hogy miképpen tekintettek a hely kontextusára a különböző korokban.

A Duna említése a halálozás tényleges helyeként csak a 16. századra volt jellemző. A 17. században már csak a Duna közelségét említik a vízbe fulladás helyéről szólván, de nem kapcsolják össze vele közvetlenül. Találkozhatunk néhány érdekes, akaratlan kiszólással is a szövegekben. Az amúgy nem éppen a szavahihetőségéről ismert Szerémi György például megemlíti a Kis-Dunát a menekülés környezetében (de nem halálhelyként), önkéntelenül is utalva a Duna két ága közötti méretkülönbségre. A 16. század első felében a források a halál helyét a menekülés kontextusában kezelik.

A Csele-patakba fúlás legitimációja a 16. század végére erősödött csak meg és csupán a 17. századra került be a kánonba, teljesen kiszorítva az értelmezésből a Dunát. Brodarics, Szerémi, Brutus és a Brodaricsot felhasználó Istvánffy még Csele falu közelségét hangsúlyozta. Ugyanakkor a település az 1570-es évekre elpusztásodott,¹¹³ *landmark*ként való használatra egyre kevésbé volt alkalmas.

¹¹² Landmark = tájékozódást segítő objektum, tereptárgy.

¹¹³ Vass Előd Csele falut 1574-ben már pusztaként említi. Vass Előd: Mohács város hódoltságkori történetének forrásai. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. Szerk. Szita László. Pécs, 1976. 15–48.

Az első ismert említés (három évtizeddel a csata után, 1563-ban), amely a Csele-patakot összefüggésbe hozta a király halálával, még nem arról szól, hogy abba fulladt bele a király, hanem a halál helyének körülírására használták. „Csetrics fegyverhordozó útmutatása nyomán a mocsaras helyen, a Csele-pataka folyócskánál megtalálták.”¹¹⁴ A leírás szemléletes: egy mocsaras helyről szól, a Csele-pataka közelében és nem benne. A Csele éppen ott torkollik bele a Szakadék-Dunába, ahol a másik parton a mocsár van. Mivel a Csele nem éppen mocsaras, a magasparton keresztül szakad a Dunába, s a torkolatát folyamatosan rombolja a folyó, ezért ott nem tud mocsár kialakulni.¹¹⁵ A patak ebben az esetben annak a helynek a jelölője, ahol a haláleset történt, a folyóág mentén. Egy mocsaras, ártéri területről van szó a keleti oldalon, ahol nem lakik senki, kiemelkedés pedig nincs. Másként megjelölni, mint ahogy olvassuk, aligha lehet: a királyt a pataknál találták meg, azaz a torkolattal szemben.

A cseh Daniel Adam z Veleslavína¹¹⁶ 1590-ben elsőként említi, hogy a király a Csele-patak medrében halt meg. A 17. század közepétől válik majd csak általánossá ennek a hangsúlyozása. Ekkoriban a hely kontextusa a király tragikus halálának emlékhelye.

Az előbb említett szerző leírása még kétségtelenül a Cselére vonatkozik, ahogyan Georgiceo és Pethő is a patakot írja le. Ugyanakkor a területen 1663-ban járó Ottendorf név nélkül, már folyóként jellemzi a vízfolyást.

A Cselét és a Karasicát [Carasso/Carassus] a 17. században kezdik szorosabban összekötni a forrásokban. Istvánffy, Esterházy, Jan Tomáš Pešina z Čechorodu és Burbery „Carassus”-ra vonatkozó képe egy szélesen, sárosan és lassan csordogáló folyót mutat. Ezekben az esetekben egy valós vízfolyást (Csele) fiktív elemekkel ruháznak fel. A leírás így nem felel meg a valós vízfolyás jellegének (ami egy szűk, keskeny, majdnem egyenes, alig kanyargó patak). A fiktív elemek révén teremtik meg a kohéziót a király halálának legendás körülményei (folyón átkel, mocsárba vész, az iszapos vízből emelik ki) és a valós hely között feszülő ellentmondás átívelésével. A Csele megjelenése ezekben a forrásokban kevésbé valószínű: a kontextus oly módon változik, hogy a szövegek a király halálának legendás helyét mutatták be.

A 18. századra aztán megszilárdul a Csele-patak képe. Cserei, Losonczi, Debreceni és Etédi szövegeiben névvel is megjelenik, mint a király halálának helye. Ugyanakkor ennek a korszaknak a földrajzi tudása nagymértékben fejlődött a 16–17. századhoz képest. Az oszmán hódoltság véget ért, az országot nemcsak katonai értelemben, de intellektuálisan is visszafoglalták. Megírták a földrajzát és feltérképezik, a hódoltság földrajzának bizonytalan, misztikus, orientális jellege lefoszlott. Mohács környékét részben püspöki, részben világi földesúri használatba vették és intenzív művelésbe fogták: a helyre vonatkozó tudás elmélyült. A Cseléről a 18. században már nem lehetett leírni, hogy folyó.

¹¹⁴ Michael Siegler: A magyarok, az erdélyiek és a szomszédos tartományok történetének kronológiája 1563. Krónikáink magyarul. [Ford. Kulcsár Péter.] In: *Örök Mohács*.

¹¹⁵ Ha a mostani helyzetet megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a torkolat felett egy úgynevezett sarkantyú védi az öblöt, ezért ott egy jó megtartású homokzátony van jelenleg, és nem mocsár. Amikor nem volt még itt sarkantyú (egyfajta kőfeltöltés, ami merőlegesen a folyó folyására), akkor folyamatosan rombolódó part volt, nem pedig mocsár.

¹¹⁶ Veleslavína: Történeti kalendárium. In: *Örök Mohács*.

A patak neve összeforrott II. Lajos halálával, és ezt megerősítette, hogy elkészült az első emlékműve is.¹¹⁷ Ezzel együtt azonban megszületett a hitelességi deficit is, mert a források és a patak képe között ellentmondás feszült. Péteri Takács már magyarázatot is keres rá: a patak a Dunából duzzadt fel.¹¹⁸

A 2. táblázatban szereplő 46 áttekintett forrás túlnyomó többsége (28) a mocsarat/állóvizet említi, mint a legáltalánosabb jellemzőjét annak a helynek, ahol az uralkodó megfulladt. Ez a legáltalánosabb, de a legkevésbé specifikálható környezeti jellemző. Czetriz és Sárffy beszámolóiból egyaránt visszaköszön, de ami talán még ennél is fontosabb, hogy a Duna mentéhez, a Mohács környéki táj általános jellemzőihez a mocsaras jelleg hozzátartozott.

A szűkebb, konkrét hellyel kapcsolatban 14 forrás utal rá, hogy sár, iszap, esetleg iszapos víz volt a holttest közvetlen környezetében, vagy csak annyit írnak, hogy a király testét egy sáros gödörben találták meg. Ennek az információnak az ősforrása Sárffy Ferenc levele.

A mohácsi csatáról hiteles részleteket közlő, tájékozott Ferdi [Bosztán] leírásában egy érdekes földrajzi anomália jelenik meg. A király halálát a Sárvíz folyócskával köti ugyanis össze. Ez Mohácstól 20 kilométerre északra, Bata térségében torkollik a Duna keskeny nyugati ágába. Mivel az oszmánok a hadjárataik során rendszeresen áthaladnak Báticasék mellett a Sárvízen, továbbá erről a szultáni hadinapló is beszámol, a véletlen elírás esélye elhanyagolható.

Kínálkozik ugyanakkor egy reális magyarázat: a 16. században a Sárvíz a maihoz képest sokkal szélesebb, hajózható volt. Erős a gyanúnk, hogy a nyugati keskenyebb Duna-ágot, mely vízének jelentős részét a Sárvízből nyerte, a helyi vízrajzban még járatlan oszmánok a területtel ismerkedve a Sárvíz kiszélesedett medrének tekintették.

Ugyanakkor a helyismeretnek is lehetett szerepe abban, hogy ki és miként interpretálta a Cselét. Pecsevi¹¹⁹ kétségtelenül jól ismerte a helyszínt. Pécsét született, és tudjuk róla, hogy vadászatai során többször is bejárta a környéket. A király halálának helyét krónikájában a Királyhíd¹²⁰ nevű mocsaras helyként adja meg, ahol megemlíti, hogy tömegesen fulladtak meg mások is. A síkság északi „szélén”, a folyóág nyugati partján az ő idejében sem volt és nem is lehetett mocsár vagy kiterjedt mocsaras hely.

¹¹⁷ Péteri Takács Józsefnek (1767–1821) 1797-ből fennmaradt egy feljegyzése. Annak az évnek szeptemberében, mint Esterházy László nevelője, Mohácson járt. A látogatás kapcsán a következőket írta: „ki küldött a Püspök úr [Esterházy László Pál] a maga lovain azon helyre, ahol a közönséges vélekedés szerint veszett el Lajos király. Most azon patak egészen ki volt apadva a nagy szárazság miatt, egyébkor malmot hajt ott a víz. Láthatni még ott az oszlopnak alsó márványkövét, mely régenten a szomorú esetnek emlékezetére volt emelve, s amelyet meg akart újítani Ő Excellentiája.” Péteri Takács: Úti jegyzetek. In: *Mohács*, 470.

¹¹⁸ „... II. Lajos 1526-ban elveszett, a Csele nevű patakban, mely akkor a Duna kiáradásától feldagadott.” Péteri Takács: Úti jegyzetek. In: *Mohács*, 470.

¹¹⁹ Ibrahim Pecsevi: Krónika. [Részlet. Ford. Fodor Pál.] In: *Nekünk mégis*, 236–256.

¹²⁰ „Mikor a levert király a csatából elűzetvén menekülés közben a síkság szélén lévő és Királyhíd [az eredetiben *Kiral köprüsi*] néven elhíresült mocsaras helyre ért, a menekülő hitetlenek oly sűrűségben torlódtak egymásra előtte, hogy közöttük nemhogy egy ember, egy kutya sem tudott volna átfurakodni. A mögöttük érkezők tömegétől számtalan hitetlen a mocsárba süllyedt, és csak a nemlét országába nyitott utat.” Pecsevi: Krónika. In: *Nekünk mégis*, 247.

2. táblázat. II. Lajos király halálzási helyének környezeti jellemzői
a 16–18. századi emlékezeti forrásokban

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör,iszapos víz
1526. Cuspinianus ¹²¹	„Duna kiöntése”		„beleugratott egy tóba, amelyet a Duna kiöntése alkotott”	
1528. Brodarics ¹²²	„a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz”	„Csele nevezetű falu alatt”		„egy meredek part hasadékában”
1526–1534 között, Kemálpasazáde ¹²³	„lovastul, fegyverestül a vízbe ugrott, s azok számát szaporítá, akik elestek, vagy vízbe fúltak” (visszautalva a Dunára)			
1528 nyara, H. Łaski/ Ibrahim pasa ¹²⁴			„sekély víz” (?)	
1530. Oláh Miklós ¹²⁵			„mocsárba”	
1530. Bartoš Písař ¹²⁶			„mocsár”	
1530 körül, Paolo Giovio ¹²⁸			„mocsaras árok”	
1531–1537. Velius ²⁴			„mély mocsárba süllyedve”	
1540-es évek, Ferdí [Bosztán] ¹²⁹	„mikor a Sárvíz nevű folyóhoz érkezett [...] lovastul, fegyverestül együtt a vízbe merült, és [...] a vízbe veszett.”			
1541. Camerarius ¹³⁰	„nem túl nagy és nem túlságosan sebes folyóban”			„iszapos víz”, „gázló”

¹²¹ Johannes Cuspinianus buzdító beszéde... In: *Mohács emlékezete*, 146.

¹²² Brodarics: *Igaz leírás*, 53.

¹²³ Kemálpasazáde: Mohácsmáma. In: *Nekünk mégis*, 204.

¹²⁴ Ibrahim pasa tárgyalása Hyeronimus Łaskival. Isztambul, 1528 nyara. In: *Nekünk mégis*, 206.

¹²⁵ Oláh Miklós levele... In: *Mohács*, 206.

¹²⁶ Bartoš Písař: Krónika a prágai felkelésről. 1530 körül. In: *Mohács*, 160–161.

¹²⁷ Paolo Giovio: Krónika a törökök viselt dolgairól. 1531. In: *Mohács*, 159.

¹²⁸ Caspar Ursinus Velius: Tíz könyv a magyar háborúról. 1531–1537. In: *Nekünk mégis*, 207.

¹²⁹ Ferdí: A törvényhozó Szülejmán. In: *Mohács*, 224.

¹³⁰ Joachim Camerarius: A Magyarországon, Mohácsnál elszenvedett vereségről és Lajos király haláláról. 1541. In: *Nekünk mégis*, 208.

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör,iszapos víz
1545. Szerémi György ¹³¹	„Kis-Duna folyó közelségében”	„közel a Csele faluhoz”	„mocsárba esett”, „mocsárban elmerült”, „tó partján”	
1548 körül, Lazius ¹³²			„mély mocsárba”	„sárba és az iszapba”
1552. Dubravius ¹³³	„Duna egyik közeli kiöntésébe”		„kiöntésébe”	„abban a mélyedésben találta meg, amelyben a Duna árhulláma el szokott ülni”
1556. Knauz krónika ¹³⁴			„mocsárban”	
1559. Habsburg-ház dicsőségtükre ¹³⁵			„ingovány”	
16. század első fele, ismeretlen szerző ¹³⁶	„folyóban, mely azokban a napokban a Dunából csodálatos mértékben megáradt”			„Duna egyik ágacskájának a sáros, iszapos vizében”
16. század közepe, Memoria rerum ¹³⁷		„Cselénél egy fogban a sárban vesze”		„fok, sár”
16. század második fele, ismeretlen horvát szerző ¹³⁸			„Mocsárnak szélétől, így gázoltam mélyre”, „le húzott a mocsár”	„sártenger”; „sárba ragadni”
1554. Jozsef ha-Kohén ¹³⁹			„mocsárban”	
1563. Michael Siegler ¹⁴⁰		„Cselepataka folyócskánál”	„mocsárban”	

¹³¹ Szerémi György: Levél Magyarország romlásáról. 1545 körül. In: *Nekünk mégis*, 209–212.

¹³² Wolfgang Lazius: Ausztria történetének tizedei. 1548 körül. In: *Nekünk mégis*, 212.

¹³³ Jan Dubravius: Csehország története. 1552. In: *Nekünk mégis*, 213.

¹³⁴ Knauz krónika. 1556 körül. Krónikáink magyarul. [Ford. Kulcsár Péter.] In: *Örök Mohács*.

¹³⁵ Habsburg-ház dicsőségtükre. In: *Örök Mohács*.

¹³⁶ Ismeretlen szerző beszámolója... In: *Nekünk mégis*, 204.

¹³⁷ Memoria rerum. In: *Nekünk mégis*, 214.

¹³⁸ Ismeretlen horvát szerző: Kezdődik a harc és a magyar király panasza. 16. század második fele. [Részlet.] In: *Nekünk mégis*, 215–218.

¹³⁹ Jozsef ha-Kohén: Franciaország és az Oszmán Birodalom uralkodóinak krónikája. 1554. In: *Nekünk mégis*, 214.

¹⁴⁰ Siegler: A magyarok, az erdélyiek. In: *Örök Mohács*.

II. LAJOS HALÁLÁNAK HELYE

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör,iszapos víz
1566. Zermegh János ¹⁴¹			„mocsár”	
1573. id. Stephan Gerlach ¹⁴²			„átlovagolt a mocsáron”, „Már átért, azonban lovával elesett, vízbe veszett, megfulladt.”	
1575. Paulus Iovius ¹⁴³			„egy tóhoz ért”	„kétarasznyi örvény vizében megfulladt”
1575. Heltai Gáspár ¹⁴⁴	„a Krassó sebedékes ere” (?) „mikoron az érre találtak volna”			„vízbe és sárban”
1570-es évek vége, Giovanni Michele Bruto (Brutus) ¹⁴⁵	„a medréből kilépő Duna elárasztja...”	„meredek helyen fekvő Csele falunál”		„meghasadt földet”
1570-es évek, Kjátib Mohammed Záim ¹⁴⁶			„megtalálták tévelygő holttestét egy tóban, megfulladva”	
1585. Marc'Antonio Pigafetta ¹⁴⁷	„nem messze a Dunától”	„egy igen keskeny, a mocsaras területeket összekötő, és a Duna felé vezető fahidacsán lehet keresztüljutni”, „a híd melletti mocsárba ugratott”	„Buda felé menekült, és belefulladt egy olyan sekély mocsárba”	
1587. Reinhold Lubenau ¹⁴⁸	„Dunától nem messze”	„malom mellett”	„a mocsárba fulladt”	
1590. Daniel Adam z Veleslavína ¹⁴⁹		„sáros patakban, amit Csele pataknak neveznek”		„sárban”

¹⁴¹ Zermegh János: Emlékirat a Ferdinánd és János, Magyarország királyai között történt dolgokról. 1566 után. Krónikáink magyarul. In: *Örök Mohács*.

¹⁴² Idősebb Stephan Gerlach naplója. 1573. In: *Nekünk mégis*, 219.

¹⁴³ Paulus Iovius: Lajos, Pannónia és Csehország királya. 1575. [Ford. Tóth Gergely.] In: *Örök Mohács*.

¹⁴⁴ Heltai: *Chronica az Magyaroknak dolgairúl...* In: *Mohács*, 174.

¹⁴⁵ *Brutus János Mihály magyar királyi történetíró magyar históriája 1490-1552*. Közli Toldy Ferenc. Pest, 1867. (Magyar Történelmi Emlékek 13.)

¹⁴⁶ Kjátib: *Történetek gyűjteménye*. In: *Mohács*, 238.

¹⁴⁷ Marc'Antonio Pigafetta: *Útikönyv*. 1585. In: *Nekünk mégis*, 220-221.

¹⁴⁸ Reinhold Lubenau útleírása. 1587. In: *Nekünk mégis*, 221.

¹⁴⁹ Veleslavína: *Történeti kalendárium*. In: *Örök Mohács*.

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör,iszapos víz
1592. David Ganz ¹⁵⁰		„egy kis folyó menti mocsárba esett”, „4-5 arasznyi patakba hanyattesett”	„mocsár”	
1622. Istvánffy Miklós ¹⁵¹		„Duna víztől... meglehetősen megduzzadt”, „Mohács és Csele között a Karasica állta útját, a mocsaras és iszapos patak” (?)		„iszapos folyócska fenekeetlen sarába zuhant”
1626. Athanasio Georgiceo ¹⁵²	„Duna közelében”	„egy nem túl nagy patakhoz”		
1650 körül, Ibrahim Pecsevi ¹⁵³		„Királyhíd néven elhíresült mocsaras helyre ért”	„mocsár”	
1660. Pethő Gergely ¹⁵⁴		„sáros Patakban, kitt Csele pataknak hinak”		„sáros”
1663. Henrik Ottendorf ¹⁵⁵	„folyik a Dunába”	„Carassus”, „alig 20 láb széles”		„igen agyagos és sáros”
1663. Jan Tomáš Pešina z Čechorodu ¹⁵⁶		„mocsaras patakon”		
1663 körül, Evlia Cselebi ¹⁵⁷			„mocsárba süllyedt”	
1664. Esterházy Pál ¹⁵⁸		„mocsaras és iszapos Carasso patak”		
1677. Jan Tomáš Pešina z Čechorodu ¹⁵⁹		„Mohács és Csele falu között a határozatlan medrével folydogáló mocsaras és ingoványos Karasicához vagy Csele patakhoz”		„az iszapos folyó mély ingoványába esett” (?)

¹⁵⁰ David Ganz: Krónika. 1592. In: *Nekünk mégis*, 222.

¹⁵¹ Istvánffy: A magyarok történetéből. In: *Mohács*, 186–187.

¹⁵² Tóth István György: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságáról, 1626-ból. *Századok* 132 (1998) 854.

¹⁵³ Pecsevi: Krónika. In: *Nekünk mégis*, 247.

¹⁵⁴ Pethő Gergely: Rövid magyar cronica. 1660. In: *Örök Mohács*.

¹⁵⁵ Henrik Ottendorf útleírása. 1663. In: *Nekünk mégis*, 227.

¹⁵⁶ Jan Tomáš Pešina: Ucalegon. 1663. [Ford. Szebelédi Zsolt.] In: *Örök Mohács*.

¹⁵⁷ Evlia Cselebi: Utazások könyve. 1680 körül. In: *Nekünk mégis*, 228.

¹⁵⁸ Esterházy Pál: Mars Hungaricus. 1664. In: *Örök Mohács*.

¹⁵⁹ Jan Tomáš Pešina z Čechorodu: Mars Moravicus. 1677. In: *Örök Mohács*.

II. LAJOS HALÁLÁNAK HELYE

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör,iszapos víz
1671. John Burbery ¹⁶⁰		„Carassus” a síkság közepén: „csak a szelíd Carassus folyik a közepén, oly lassan, hogy a felszíne szinte meg sem rezzen”, „ingoványos gázlónál”		
1677. Hain Gáspár ¹⁶¹			„mocsárba fült”	
1709–1712. Cserei Mihály ¹⁶²		„az boldogtalan király futtában a Carassus, kít magyarul Csele pataknak neveznek, sáros folyóvízben dőle mind lovastól, s ott fulada meg”		
1728. Debreceni Ember Pál ¹⁶³			„egy mocsárban nyomorultul elveszett”	
1773. Losonczy István ¹⁶⁴		„Csele-patak nevű sáros vízben”		
1792. Etédi Sós Márton ¹⁶⁵		„A Csele pataknak útját fordította”	„rút posványban”,	„sárba”, „örvény”
1797. Péteri Takáts József ¹⁶⁶	„Duna kiáradásától feldagadt”	„Csele nevű patakban”		

A Királyhíd minden bizonnyal a korabeli hadiút része volt. Erről a nyomvonatról viszont tudjuk, hogy a 18. században a táguló Duna miatt nyugatra kellett áthelyezni a Mohácstól északra fekvő térségben. Így a kérdéses híd helye ma már könnyen lehet, hogy lent a parton, vagy a Duna medrében van valahol. A híd ennek alapján a nyugati ág keleti partjait övező ártéri, mocsaras térség közelségében volt, és ugyanaz volt a szerepe, mint más korai forrásoknál a Cselének: a mocsarat jelölte meg a szerző egy ismert orientációs ponttal, miszerint annak közelségében történt a haláleset.

¹⁶⁰ John Burbery: Beszámoló Lord Henry Howard utazásáról. 1671. In: *Mohács*, 458–459.

¹⁶¹ Hain Gáspár: Lőcsei krónika. 1684. In: *Örök Mohács*.

¹⁶² Cserei: Erdély históriája. In: *Nekünk mégis*, 230.

¹⁶³ Debreceni Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae*. 1728. In: *Nekünk mégis*, 230.

¹⁶⁴ Losonczy: Hármaskis tükör. In: *Nekünk mégis*, 231. 34.; Ismeretlen horvát szerző: Kezdődik a harc és a magyar király panasza. 16. század második fele. [Részlet.] In: *Nekünk mégis*, 215–218.

¹⁶⁵ Etédi Sós Márton: Magyar gyász; vagy-is Második Lajos magyar királynak a mohácsi mezőn történt veszedelme. 1792. In: *Nekünk mégis*, 231.

¹⁶⁶ Péteri Takáts: Úti jegyzetek. In: *Mohács*, 232.

Egy irodalmi műben még egy érdekes adattal szembesülhetünk. Liszti László 1653-as eposzának soraiban a haláleset helyeként a mély kiöntés képe jelenik meg. A leírás hűen követi Brodarics összes vonatkozó kulcsszavát és viszonyítási pontját. Egyetlen vonatkozásban viszont különbözik tőle: megjelenik benne a Duna mellékága is (szakadék, szakadás).

„Mohácshoz közelre, csak fél mért földnire, vala egy föld-hasadás,
Kit nagy vízzel töltöt, s ugyan teli öntöt Dunabéli áradás,
Mint egy pasványos viz, avagy mocháros iz, s mint egy Duna szakadás

Cziliche falunál, s ennek határánál, vólt ez az vizbéli ér,
Meredek partyai, s vadnak mély árkai, Duna arja hozzá fér,
Futo Magyarokat, szegényt, s gazdagokat, itt a Török utol ér,

E' föld hasadásba, s viz áradásába, Király mind lovastól hólt,
Minden fegyverestől, és öltözetestől, valamint az harczon vólt,
Sok töb társaival, s futo Magyarival, itt fel-találtatot vólt.”¹⁶⁷

A plusz információ szerepeltetésének oka nagyon különleges, a költőnek ugyanis a sor végén szüksége volt rímre (hasadás, áradás, szakadás). Ezen költészeti ok miatt a jelölők körébe szerepeltetésre került a korszak egy földrajzi evidenciája, a Duna szakadása, azaz a mellékág.

Összegzés

A király halála lovasbaleset volt. A török lovasság üldözése elől Lajos és két-három fős kísérete a csatamezőről kelet felé menekült, a Duna mohácsi ágának irányába. A Csele-torkolatától délre, a folyót nyugatról övező magasparton természetes lejárát kínálkozott, amelyet a korban feltehetőleg itatóhelyként is használtak. Vélhetően ezen az úton kísérelték meg az átkelést a Duna itteni, a maihoz képest jóval keskenyebb, áradó ágán, a Mohácsi-sziget felé.

A folyóág keleti partja ezen a helyen sekély, zátonyokkal tagolt volt. A középkori írott források, a történeti térképek és a helyi földrajzi névanyag tanúsága alapján Csele birtokhoz kilenc fok, azaz halastó (*piscina*) is tartozott, amelyek a Dunához kapcsolódtak. A szigeten – mégpedig ennek a partszakasznak a közelségében – húzódott keresztül egy vízrendszer, amelyet Karasicának/Krassónak, azaz Fekete-víznek hívtak.

Ez volt az a hely – a Csele torkolatával átellenben –, amely felé a menekülők igyekeztek. A túlsó parton, miután a folyó medrén átúsztattak, a király egy vastag iszapréteggel feltöltött mélyedésbe gázolt bele sérült lovával, ahol az áradás miatt magasán állt a víz.

¹⁶⁷ Liszti László: Magyar Mars avagy Mohach mezején történt veszedelemnek emlékezete. 1653. In: *Nekünk mégis*, 227.

A ló belesüllyedt az iszapba, a lovasát lerázta magáról és mindketten belefulladtak a vízbe, illetve az iszapba. A királyt egyik kísérője, Aczél István próbálta kimenteni, de ő maga is megfulladt. A király kamarása Czettricz Ulrich átúsztatott, lovával felhágott a keleti partra, és így megmenekült. A történelekről egyedüli szemtanúként számolt be.

Az áradás levonulását követően a holttestek előkerültek, a környékbeli jobbágyok pedig még szeptember hónapban eltemették az elhalálozás közvetlen közelében a királyt. Értéktárgyait, ruházatát, köztük a királyi pecsétgyűrűt 1527 közepén szolgáltatták be. Szulejmán szultán a csata után kerestette az uralkodót, de nem találták meg a testét, mivel a megáradt Duna elrejtette azt a portyázók, felderítők elől. A király testét október közepén a győri várparancsnok, Sárffy Ferenc vezette csapat találta meg Czettricz útmutatása alapján, majd második temetése helyére, Székesfehérvárra szállította.

Az elhalálozási helyszínt az emlékezeti források többféle módon írták körül. Mocsár, vízzel elöntött mélyedés, feliszapolódó kiöntés, valami tó, illetve állóvíz, ami összeköttetésben állt a Dunával, ezek voltak a főbb kulcsszavak, de az emlékezeti irodalomban felmerült a lehetősége annak is, hogy egy fokban történt a baleset. A hely környezeti sajátosságai miatt tökéletes biztonsággal ezt megállapítani 500 év elteltével nem lehet.

A Csele-patak, a rajta található Királyhíd és a Karasica is eredetileg *landmark*ok voltak, mellyel a halál helyének közelségére utaltak. Idővel a *landmark*ok vonatkozásában jelentős átalakulás következett be. A 16. században, főként a halálesethez legközelebbi időpontokban, a Duna és annak környezete jelent meg baleseti helyszínként. A 16. század végén és a 17. században átalakultak a leírások: a Csele-patak olyan fiktív helyszínként jelent meg, amely integrálta a „folyó” és a „mocsár” jellemzőit is. A 18. században az átalakulás folytatódott. A visszafoglalás után, a földrajzi ismeretek fejlődésével a Csele-patak kiszorította a többi értelmezést. Azért, hogy később a Csele-patak vált a halál legendás helyévé, vélhetően a humanista értelmiség tehető felelőssé. A népi emlékezet ellenben megőrizte a Dunát mint a vízbe fulladás valódi helyszínét.

AZ 1526. ÉVI MOHÁCSI CSATA HELYSZÍNEINEK FÖLDRAJZI JELLEMZŐI

PAP NORBERT – GYENIZSE PÉTER – KITANICS MÁTÉ
– SZALAI GÁBOR

THE MAIN GEOGRAPHICAL FEATURES OF THE SCENES OF THE 1526 BATTLE OF MOHÁCS

The Danube's branches, the Karasica, the streams of the Mohács plain and still waters played an important role in the course of the 1526 events. Maneuvers of the contending parties were strongly influenced by conditions of the water system. Skirmishes were taking place on both sides of the river and on the water, as well. Both the Ottoman and Hungarian troops were partially outfitted through the Danube and the Mohács lay-by could be used to provide supply. Their camp was set up south of this, next to the water (flood plain) and road of Eszék [Osijek, Croatia]. At that time the Danube's main branch was the eastern (Baracska) one, while the Mohács branch was a side one, in contemporary terminology a "gap". The survivors of the battle fled west-, north- and partly eastwards. Ships plying on the Danube also played role in the escape. It is reported by most Ottoman and some Christian sources that many of the fugitives lost their lives in the Danube and in the deep flood plain marshes along the river, respectively.

Keywords: Mohács, scenes of battle, Danube, Island of Mohács, marshland, Földvár, Karasica, Csele, Louis (II) Jagiellon

Az elmúlt száz évben a mohácsi csata lefolyásával kapcsolatos kutatásokban egy földrajzi elem jelentősége emelkedett ki: a kutatók jellemzően egy „dombot” kerestek, amelynek előterében egy Földvárnak nevezett falu helyezkedett el. A település templomára – a résztvevő Brodarics István beszámolója alapján – máig a csata eseményeinek legfontosabb viszonyítási pontjaként tekintenek. A probléma mindezzel az, hogy ezen a síkságon nincsenek földrajzi definíció szerint értelmezhető valódi dombok, csak kisebb kiemelkedések (bár ezeket a köznyelv időnként „dombnak” hívja). Földvár falut pedig nem sikerült azonosítani; pontosabban, több mint egy tucat helyen próbálkoztak, de a feltételezett helyeket meg-

Gyenizse Péter, habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Kitanics Máté, tudományos főmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék. Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék, tudományos tanácsadó, BTK TTI. Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, BTK TTI. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című, a BTK és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló projekt keretében készült.

erősítő, döntő bizonyítékok eddig nem kerültek elő. A mellékelt ábrán (1. ábra) látható N. Ipoly Márta kartográfus 1977-es írásában közölt térképe, amely a vélt „Földvár helyeket”, táborokat, illetve a csatával valamiképpen összefüggésbe hozott helyszíneket mutatja be. 1977 után egy további feltételezett Földvár faluhely is bekerült a köztudatba, a mai Majs községtől közvetlenül északkeletre.¹ Az elmúlt két és fél évtizedben így a csataterkutatás első sorban erre a területre irányult.

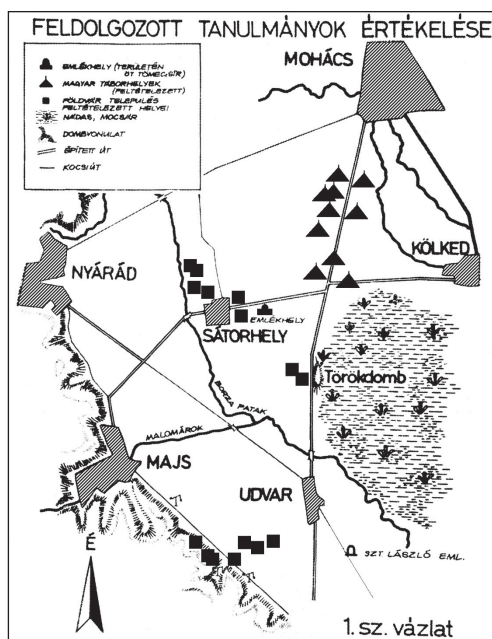
Látható, hogy Földvár lehetséges fekvését két helyen kell keresni, azaz tulajdonképpen csak két térség között folyik a verseny. A klasszikus elképzelés az volt, hogy a kérdéses településnek Sátorhely község közelében kellett lennie. A másik, amely az utóbbi száz év szakirodalmában jelent meg, a

Borza-pataktól délnyugatra, a síkot nyugatról lezáró tereplépcsőn vagy annak előterében kereste Földvárt. A 2009 óta Majs térségében zajló csataterkutatás helyszíne is idetartozik.

Az utóbbi térség esetében egy előzetes feltevés által vezérelt megközelítésről beszélhetünk: a kutatók kialakítottak egy víziót Brodarics szövege alapján, és a mai tájban keresik azt a helyet, amely leginkább megfelel annak. Az alkalmasnak tűnő „dombos” helyeken pedig a szerzők igyekeznek több-kevesebb szerencsével az elképzelésükhöz bizonyítékokat is gyűjteni.

A csatater és a történések helyszíneinek meghatározásához kutatócsoportunk összetett, történeti, tájtörténeti, földrajzi bizonyítékokon alapuló megközelítési módot alkalmazott. Kísérletet tettünk arra, hogy mind nagyobb területen azonosítsuk a csatával kapcsolatos, szemtanú források által említett földrajzi jellemzőket, elsősorban a táj természetes összetevőit. Ez a munka a vízrendszer elemeinek azonosításával kezdődött, ennek a tájnak a képét ugyanis a domborzatot is alakító vízrendszer határozta meg. A forrásokban jóval több utalást találunk a vízrendszerre, mint a domborzatra.

Igyekszünk rögzíteni és meghatározni a Dunához, annak árteréhez, a különböző mocsarakhoz kapcsolódó eseményeket és megfontolásokat, a névvel bíró helyeket és azok

1. ábra. N. Ipoly Márta ábrája a mohácsi csata eddig feltételezett helyeiről (1977)²

¹ Papp László a Majstól közvetlenül keletre húzódó falunyomot már az 1960-as években a középkori Majsaként azonosította. Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár (= JPM RA) Majs. 1167-83. 3.
² N. Ipoly Márta: A mohácsi csata és csatater megválaszolatlan kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények* 24 (1977) 206-222.

szerepét az eseményekben. Geoinformációs modellezéssel rekonstruáljuk a folyam korabeli futását és a parti viszonyokat, azonosítjuk a csata fontos helyeit.

A források és a szakirodalom

Jelen vizsgálat módszertani előzményeként kiemelhető az 1566. évi szigetvári ostromhoz kapcsolódó csatatáj és kitüntetett pontja, a szultáni tábor kutatása, amely Szulejmán halála után emlékhellyé és zarándokközponttá vált.³ A Mohácsnál követett módszertanunk a szigetvári táj vizsgálatában alkalmazott módszerekhez áll legközelebb.⁴ Ezzel a metodológiával dolgoztunk a mohácsi csata oszmán győzelmi emlékművének azonosításánál, a Törökdombnál⁵ is.

Az 1526. évi mohácsi csatára vonatkozó szakirodalom igen tekintélyes, amelynek részletes bemutatása a terjedelmi korlátok miatt itt nem lehetséges. Az írásokat zömmel történészek és hadtörténészek, részben régészek közölték.⁶ A legfontosabb tanulmányok a csata helyével és lefolyásával, az 1526. évi török hadjárattal és annak következményeivel foglalkoznak, illetve a lehetséges értelmezésekről szólnak.⁷ A viták visszahatnak a csataterőről folyó diskurzusra és az arra utaló emlékezeti terekre és objektumokra is.

A földrajzi környezettel kapcsolatos kutatás elsősorban a csata központi helyszínével összefüggésben kialakult vitákra, illetve a szemben álló hadseregek lehetséges hadrendjére koncentrált. Ennek lényegi kérdése, hogy a mohácsi teraszos sík mely részén lehetett a csata centruma. Az elmúlt több mint egy évszázadban számos helyszín felmerült, de az írott források információit, valamint a tájtörténeti és régészeti jelenségeket egységes rendszerben még senkinek sem sikerült értelmeznie. Ugyancsak felmerült a földrajzi környezettel kapcsolatos kérdések között a király halálának helye is, mely napjainkig tartó tudományos és közéleti érdeklődést vált ki.⁸

- 3 Norbert Pap – Máté Kitanics – Péter Gyenizse – Erika Hancz – Zita Bognár – Tamás Tóth – Zoltán Hámori: Finding the Tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary. Historical, Geophysical and Archeological Investigations. *Die Erde* [Journal of the Geographical Society of Berlin] 146 (2015) 289–303.
- 4 Szulejmán szultán Szigetváron. *A szigetvári kutatások 2013–2016 között*. Szerk. Pap Norbert – Fodor Pál. Pécs, 2017.
- 5 Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 325–345.
- 6 Néhány ezek közül: Kápolnai Pauer István: A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (1889) 177–208., 441–462.; Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csatatéren (1924, 1925). In: *Mohács emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 349–360.; Gyalóky Jenő: A mohácsi csata. In: *Mohács emlékkönyv 1926*, 193–276.; Bende Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1966) 532–567.; Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Bp., 1975.; Perjés Géza: *Mohács*. Bp., 1979.; B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Bp., 2006.; Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Szerk. Dombay János. Pécs, 1961. 197–253.; Bertók Gábor – Polgár Balázs: A mohácsi csatatér és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011) 919–928.
- 7 Pál Fodor: *The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe. A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Bp., 2015.
- 8 „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016.

A csatára vonatkozó primer források köre igen széles, továbbá rendelkezünk számos olyan korai feldolgozással is, amelyek ma már nem ismert elsődleges forrásokon, túlélői beszámolókon alapulnak. Ezek különböző helyszíneket mutatnak be és eltérő megfontolásokat tükröznek.

A keresztények közül Brodarics volt olyan szemtanú, aki maga írta le az eseményeket. A többiek forrásokból, többek között éppen Brodarics művéből, illetve más menekültek beszámolóí alapján dolgoztak.

A török történetírók közül Kemálpaszazáde a szultáni hadinapló és „hitelt érdemlő szavahihetőségű szemtanúk” beszámolóí alapján dolgozott, ugyanakkor nem volt ott. Mások viszont jelen voltak a csatában, és részben a saját benyomásaik, másrészt a csatában résztvevő oszmán harcosok történetei alapján írhatták meg összefoglalóikat. Marosi Endre elemezte a történetírók nézőpontját, és arra jutott, hogy a Dzselalzáde, valamint Kemálpaszazáde műve alapjául szolgáló megfigyelők a török sereg balszárnyán, míg Lutfi és Ferdi a jobbszárnyon tartózkodott.⁹ Behariról is tudjuk, hogy részt vett a csatában, és övé az egyik legkorábbi, még a hadjárat alatt született vagy rögtön azt követően befejezett beszámoló.¹⁰ Az összecsapásban elfoglalt pozíciója azonban nem ismert. A verses elbeszélő költemény vonatkozó szövege alapján nála a csata során a harc súlypontja a Duna felé tolódott el.

A beszámoló, Brodarics munkája kivételével kevés földrajzi utalást tartalmaznak, de a Duna, a névvel bíró víztestek közül a Krassó és a névtelen mocsarak kitüntetett szerepet játszanak. Szinte minden résztvevő utal a vízfolyások és mocsarak szerepére.

Feltűnő, hogy a csata végének leírásában a török történetírók igen egységesek: a menekülő királyi sereg harcosai közül sokan vesznek a Dunába, illetve a mocsárba. Erre több utalást is találunk. Mivel az oszmán sereg győzött és a csata után még napokig a helyszínen maradt, ennek ismerete nem lehet kérdéses, ahogy az sem, hogy megtárgyalták az eseményeket. Az egységes leírás ennek köszönhető, és a kevés biztosnak tűnő földrajzi állítás is éppen erre vonatkozik. Mivel szemtanúkról van szó, egyéb tekintetben a szövegek különbözőek. Ez utóbbi jelenség a hadrendben elfoglalt eltérő pozíciójukból következik. Ezért azt a lehetőséget, hogy megállapításaikat egymásról másolták, elvethetjük.

A keresztény források ezzel szemben többféle állítást tartalmaznak, amelyeket erős fenntartással szoktak kezelni. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a túlélők beszámolóí nem az egész sereg, hanem csak az egyénekre vagy a kisebb menekülő csoportokra vonatkozó eseményeket közlik. Az egymásnak néha ellentmondónak tűnő történetek így különböző egyéni élményeket tükröznek, nem feltétlenül az információhiányt.

Brodarics a leírásában számos támpontot adott meg a magyar táborra, a hadrendre és menekülése útvonalának kezdetére vonatkozóan, ugyanakkor maradtak homályos elemek is. Nem adott például azonosítási fogódzópontokat a „dombhoz”, így leírása alapján nem tudjuk, hogy az milyen magas vagy széles lehetett. A táborozást dinamikus folyamat-

⁹ Marosi Endre: A mohácsi csatater helymeghatározásához. *Hadtörténelmi Közlemények* 23 (1976) 631–652.

¹⁰ Sudár Balázs: A végítélet könyve. Oszmán elbeszélő költemény a mohácsi csatáról. *Történelmi Szemle* 52 (2010) 389–419.

nak írja le, és az ezzel kapcsolatos vitáknak nem elsősorban földrajzi, hanem inkább politikai és hadvezetési tartalmat kölcsönzött.

A Duna és a Mohács körüli síkság képe, történeti változásainak természetföldrajzi alapjai

A Mohács környéki sík területek létrejöttüket és felszínük jellegzetes arculatát főként a Duna építő és pusztító tevékenységének köszönhetik. A mohácsi Duna-ágtól nyugatra helyezkedik el az 1526-os csatának is helyet adó mohácsi teraszos sík, míg attól keletre a Mohácsi-sziget.

A síkság és a mai vízrendszer kialakulása a geológiai múltba nyúlik vissza. A pleisztocén vége felé (néhány százezer évvel ezelőtt) a Duna teljesen feltöltötte a mai Duna-Tisza közti területeket és a hordalékkúpról egyre jobban nyugat felé csúszott le a Kalocsa-Baja-Zombor irányú süllyedéktérület felé, míg végül a maihoz hasonlóan észak-déli folyásirányt vett fel. Az utolsó eljegesedési periódus végén – mintegy 10–15 ezer évvel ezelőtt – rakta le területünkön azt a homokos, kavicsos hordalékanyagát, amely a holocén képződmények fekélyét (alsó rétegét) képezi.¹¹ Az óholocénben a Mohácsi-sík nyugati peremén futó lánycsók-bár-bátai törésvonal mentén a terület megsüllyedt, és a fő folyómeder hirtelen északkelet-délnyugati irányt vett fel, szorosan a síkságot határoló dombok lábához simulva. A hajdani észak-déli irányú meder futását már csak a kisebb vízmenyiséget szállító baracskai Duna-ág kanyargó medre követi. Az északkelet-délnyugati folyásirány éppen Mohácsnál – ahol a folyam beleütközik a mohácsi teraszba – egy hirtelen kanyarral 90°-os szögben északnyugat-délkeleti irányba terelődik, hogy délebbre ismét találkozzon a Baracskai-Dunával. Ez utóbbi irányváltozás valószínűleg a sziget déli területének ismételt megsüllyedése hatására jött létre, szintén az óholocénben. A két folyóág között alakult ki a sziget, amelynek területe az óholocén folyamán is tovább süllyedt a jobb parti teraszhoz viszonyítva, így válhatott a Duna állandó árterévé.

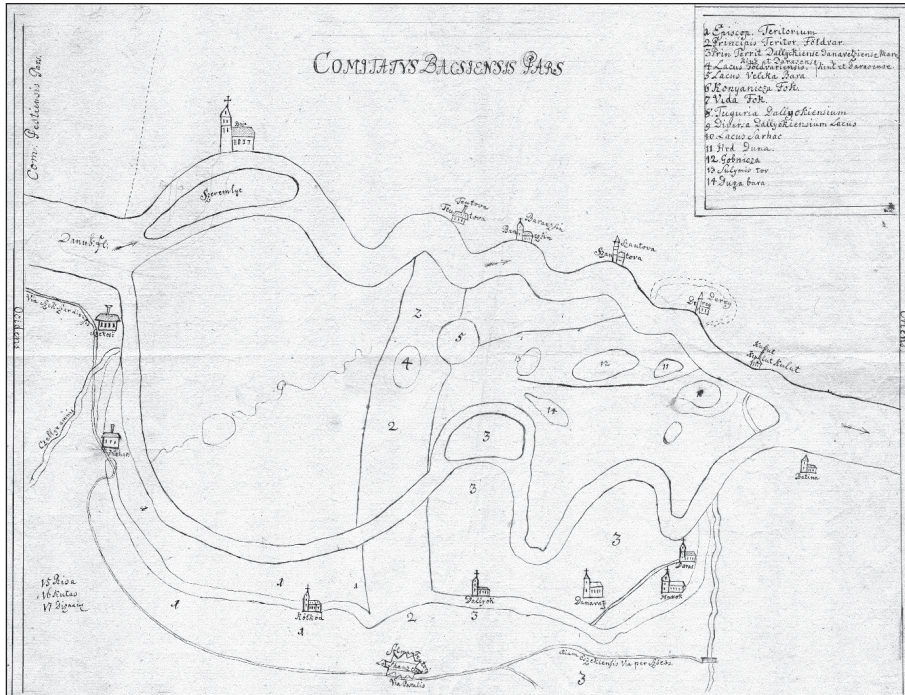
A terület meghatározó vízfolyása a Duna nyugati vagy mohácsi ága. A vízfolyás jelenléte, vízállása, árvizei évszázadok óta meghatározzák Mohács és környékének életét (2. ábra).

Napjainkban a Mohácsi-Duna szélessége a kompátkelő helyénél, a városi és a szigeti rév között a legkeskenyebb, közel 300 méter, míg a Csele-patak torkolatánál és a Cigányzátony előtt a legszélesebb, mintegy 700–800 méter.¹² Nem volt ez azonban mindig így. Korábban a Mohácsi-sziget keleti oldalán folyó Baracskai-Duna volt a folyó fő ága. A csatáról szóló beszámolójában ezt Brodarics is említi.¹³ A 18. század első feléből származó visszaemlékezések szerint a nyugati ág kiszélesedése az adatközlők életében kezdődött.

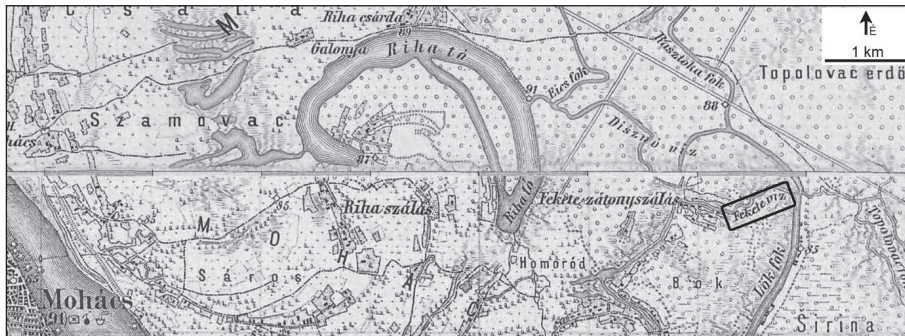
¹¹ Pécsi Márton: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalakítása*. Bp., 1959.; *A dunai Alföld*. Szerk. Marosi Sándor – Szilárd Jenő. Bp., 1967. (Magyarország tájféldrajza 1.)

¹² Erdősi Ferenc – Lehmann Antal: *Mohács földrajza*. Mohács, 1974.

¹³ „A Duna valamivel Bátaszék fölött két mederbe oszlik: a nagyobbik meder Túlso-Magyarországot hasítja, sík mezei területet, a kisebbik Bátaszéket és Mohácsot mossa, majd mindkét ág Mohács alatt összeömlik, és így szigetet alkot.” Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. [Ford. Kardos Tibor.] Bp., 1983. 32.

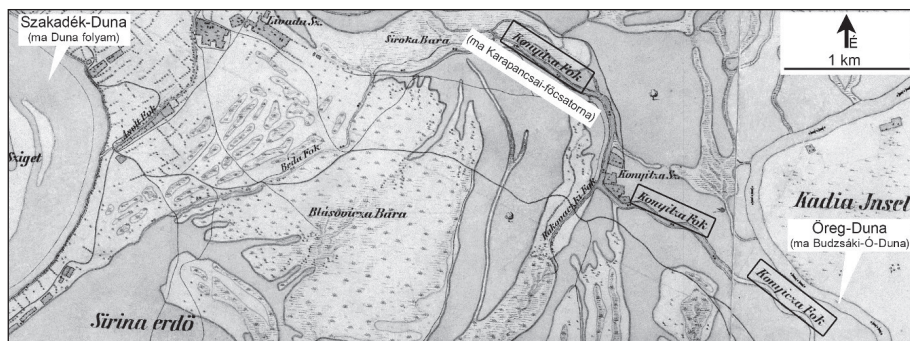
2. ábra. A Fekete-víz a Riha-tóval a Mohácsi-szigeten Mikoviny térképén, keleten (az ábrán felül) a szélesebb, nyugaton (az ábrán alul) a keskenyebb Szakadék-Duna (1720–1725)¹⁴

3. ábra. A Riha-tó a harmadik katonai felmérésen és attól keletre a Fekete-víz a Mohácsi-szigeten¹⁵

¹⁴ Magyar Tudományos Akadémia Térképtár Mo. 1. Mikoviny Sámuel térképe. Comitatus Bacsiensis Pars (1720–1725).

¹⁵ Harmadik katonai felmérés (1872–1885).

 4. ábra. A Konyicza-fok a második katonai felmérés térképlapján¹⁶

A Baranya Megyei Levéltárban őrzött egyik tanúvallomás szerint Balázs Péter mohácsi lakos azt nyilatkozta, hogy „... a Török üdőben ezen Szakadék¹⁷ Duna vette az eöregh Dunábul az eredetét, és oly kicsiny volt, hogy ha egy darab fát által vetettek rajta könnyen száraz lábbal etcer-kétcer által lehetett lépni [...] az öreg Duna nem rég erejét arra fordítván szélesítette és öregbítette esztendőnkint...”¹⁸ A Bátárol Mohácsra költözött Batai István pedig a következőt vallotta: „Bács-Bodrog vármegye felé eső keleti részére neveztetik eöreg Dunának, amelynek partjait megirtatyni a régi és utóbbi török háborúban már négyszer megérte – Lőrincz András 90 éves mohácsi lakos – tőle tudja, hogy először még akkor, amikor Zrínyi a Dárdai hidakat elégette, majd amikor a törököt a Kereszténység Harsány hegye alatt megverte volna, most is ezen öreg Dunán járnak föl s alá minden nagy terhes hajók. A másikon pediglen aki tsak szakadék légyen, semmi terhes hajók nem járnak, ha

¹⁶ Második katonai felmérés (1819–1869).

¹⁷ „Szakadék Duna”, vagyis a nagy („eöregh”) Duna mellékága (2. ábra). A „szakadék Duna” a 16. században ismert és használt kifejezés. A fogalom használata 1558-ban a következőképpen fordul elő: „Volt nagyságtoknak Serédi urammal valami Duna-szakadék vize, kin Báthori uram Serédi urammal zegyet csináltatott, kihez én is kész voltam volna minden költségemmel, de az úr nem engedte és ott az zegen fogtanak tizenkét vizát.” Herman Ottó: *A magyar halászat könyve*. I-II. Bp., 1887. I. 84. 1595-ben Pellérdi Péter Báthory Zsigmondhoz írott levelében így szerepelt: „Az warhoz szarraszon sohol nem mehethni, hanem mind az Duna follya kornywll. Egy felöli fele az warnak az derek Dunaban fekeszik, mas felöli egy Dwna szakadék afollya. Chak felsem ranthathak a szakadék Dwnan walo hidnak az emelchoyeth, hanem az mieink mingiarasth hathokon menthenekbe rajtha...” (A vár szigeten volt, a Duna veszi körül. Egyik oldalról a nagyobb ág [derék = jókora nagy, hatalmas], míg a másikon a kisebb [szakadék = mellékág] folyja körül.) Sörös Pongrácz: Pellérdi Péter levele Báthory Zsigmondnak Szinánbasán aratott győzelméről. In: *A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1913-1914-iki tanévre*. Közzéteszi Dr. Zoltvány Irén. Pannonhalma, 1914. 151. A kifejezés még a 19. században is ismert volt: „Az volt szerencsénk, hogy Királyré[v]nél, a dunának egy mellék ágához tudtunk menekülni, a mi hátunkat fedezvén, a lovasságot szemben puska tüzzel tudtuk fogadni, s midőn közülök sokan elestek, bennünket ott is hagytak. Az a szerencsétlen Járányi hadnagy kilenc sebével oly réműletbe volt itt is, hogy azt a szakadék dunát átt úszva, a szigetre menekült, s midőn a lovasság bennünket elhagyott, úszva jött ismét közibénk vissza.” „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...” Szerk. Forrai Ibolya. Bp., 1999. (A Néprajzi Múzeum forráskiadványai 5; Negyvennyolcas idők 2) 323. 'Szakadék fn' <folyómederből kiszakadt, kiágazó> mellékág. *Régi magyar szavak magyarázó adatbázisa. Kihalt, elfeledett és kiveszöben lévő szavak, szóalakok és szójelentések magyarázata*. Szerk. Kiss Gábor Bp., 2012. 445.

¹⁸ Szita László: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első felében. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. Szerk. Szita László. Pécs, 1976. 77.

csak valaki messziről nem jövén, ell nem vétti az utat, mely a mint a tanúnak már nevezett Mohácsi Lőrincz András mondotta, oly kicsiny volt, hogy akár micsoda kis fával által lehetett hajtanyi és nem volt szélesebb a Konyitza nevű Foknál, hanem azután a Duna vévén erejét arra, úgy esztendőnként terjedett oly szélesre amint mostan vagyon.”¹⁹ A forrás összehasonlítási alapot kínál a Szakadék–Duna méretének meghatározásához, amikor azt a Konyitza-fokkal hasonlítja össze (4. ábra). Ez a fok jól dokumentált és átlagosan mintegy 50 méter széles lehetett.

A folyamatra utaló leírást olvashatunk a katonai szakértők tollából, a 19. század elején is: „A Duna a régi Mohács házainál folyik, és az új folyamon [Neue Strom], vagyis az új mederben nehéz, terhes hajók haladnak. Ez a folyóág Bátánál megosztja a régi Dunát [...] A Duna régi ága a domborzat miatt nedvességéből veszít, s ugyanakkor az új Duna medre több vízzel egyre mélyebb és szélesebb lesz. Az új Duna a legtöbb helyen 700 lépés széles, a mélysége 7, 8-tól 11 öl.”²⁰

A tanúk szerint az Öreg-Dunából az újabb, mohácsi ágba tehát csak az 1680-as években kezdett a víz „arra tsavarodni”.²¹ A rekonstrukció alapján a Duna Mohácsnál elfolyó nyugati ága így átlagosan 50 méter szélességű lehetett a 17. században, illetve azt megelőzően (ezért felel meg a hasonlatnak, hogy ága/ágacska Konyicza-fok méretű). Nyilván változhatott a szélessége, a szűkebb helyeken keskenyebb, a kiszélesedésekben tágabb is lehetett.²² A források alapján tudjuk róla, hogy bár keskeny volt, de hajózható, kivéve a nagyon száraz időszakokat. Összességében a Duna fő víztömegének 17–18. századra tehető, nyugati ágba való áthelyeződése eredményezte a mai szélesebb mohácsi ág kialakulását és a keleti ág vízhozamának lecsökkenését. Mindezen változások háttérben elsősorban nem antropogén, hanem geológiai okok játszottak szerepet (a törésvonalak menti emelkedések és süllyedések).

A Mohácsi-Duna medrének szélesedése megnövelte a folyó eróziós tevékenységét. Ez elsősorban a Bártól Mohácsig terjedő éles, könyökszerű mederhajlat külső ívén, azaz a nyugati oldalán volt érzékelhető az elmúlt évszázadokban. A Mohács városától északra fekvő ipari területek mellett a 19. század első felében 100–150 méter hosszan leszakadt a partfal, aminek következtében a régi buda–eszéki „királyi” országút nyomvonala megszakadt, azt nyugatabbra helyezték át.²³ 1832-ben az egykori Selyemgyár mellett szakadt le a Duna-part.²⁴ A közelében fekvő Szabadság tér az első katonai felmérés térképén még szélesebb volt, de később a keleti oldalát elmosta a víz. Egy másik közlés szerint, a Mohács lakott területének északi részén fekvő vasútállomást az 1860-as évek elején végbemenő partszakadások miatt többször is beljebb kellett helyezni.²⁵ Szintén lakott területet érintő

¹⁹ Szita: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése, 77.

²⁰ T. Mérey Klára: *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején*. Pécs, 2004. 109.

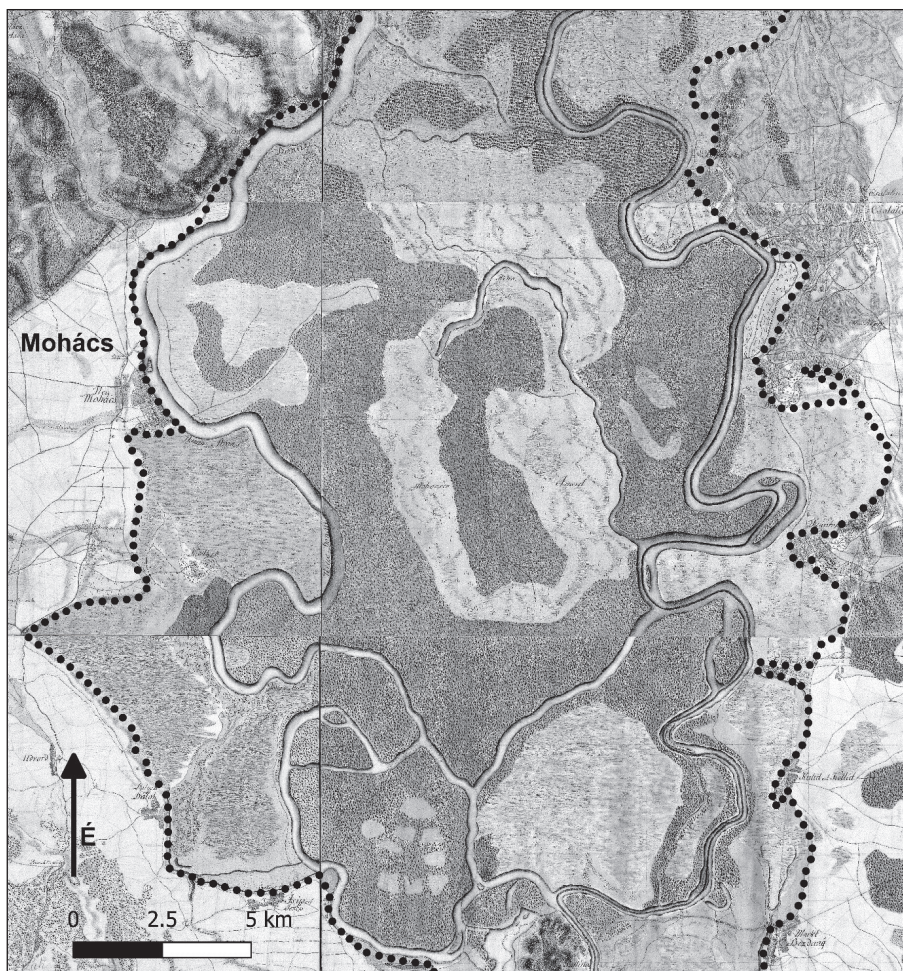
²¹ Szita: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése, 77.

²² A fok hosszúsága mintegy 4,5 kilométer volt, szélessége változó, de 30 és 80 méter között ingadozhatott. Példaként azért szolgálhatott, mert ez volt az egyik legjelentősebb csatorna/fok a szigeten.

²³ *Baranya megye földrajzi nevei*. I–II. Szerk. Pesti János. Pécs, 1982. II. 421.

²⁴ Uo. II. 458.

²⁵ Uo. II. 426.

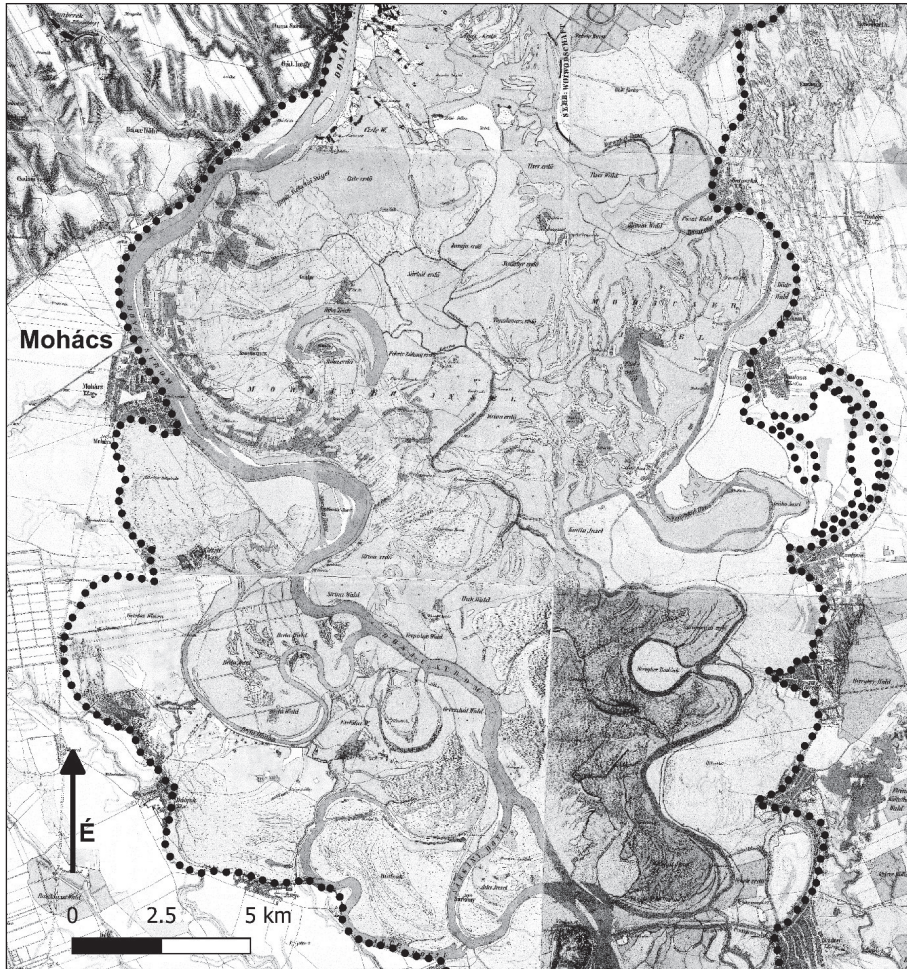
5. ábra. A Duna és annak ártére Mohácsnál az első katonai felmérés lapjain
(pontozott vonal mutatja az ártér peremét)²⁶

bejegyzés, hogy a Sokac- és a Magyar-rév között 1894-ben betonfal épült (védő gát) a folyó partpusztító hatásának megállítására.²⁷ A Duna medrének szélesebbé válása a keleti parton is érzékelhető volt, amikor a mohácsi-szigeti Csingilingi-csárda (ahol a Sokac-révből induló kompok kötöttek ki) a 20. század elején beleszakadt a Dunába.²⁸ A Mohácsi-Dunát végül a 19–20. század során jelentősen szabályozták, lerövidítették, ezzel mérsékelve partalakító/felszínformáló tevékenységét.

²⁶ Első katonai felmérés (1782–1785). A térkép a korabeli, kevésbé fejlett földmérési módszerekből adódóan sok helyen torzult.

²⁷ *Baranya megye földrajzi nevei*, II. 451.

²⁸ Uo. II. 501.

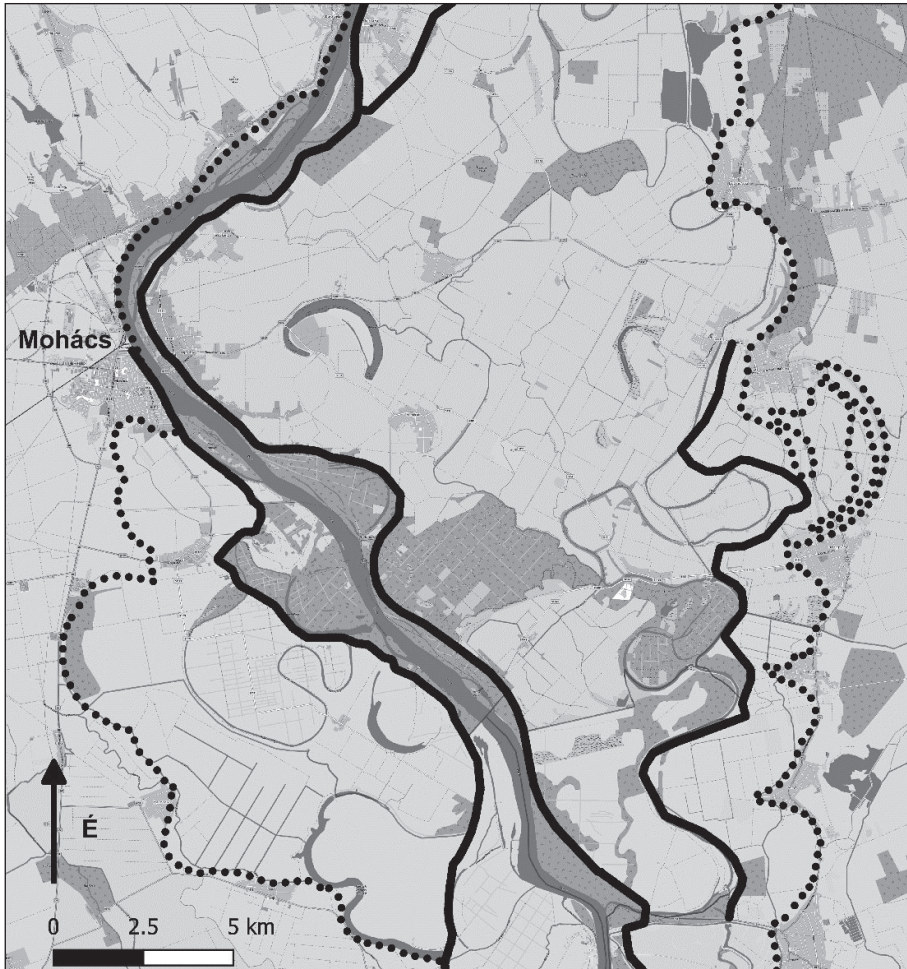

6. ábra. A Duna és annak ártere Mohácsnál a második katonai felmérés lapjain
(pontozott vonal mutatja az ártér peremét)²⁹

Mohács város helyzetének és a mohácsi csata helyeinek értékelése kapcsán a Duna mentén három magassági szintet kell elkülönítenünk (5., 6., 7. ábra).

Alacsony ártérnek nevezzük területünkön a Duna 0 pontja (Mohácsnál 79,88 méter tengerszint feletti magasság) fölött 5–6 méterrel magasabban elhelyezkedő, tehát mintegy 84–85 méteres tengerszint feletti magasságú területeket. Ezt a szintet – az ármentés előtt – már a középvíznél kissé magasabb vízállásnál is elöntötte a Duna, tehát csak alacsony vízállásnál került szárazra. Az elmúlt évszázadok térképeinek tanúsága szerint az alacsony árteret többnyire mocsaras, nádas, vízállásos területek borították. Mind a Mohácsi-Duna keleti, mind nyugati oldalán megtaláljuk. Itt jellemző gazdálkodási forma

²⁹ Második katonai felmérés (1819–1869).

7. ábra. A Duna és annak ártere Mohácsnál napjainkban. A pontozott vonal mutatja az ártér természetes határát, a fekete vonal a kiépített gátrendszert³⁰

volt a fokokhoz köthető halászat és a gyűjtögetés (foki gazdálkodás). Magasabb részeit a nyári időszakban legelőként hasznosították. A szabályozások előtt nem létesítettek szállásokat ezeken a mélyen fekvő területeken.

A magas ártéri szintet a Duna 0 pontja fölé 8–9 méterre, azaz 87–88 méteres tengerszint feletti magasságra emelkedő térszínek alkotják. Ide már csak a nagyobb árvizek idején kerülhetett víz. Az ártér magasabb szintje csak kisebb-nagyobb foltokban figyelhető meg Mohács környékén. Megtalálható részben a Mohácsi-sziget északi felén, illetve a Mohácstól délre fekvő területeken a holtágak belső oldalán, ahol olyan hatalmas ártéri

³⁰ <https://www.openstreetmap.org/#map=14/45.9910/18.7204>. (A letöltés ideje: 2019. január 28.)

erdők települtek rájuk, mint például a Béda-erdő vagy a Bók-erdő.³¹ Voltaképpen Mohács régebbi, Duna menti, keleti fele is egy magas ártéri kiemelkedésen fekszik. A város ősi magjának telepítő tényezői között több természetföldrajzi jellegűt is találunk. Az első maga a Duna itt folyó, akkor még keskeny ága számos haszonvételi lehetőségével. Vele párhuzamosan az ármentes teraszon fut a buda–eszéki országvízút. De miért pont a Duna partjának ezen a szakaszán épült ki a környék legnagyobb part menti városa? Azért, mert ott fekszik a város, ahol a Duna meredeken leszakadó magasabb partja lealacsonyodik és a magasabb teraszfelszín, valamint a folyó közé beékelődik egy alacsonyabb, magas ártéri terület. Ez még többnyire árvizektől mentes felszín volt, ami jellegénél fogva megkönnyítette a hajókra való berakodást, a kompokhoz való le- és feljutást. Ettől délebbre az ármentes terasz már eltávolodik a folyótól, így a széles mocsaras ártér lehetetlenné tette az átkelést.³² További természeti adottság, hogy a város magas ártéren fekvő, régi magját egy egykori Duna-ág mélyebb területe választja el a nyugati, magasabban fekvő felétől. A beépítetlen mélyebb terület jól látszik az első katonai felmérés térképén (8. ábra) is, amelynek kapcsolódó leírásánál ezt olvashatjuk: „... a Rókus-kápolna, amely az Új Mohácsról az Ó-Mohácsra vezető úton fekszik és a mocsaras pataknál emelt kis töltés a palánkra [in der Plank] támaszkodik, szilárd anyagból épült.”³³ Korábban ez a víz védte a várost nyugat felől, ahogy az Ottendorf 1663. évi térképén is jól látható. Nyomvonal a Sokacrévtől ma is követhető a Bajcsy-Zsilinszky, Tomori, Tompa Mihály utcákon keresztül. Ismerjük ennek a mocsaras vízfolyásnak a nevét is, ami elválasztotta egymástól a két városrészt: Büdös-árok. A mai Gólya utcai forrásból eredt, dél felé folyva a Bég-patakba torkollott, majd vize onnan a Kölked felé eső ártéri területekre jutott.³⁴

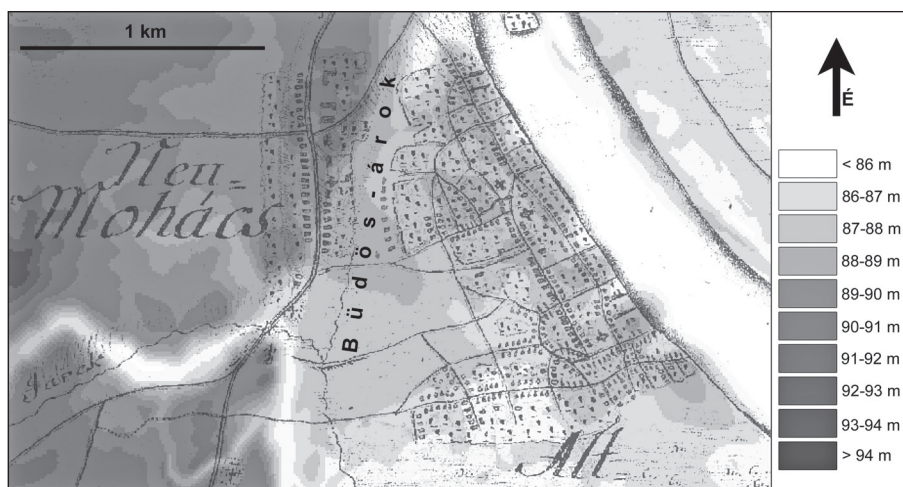
Mohácstól délre a magas és az alacsony ártér jelentősen kiszélesedik a Duna és az ármentes terasz között. A Duna nyugati oldalán fekvő mocsaras öblözetek 19. század eleji állapotának szemléletes képét láthatjuk a Dunántúl egyik katonai szempontból feltérképezett leírásában: „A mohácsi és a kölkedi mocsár Mohácsnál kezdődik és Izsépig tart. Ez nagyrészt vizes rétekből áll, amelyeket káka és nád nőtt be. Kis tócsákkal van tele és vizesárkok tagolják. A közepén van egy szárazabb terület, ahol kis magaslaton Kölked falu áll. Ennek csak a szélein van kis kaszállható rész. Ezt a mocsarat a Duna esetenként teljesen elönti. Csak aszályos nyarakon száradnak ki egyes részei és télen fagy be teljesen. Ez a mocsár egyébként csak két ismert úton járható, nevezetesen Mohácstól Kölkedig, és Dállyoktól Izsépig de csupán nagyon száraz időben és csak gyalog vagy könnyű közlekedési eszközökkel [leichten Fuhrwerk]. Ennek a fentnevezett mocsárnak terjedelme közel egy négyszögmérföld. Ahhoz, hogy ezt a területet használhatóvá lehessen tenni, a Duna

³¹ Erdősi–Lehmann: *Mohács földrajza*.

³² A Bédai-Duna ugyan 900 méterre megközelíti Kölkedet, de a falu és a folyó között erősen mocsaras térség feküdt a szabályozások előtt. Dél felé a következő kikötési, átkelési lehetőség a Karasica túljáratján, Kisközegen, vagyis Batinánál van.

³³ Első katonai felmérés col. 12. sect. 33. Baranya megye; T. Mérey: *Baranya megye települései*, 109.

³⁴ *Baranya megye földrajzi nevei*, II. 457.

8. ábra. Mohács az első katonai felmérés térképén (1782–1785), a domborzati modell alapján színezve. Jól megfigyelhető az Ó-Mohácsot és Új-Mohácsot elválasztó egykori Duna-ág (a Búdós-árok) mélyebb területe

jobb partján végig gátat kell emelni, amely a legnagyobb vízállásnak és jeges árnak is elment tudjon állni.³⁵

Napjainkban az ártéri területek vízmentesítését a folyó nyugati oldalán a mohács-darázsai belvízrendszer végzi, amely Mohács város és a magyar-horvát országhatár között fekvő holt Duna-ágakkal átszőtt területen helyezkedik el. Területe 56,8 km², és négy önálló belvízöblözetből áll, úgymint a Mohács-Kölkedi-, a Vizslaki-, a Bédai- és a Geréchéti-öblözet, amelyekhez a Karasica-öblözet csatlakozik.³⁶

A Mohácsi-szigetnek teljesen önálló és sajátos vízrendszere volt és van. A korábbi századokban a hajdani Duna-medrek legmélyebb, fenéki részén a magas talajvízállás miatt mindig maradt valamennyi víz az év legnagyobb részében. Ezeket a patak vagy kisebb folyó szélességű csatornákat nevezte el a nép fokoknak. A sziget területét egy egészen nagy kiterjedésű csatornarendszer hálózta be, mely egyrészt levezette a fölösleges vizeket a Dunába, másrészt pedig szükség esetén a Duna fő medréből vizet juttatott az alacsonyabb fekvésű területekre. Ezzel a fokrendszerrel tehát komoly lehetőséget biztosítottak a rét- és legelőgazdálkodás, de a halászat számára is.³⁷ Napjainkban csak a Margitta-(mohácsi-)szigeti belvízelvezető csatornarendszer feladata a terület vízmente-

³⁵ Österreichisches Staatsarchiv K VII. k. 116. Topographische Beschreibung des westlichen Theils von Hungarn zwischen der Donau und der Drau. I. Abtheilung 3-ten Ternion. „Gedrängte Beschreibung der Flüsse, Seen, Sümpfe und Moräste, dann der bestehenden und Projectirten Canäle. Militärische Bemerkung”; T. Mérey Klára: *A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején*. Pécs, 2007. 100–101.

³⁶ Magyarország hidrológiai atlasza. I. Folyóink vízgyűjtője. 9. A magyarországi Duna-szakasz és kisebb mellékvei. Bp., 1962. 175–176.

³⁷ Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítések befejezéséig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I–XI. Szerk. Dr. Puskás Attila et al. Szekszárd, 1968–1987. VII.

sítése. Fő csatornája a Karapancai-főcsatorna, mely kanyargós ágaival átszeli a sziget nagy részét észak–déli irányban. A Duna és a Ferenc-csatorna között elterülő belvízrendszer területe 288,9 km² kiterjedésű (tehát a sziget nagyobbik felét öleli fel). Szeremlei-, Baracscai- és Karapancai-öblözetből áll.³⁸ A 19. század végétől ennek az összefüggővé tett vízvezető rendszernek a részét képezi a Riha-tó is (3. ábra). Kialakulását illetően morotvató, tehát a hajdani Duna egyik nagyobb kanyarulata ismeretlen idővel ezelőtt elgátolódva lefűződött. Ez a kialakulási mód egyben meghatározza kifli vagy sarlóserű alakját is. Azt, hogy mind a mai napig fentmaradt és nem jutott a morotvatavak általános sorsára, a feltöltődésre, annak köszönheti, hogy a sziget nyugati oldalának egy jó részéről a mohácsi Fertős-csatornán, a Simon-, Szamóc- és Sáros-fokokon, valamint a Riha-csatornán át ide folynak le a vizek. Ezek szerint maga a tó képezi az úgynevezett nyugati főgyűjtő szerepét, azaz élő vízfolyás maradt mind a mai napig, ahonnan a hajdani Lög- és Konyica-fokokon, melyet ma Karapancai-főcsatornának neveznek, jut le az egész terület vize a Ferenc-csatornába.

A magas ártértől karakteres peremmel válik el a 90–100 méter magasságban fekvő, ármentes teraszfelszín. Ez a szigeten nem található meg, de Mohács környékén a Dunától, illetve a magas ártértől több kilométer szélesen húzódik nyugat felé a Bár-Lánycsók-Nagynyárád-Majs félköríves dombvonalig. A pleisztocén végén, mintegy 10–15 ezer éve a Mohácsi-sík a már említett félköríves vonal mentén megsüllyedt. Erre a felszínre rakta le az ősi Duna 20–22 méter vastag, kavicsból és folyami homokból álló hordalékát, majd a 9–12 méter vastagságú mocsári lösz is. Ezután a pleisztocén végén vagy az óholocénban a sziget területe kezdett el süllyedni, ezért a Duna bevágta medrét az így már relatíve magasabban fekvő hajdani üledékébe, és a korábbi Duna-ágak oldalazó pusztító munkájával létrehozta a mohácsi terasz 6–7 méter magas, karakteres peremét.³⁹ Az ármentes, jó termőképességű talajjal borított mohácsi teraszt ma már főleg szántóföldi művelésre használják. A korábbi évszázadok térképein azonban megfigyelhetjük, hogy a teraszt átszelő kisebb patakok sekély völgyeiben itt is voltak vízállásos, nedves területek, amiket korábban főleg legelőként hasznosítottak. A patakok szabályozása révén a mocsaras helyek kiterjedése mára jelentősen lecsökkent. Az ármentes teraszon futottak a környék fontosabb útvonalai is – többek között a Duna menti évezredes hadiút –, melyeken a közlekedést csak a vizenyős patakmedrek zavarták meg.⁴⁰

Napjainkban a teraszon három kisebb vízfolyás folyik keresztül. A Csele-patak északon, csak rövid szakaszon vágja át magát a Dunáig. Medre többnyire mélyen bevágódott a teraszfelszínbe. A teraszon Lánycsók felől átfutó Bég-patak vizét a falutól nem nagy távolságra egy északkeleti irányba futó mesterséges mederrel a Jenyei-árokba vezették. Így mintegy mesterségesen lefejezték a város belterületének délnyugati csücskén is áthaladó Bég-patak völgyét. Most mind a két, rendezett medrű patak vize a város belterületének északi peremén ömlik a Dunába. A terasz legnagyobb vízfolyása a Majs, Nagynyárád és Sátorhely kö-

³⁸ Magyarország hidrológiai atlasza, 1/9. 181.

³⁹ Erdősi-Lehmann: Mohács földrajza.

⁴⁰ T. Mérey: Baranya megye települései, 107–113.

zötti területen több ágból eredő Borza-patak, amely ma már erősen kanalizált. Vizét nagyrészt mesterséges csatornákon keresztül egyenesen dél felé vezetik, ahol Baranyakisfalud mellett torkollik a Karasicába. Ebbe vezették bele a Nagynyárádtól induló Lajmér-patak vizét is, ezért annak korábbi, Kölked felé vezető medrét beszántották.⁴¹

A csata helyszíneit leíró történeti források földrajzi tartalma

A csata környezetével kapcsolatos megállapítások elsősorban Brodarics Istvánnak a csata eseményeiről szóló krónikáján alapulnak, amely a legrészletesebb és a legtöbb hasznosítható információt adja. A földrajzi viszonyokat érzékletes, szemléletes módon írja le. A rendelkezésre álló egyéb írott dokumentumok ugyanakkor fontos információkkal egészíthetik ki Brodarics leírását, illetve egyes pontokon meg is erősíthetik azt. Azokról a helyszínekről ellenben, ahol a kancellár nem fordult meg, illetve csak másodkézből származó információkat említ, más résztvevői beszámolók pontosabbak lehetnek.

Út, mocsár, árok és domb

Az oszmán sereg déli irányból, a Karasica-patakon keresztül érkezett meg a Mohácsi-síkságra. Felvonulásukhoz a római korban kiépített hadiutat használták (9. ábra). Ezen Konstantinápolyból indulva Edirne, Plovdiv, Szófia, Nis, Nándorfehérvár érintésével, Pétervárad és Újlak leküzdésével értek Eszékhez. Lutfi pasa török krónikás leírásából tudjuk, hogy ezután átkeltek egy nehezen járható mocsaras területen, amit ő „Papasz-irmagi”⁴²-nak nevezett. Az átkelés helye Baranyavárnál lehetett.

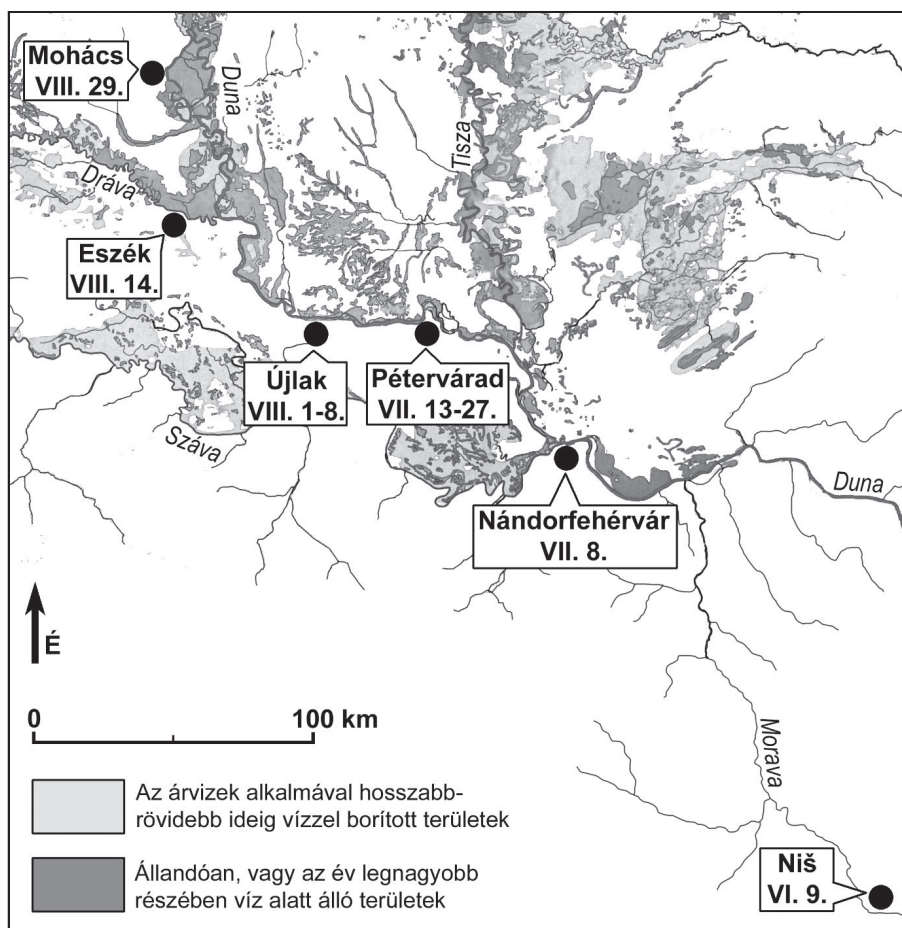
A mohácsi csatával kapcsolatos kevés földrajzi sarokpont egyike, hogy az oszmán erők Buziglicánál⁴³ szétváltak. A főerők tovább nyomultak előre a csatatérre, míg Báli és Hüszrev bég lovasserege nyugatra vonult és egy átkaroló műveletet hajtott végre, hogy a síkság északi részén a keresztény sereg hátába kerüljön Bácsfalú⁴⁴ térségében. Az elágazás után a főszereg észak felé vonult fel a sík keleti oldalán az egykori római hadiút vona-

⁴¹ Erdősi-Lehmann: *Mohács földrajza; Magyarország hidrológiai atlasza*, 1/9.

⁴² *Török történetírók*. I–II. Szerk. Thury József. Bp., 1893–1896. II. 14.

⁴³ Buziglica Géta és Dályok között található. Korabeli helyének azonosítására vannak támpontjaink. Majs település 1772. évi mezőgazdasági térképén Pusziklitza a gétai magaslattól [Getta] északra, Udvertől délre látható (Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Mays... Magyar Nemzeti Levéltár [= MNL] S 11-N.o. 830:43.). Az első katonai felmérésen (1782–1785) a Pusaklicza w. h. (w. h. = Wirtshaus = csárda) felirat közvetlenül a Baranyavárról Mohácsra tartó főútvonal mellett helyezkedik el, Udvertől mintegy 2,5 km távolságban délre, Dályoktól pedig 3 km távolságban nyugatra. A második katonai felmérésen (1819–1869) ugyanitt, a már szintén feltüntetett Géta pusztától keletre a Buziklicza P. (P. = puszt) és a Buziklicza Wald (Wald = erdő) jelenik meg. Ezen a helyen a harmadik katonai felmérésen (1872–1885) a J. H. Buziglica (J. H. = Jagdhaus = vadászház) és a Buziglica-Wald tűnik fel.

⁴⁴ Bácsfalúnak a mohácsi csata idején elpusztult maradványait Lánycsók közelében tárták fel. Papp: A mohácsi csatahely kutatása, 202.

9. ábra. Az 1526. évi hadjárat főbb oszmán állomásai Niš és Mohács között⁴⁵

lán. Báli és Hüszrev serege pedig a teraszperem magasabb térszínének útjain haladt északnyugati irányba.

A sereg kettéválásának a katonai megfontolások mellett volt egy környezeti oka is. Gábris Gyula a mohácsi csata környezetével kapcsolatban írt tanulmányában⁴⁶ felhívja a figyelmet egy fontos földrajzi körülményre: a Mohácsi-síkságnak eredetileg a keleti oldala volt a magasabb, a nyugati oldala később töltődött fel. A dombsági területről a síkságra kelet felé kilépő vízfolyások üledékükkel lassan feltöltötték a völgyek előterét, de egyben szét is terültek, kiterjedt posványos, mocsaras, lápos területeket hoztak létre. Ezért tapaszt-

⁴⁵ A háttérként szolgáló térkép forrása: Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Vízügyi Intézet Ny. M. Kir. HTI. Bp., 1938. (<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2206/>. A letöltés ideje: 2019. január 28.)

⁴⁶ Gábris Gyula: A mohácsi csatamező. *Föld és Ég* 15 (1980) 249–252.

talható, hogy a jelen vizsgálat szempontjából kiemelten kezelt Majs keleti előterében fekvő hordalékkúpot északról, keletről is vizenyős, mocsaras, délről lápos térségek vették közre. Kelet felé azután a vizek megint jól definiált mederbe kerülnek, így az átkelés rajtuk arrafelé már jóval könnyebb. A rómaiak a hadiutat azért építették a síkság keleti felére, mert az volt a konszolidáltabb része a területnek. A síkság nyugati része a hordalékkúpok kivételével csapadékos időben csak nehezen járható térszín volt. Száraz időszakban vezethettek rajta keresztül utak. A síkságtól nyugatra, a medenceperem magasabb térszínén megint lehetett haladni, ezért volt ott is út, de ideálisnak távolról sem lehetett nevezni, hiszen a rajta haladónak le kellett ereszkednie a síkságra kilépő vízfolyások által kimélyített völgyekbe, melyeken az átkelést a magas vízállás nyilván nehezítette. Azután megint fel kellett kapaszkodni a medenceperemre és így tovább, egészen Nyárádig.

Az oszmán főszereg a gyalogsággal, a tüzérséggel ezért haladt a síkság keleti felén, míg a nehezebben járható nyugati úton a Báli és Hüszev vezette lovasság vonult. A buziglicai elágazásnak ez alapján van kiemelt jelentősége, és jól mutatja, hogy miért is kellett a főszeregnek a hadiutat használnia.⁴⁷ Így jutottak el az oszmánok a csataterre.

A csata helyét Brodarics a következőképpen írta le: „Mint fentebb már mondtuk, ezen a helyen óriási, széles síkság terül el, sem erdő, sem cserjék, sem víz, sem domb nem bontotta meg, csak bal felől, közötté és a Duna között volt egy iszapos, mocsaras víz, sűrű sással és nádassal, ahol utóbb sok halandó pusztult el.”⁴⁸ Később pedig így ír róla: „A mocsár is nem egyet nyelt el mély örvényeiben...”⁴⁹ Brodarics mellett egy cseh forrás⁵⁰ is arról számolt be, hogy közvetlenül a csatater mellett egy mély mocsár húzódott. A török krónikások közül Kemálpasazáde szintén hangsúlyozza,⁵¹ hogy a csata a Duna mocsarától nyugatra zajlott. Brodarics, a cseh forrás és Kemálpasazáde is megemlíti, hogy a csatát követően a keresztények közül sokan ebbe az ingoványba veszttek.

A forrásokban iszapos, mocsaras, sással, náddal benőtt állóvizet⁵² említenek. Ezek a jegyek a Duna jobb parti árterén kialakult mocsárra, az úgynevezett Vizslaki-rétre⁵³ illelnek. Annál is inkább, mert annak nyugati peremét mintegy 4–6 méteres meredek lejtőjű szintkülönbség zárja le (10. ábra). Ezt a jelentős szintkülönbséget a fentebb említett cseh forrás így érzékelteti: „Sokan a mocsárban süllyedtek el, egyik a másik után esett bele.”⁵⁴

⁴⁷ A Sátorhelytől nyugatra, Majstól északkeletre fekvő kiterjedt, vizenyős területet még a 19. században csapolták le, míg a Majstól délre fekvő lápos terület lecsapolása csak az 1950-es években fejeződött be.

⁴⁸ Brodarics István: *Igaz leírás*, 46.

⁴⁹ Uo. 53.

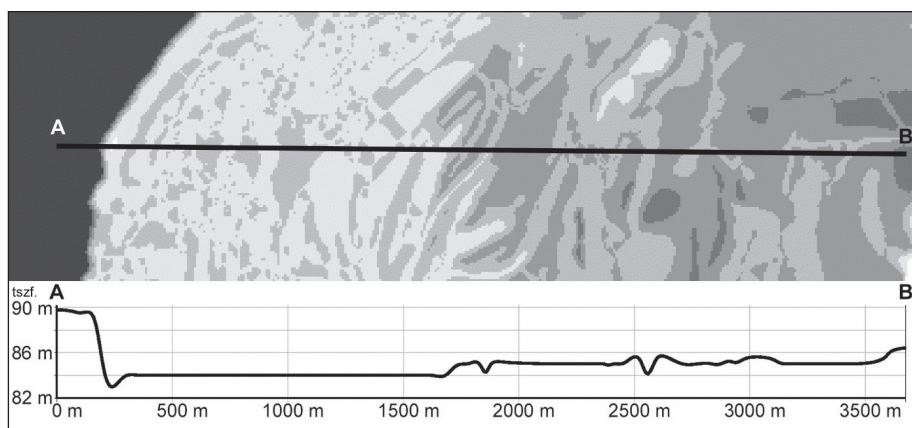
⁵⁰ Egy cseh úr levele a Santa Clara-kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: *Mohács*. Szerk. B. Szabó János. Bp., 2006. 121–131.

⁵¹ Kemálpasazáde: *Mohácsnéme*. 1526 és 1534 között. [Részletek.] In: *Mohács*, 211–221.

⁵² A csatater mellett mocsár, amelyet a források rendszeresen emlegetnek, iszapos, mocsaras vízként jelenik meg. Istvánffy például mocsaras tónak nevezte. Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. 1622. [Részlet.] In: *Mohács*, 186. Athanasio Georgiceo tóként írja le, tehát állóvízként: „... bal oldalon pedig egy igen nagy tavat vízimadarakkal, bár csak kevés helyen volt benne víz. Ezt a tavat áradáskor a Duna fel szokta tölteni...” Tóth István György: Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságáról, 1626-ból. *Századok* 132 (1998) 854.

⁵³ A Vizslaki-rét helye ma Sátorhely községtől keletre húzódik.

⁵⁴ Egy cseh úr levele... In: *Mohács*, 124–125.

10. ábra. A mocsár magasságkülönbségeket mutató keresztmetszete a Vizslaki-rétnél

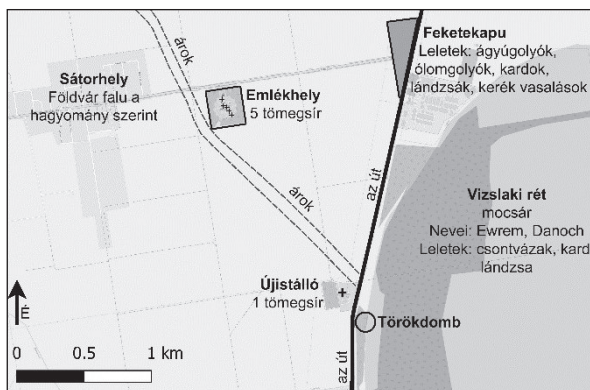
Bertók Gábor, aki 2009 óta folytat régészeti vizsgálatokat Majstól északkeletre, felveti, hogy a kérdéses mocsár a megáradt Borza-patak lehetett.⁵⁵ Ennek ellentmond az a tény, hogy a Borza áradásakor sem állóvíz. A felületes szemlélőnek is nyilvánvaló lehetett a víz erőteljes felszíni áramlásából, hogy a Borza⁵⁶ esetében nem lehet mocsárról beszélni, az folyóvíz. Továbbá a Borzánál, amennyiben a Bertók által feltételezett mértékűvé emelkedik a vízszint a patakban (legalább kétméteresre, hogy a fulladás veszélye fennálljon), akkor a parton nőtt vízinövényzet⁵⁷ teljesen víz alá kerül, ráadásul az áramlás miatt a mederfenékhez is hajlik. Így a Brodarics által jelzett növényzet nem lenne látható, tehát mindez nem felel meg a leírásnak. A patak ártere a peremeknél lassan mélyül, így annak a valószínűsége, hogy valaki abba belefullad, kicsi, mivel a vízszint süllyedésével a befelé haladó személy vissza is fordulhat. Annak, hogy Brodarics félreértve a helyzetet a Borza-patak 150–200 méter széles, tehát átlátható árterét összetévesztette volna a Duna menti mocsár több mint 5 kilométeres szélességével, az is ellentmond, hogy a két árter között egy magasabb, ármentes terasz magasodik, amelyen a római eredetű hadiút is haladt. Ez nem csupán látványosan mutatja meg azt, hogy a széles Duna menti mocsár keletre feküdt, hanem azt is, hogy a Borza jóval keskenyebb völgye és ártere nyugatra volt. Így a területen közlekedők számára az összetévesztés lehetősége aligha állt fenn.

A Duna menti mocsáron kívül meg kell említenünk még egy olyan környezeti elemet, amely hangsúlyosan jelenik meg a leírásokban. Ez pedig egy árok vagy „völgy” a mocsár közelében, amely mentén a csata zajlott. Ez egy egykori folyómeder, amely az idők folyamán üledékkel töltődött fel és szabad szemmel napjainkban csak kevéssé észlelhető,

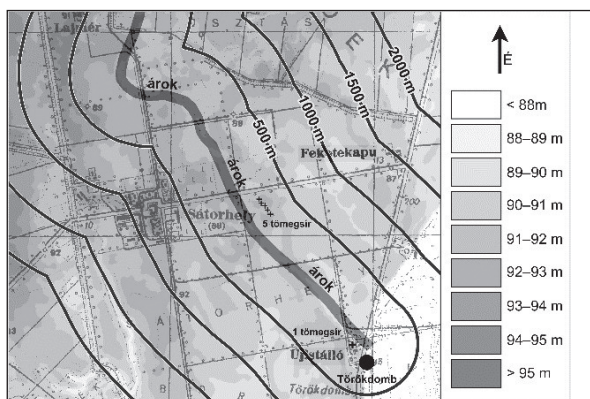
⁵⁵ Bertók Gábor: „Már két lehetséges csatater is van Mohácsnál”. <https://zoom.hu/hir/2018/12/19/mar-ket-lehetsleges-csatater-is-van-mohacsnal/+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. január 28.); „Megtalálhatták hol dőlt el a mohácsi csata”. http://www.muemlekiem.hu/magazin/mohacsi_csata_csatater_kutatas_majs. (Legutóbbi megtekintés: 2019. január 28.).

⁵⁶ A Borza neve a déli szláv *brzo*, vagyis gyors szóból ered.

⁵⁷ Az olyan lágyszárúak, mint a sás és a nád.

11. ábra.
A mohácsi csatater csatával kapcsolatos objektumai és régészeti leletei⁵⁸

12. ábra.
Az ároktól mért távolságok⁵⁹

műszerekkel, távérzékelési módszerekkel azonban jól azonosítható: Nagynyáradtól a mocsárig húzódik keresztül a síkságon északnyugat–délkeleti csapásirányban. A csata leírása során a következőképpen említik a kérdéses völgyet: „Végül azonban nemcsak a félelem, de a füst is ellepett mindent, és akadályozta a látást; ezért hadaink kénytelenek voltak nagyrészt a völgybe lemenni, ama mocsaras víz mellé, de a hátramaradottak szüntelenül bátran harcoltak az ágyúk előtt. Egyébként azok is visszatértek, akik a völgybe húzódtak le, hogy újra kezdjék a harcot, de sem az ágyúk erejét és füstjét nem lehetett már elviselni, meg nagyrészt a hadsereg is menekülőben volt már, tehát ők is futni kényszerültek.”⁶⁰ A több helyen hangsúlyozott mocsaras víz mellett volt tehát a völgy, amely – úgy tűnik – fedezéket nyújtott a keresztény katonáknak.

Ezt a felszíni képződményt a cseh forrás is említi: „egy mély árok húzódott keresztben, tele vízzel, és mellette a mély mocsár [...]” Az árok helyenként annyira megtelt emberekkel és lovakkal, mintha hidat építettek volna rajta. A kegyetlen törökök olyan hevesen üldözték és szorították bele őket a vízbe és az árokba, teljesen bekerítve a keresztényeket,

⁵⁸ A térképi háttér forrása: <https://www.openstreetmap.org>. (A letöltés ideje: 2019. január 28.)

⁵⁹ A térképi háttér forrása: 1941-es katonai térkép.

⁶⁰ Brodarics: *Igaz leírás*, 52.

hogyan azoknak, akik Isten segítségével megmenekültek, a törökökön kellett keresztülvágniuk magukat.”⁶¹

A csatatéren a jobbszárnyon is megjelent egy árok a leírásban: „... az ellenség hadai abban a völgyben, mely tőlünk jobbra, a dombok alatt terült el, csöndesen megindultak, csak a lándzsák hegyei árulták el.”⁶² A török lovasság itt viszont nem a már fent említett völgyben, hanem a Borza völgyében nyomult előre, ahol mindössze 3–4 méter a domborzat takarása, így a lándzsák hegye látszódnak. ⁶³ A török lovasság azután a völgyön átkelve támadt a keresztény jobbszárnyra.

A mocsártól kiinduló, a síkságot keresztülszelő árokról a török krónikás Lutfi pasa is beszámolt: „egy kém híriül hozta, hogy a gyaurok, azonkívül, hogy ilyen nagy számmal vannak, még egy nagy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig, másik pedig a Dunáig nyúlik, s melyen lehetetlen áthatolni.”⁶⁴ A kérdéses árok vagy völgy erősen elütött a síkság aktív vízfolyásainak sűrűn kanyargó, meanderező völgyeitől. A közel 5 kilométer hosszú és kilométeres nagyságrendű, enyhe íveket leíró, 50–70 méter széles egykori meder mesterségesnek tűnhetett a helyet távolabbról szemlélő felderítők számára.

A korszak történetírói, akik támaszkodtak ugyan Brodarics krónikájára, más forrásokkal, illetve helyismerettel is rendelkeztek. Közülük Istvánffy Miklós szintén hangsúlyozta az „árok” vagy „völgy” jelentőségét: „Lovasaink egy része a völgybe húzódott, mely a domb és egy, a közelben lévő mocsaras tó között volt...”⁶⁵

Leírásában Brodarics István még két fontos földrajzi helyet említett a csatával összefüggésben, egy dombot és egy falut: „Velünk szemben hosszan elnyúló domb feküdt, mint valami színpad, e mögött volt a török császár tábora; a domb legalján egy kis falu templommal, neve Földvár. Itt állította fel az ellenség az ágyúkat.”⁶⁶

A Földvár faluhoz tartozó birtok azonosítását középkori oklevelek és az újkori írott források, valamint a régi térképek alapján végeztük el. A település belterületének lokalizálása még további kutatást igényel, de Földvár birtokot a Borza-patak és a Vizslaki-rét közötti térségben azonosítani tudtuk.⁶⁷ A mély Duna menti mocsár, a Törökdomb, a „völgy” és Földvár birtok képezik tehát a csatát főbb topográfiai elemeit.

Az általunk azonosított csatatér egyes helyeiről a néphagyomány is megemlékezik. Az úgynevezett „Törökös” nevű helyet úgy tartották számon, hogy a csata idején ott állították fel a törökök a tüzéséget.⁶⁸ A Fekete-kapu egyike volt a csata helyszíneinek, ahol a néphagyomány szerint súlyos vereséget szenvedett el a keresztény sereg. A Török-

⁶¹ Egy cseh úr levele... In: *Mohács*, 124–125.

⁶² Brodarics: *Igaz leírás*, 48.

⁶³ Gyenizse Péter – Pap Norbert – Kitanics Máté – Morva Tamás: A mohácsi csata helyszínének pontosítását célzó beláthatósági vizsgálatok eredményei. In: *Az elmélet és gyakorlat találkozása a térinformatikában*. X. Szerk. Molnár Vanda Éva. Debrecen, 2019. 101–108.

⁶⁴ Lutfi pasa: Az Oszmán-ház története (a kezdetektől 1554-ig). 1550-es évek. [Részlet.] In: *Mohács*, 227.

⁶⁵ Istvánffy: A magyarok történetéből. In: *Mohács*, 186.

⁶⁶ Brodarics: *Igaz leírás*, 46.

⁶⁷ Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői. A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 209–246.

⁶⁸ Papp: A mohácsi csatahely kutatása.

domb úgy maradt fenn, mint az a hely, ahol Szulejmán tartózkodott a csata idején. Ez utóbbit megerősíteni eddig nem tudtuk, ugyanakkor sikerült bizonyítanunk, hogy azon a helyen egy fából készült oszmán győzelmi emlékmű, egy kioszk állt, mely egyben Szulejmán szultán emlékhelyeként is szolgált.⁶⁹ A 2018 őszén folytatott vizsgálataink során mi is azonosítottuk azt a kútát, amelyet a pavilonnál mélyítették. Feltételezhetően ez a kút lehet az alapja annak a hagyománynak, miszerint volt a csatatéren egy kút, az úgynevezett „Törökök kúttya”, amiből csak a szultán ihatott.

Régészeti jelenségek is hozzájárulnak a csatatér egyes részleteinek jellemzéséhez. A Törökdombon állt oszmán győzelmi emlékműről évszázadokon át úgy tartották, hogy helyének a csatában fontos szerepe volt. Tekintették az oszmán sereg vezérlelési pontjának, a szultán sátra helyének vagy az oszmán oldali halottak temetőjének is. A dombot korábban kincskeresők bolygatták és amatőr régészek ásták fel, de csak római kori épület maradványaira, a déli oldalon pedig római kori sírokra bukkantak.⁷⁰ Oszmán korból való régészeti jelenségeket azonban sokáig nem sikerült feltárni.

Később viszont előkerültek a hiányzó régészeti bizonyítékok a korszakból. Kiss Attila 1974-ben leírta a török kútát, amit az oszmánok alakítottak ki. A kúttól délre késő középkori leletanyagot gyűjtött fel.⁷¹ A kút és a megfigyelhető falak maradványairól 1975-ben Maráz Borbála is beszámolt.⁷² A 2018 őszén folytatott régészeti vizsgálataink megerősítették azokat az eredményeket, amelyekre a Törökdombmal kapcsolatos elméleti kutatásaink során jutottunk.⁷³ Megtalálhatóak a területen a római és a török kori területhasználat, valamint az itt álló, a térképeken az 1760-as évekig nyomon követhető kápolna korszakának relikviái is.

A közelben több más olyan lelet is előkerült, ami a csatatér közelségére utal. A hercegi uradalom számtartója 1928-ban bejelentést tett arról, hogy csatornaásáskor (1902), a Törökdomb melletti Vizslaki-réten egy férfi- és egy lócsontvázat talált, mellette lándzsát és egy hosszú egyenes kardot [deutsches Ritterschwert], amelynek a markolata a fennmaradt dokumentum szerint drágakövekkel volt díszítve.⁷⁴ Szintén tudomásunk van arról, hogy 1925–1927-ben, az Újistálló és a Vizslaki major közötti területen, csatornaásáskor „igen sok csontvázat találtak”.⁷⁵ A Duna-mappáció idején, 1829-ben a Mohács városhoz és Kölkedhez tartozó topográfiai leírásban a „sátoristyei [sátorhelyi] határon egészen a Török vagy Basa halomig” [Törökdomb] húzóódó térségről még azt írták, bár a csatát ide kötik, sarkantyúk, zabláék, pénzek csak kisebb számban kerülnek elő.

A gőzekés mélyművelés megkezdésével ugyanakkor a Sátorhelytől keletre fekvő Fekete-kapunál már több hadileletet, vas ágyúgolyókat, ólomgolyót, kardot, lándzsát és

⁶⁹ Vö. Pap et al.: A mohácsi Törökdomb.

⁷⁰ Gergely: Ásatások a mohácsi csatatéren.

⁷¹ JPM RA Nagynyárád 1248-83.

⁷² JPM RA Majs. Merse 1173-83.

⁷³ Pap et al.: A mohácsi Törökdomb. 2018 őszén a megkezdett vizsgálatok a helyszínen folytatódtak. A felszíni leletgyűjtés és a fémdetektoros vizsgálatok megerősítették az előbbi tanulmány kutatási eredményeit.

⁷⁴ JPM RA Kölked-Feketekapu, Leletbejelentés levélben, 1077/82.; Papp: A mohácsi csatahely kutatása.

⁷⁵ JPM RA Nagynyárád 1261-83.

ágyúkerék-vasalásokat találtak. Ezekről Kalt József értesítette a pécsi múzeumot.⁷⁶ A 20. század elején talált öntöttvas és ólom ágyúgolyók elemzése a Sátorhelytől keletre fekvő térséget valószínűsíti csataterként. A lövedékek az oszmán hadsereg néhány évvel a csata előtt nagy számban gyártott mezei ágyúinak felelnek meg.⁷⁷ A lövedékek kilövésére a Törökdombtól nyugatra elterülő térségben kerülhetett sor. Mintegy öt kilométerre innen, Sátorhelytől északra, a Nagynyáradhoz tartozó Zsidó-pusztán az 1940-es évek végén, szántáskor a markolatánál ezüst verettel bíró, díszes handzsár került elő.⁷⁸

A csatater kutatásának nagyon tanulságos története egy 16. századi, a térségben talált csatabádról szól. A fegyver az 1960-as években került elő, és a 16. századra datálták. 1970-ben megvizsgálták a pécsi múzeumban, és azt jegyezték fel, hogy a majs–mersei magaslat előterében lévő területről került elő.⁷⁹ A fegyvert a tulajdonosa 1975-ben adta át a múzeumnak.⁸⁰ A lelőhelyet megvizsgálni kívánó régészek számára ekkor derült ki, hogy a megtaláló azt valójában a Törökdomb közelében fedezte fel.⁸¹

A 19. század végén a Vizslaki-rét mellett, az Újistálló nevű helyen, épületalozás során tömegsírra bukkantak, amiről Halmay Barna számolt be 1926-ban megjelent tanulmányában.⁸² Hummel Gyula szerint a kérdéses helyen később is előbukkantak csontok és más leletek: „... az új istálló majorban 20 évvel ezelőtt [1903-ban] az uradalom új épületeket építtetett, a terület plaszírozásánál rengeteg embercsont, kengyel, sarkantyú stb. került 40–50 cm mélységből a felszínre, a csontok 400 évesre vallottak és keresztbe kasul feküdtek egymáson, jellemző, hogy semmi értékesebb fegyver nem került elő, ami jele annak, hogy a törökök a halottakat kifosztották.”⁸³ A leírás erősen emlékeztet a Papp és Maráz által, a közelben feltárt sátorhelyi tömegsírok képére. A fentiek alapján legalább egy, de lehetséges, hogy két tömegsír előkerülésével is számolhatunk a Törökdomb szomszédságában, az „árokától” kisebb távolságra, délre. Sajnos a sírokat szakember nem vizsgálta meg, így biztosan ezek felől nem állíthatunk. Mivel a területen középkori településnyomok is megfigyelhetők, ezért nem lehet kizárni a lehetőséget, hogy a leírt sírok részben azokhoz, tehát a terület egy korábbi időszakához kapcsolódnak.

Ugyanakkor a Vizslaki-rét területéről bejelentett, csatorna kialakítása során megfigyelt számos csontváz bizonyosan nem ezekhez a településekhez kapcsolódik, hiszen azok csak a lecsapolásokat követően kerültek a felszín közelébe. A csata rendelkezésre álló leírásai alapján valószínűsíthető, hogy a csontvázak Brodarics, Kemálpaszazáde és a cseh forrás által is említett, tömegesen a mocsárba veszett katonák maradványai voltak.

⁷⁶ JPM RA Kölked-Feketekapu. Leletbejelentés levélben. 1077-82.

⁷⁷ Pap et al.: Sátorhely vagy Majs, 244.

⁷⁸ JPM RA Nagynyárad 1234-83.

⁷⁹ JPM RA Majs. Merse 1172-83.

⁸⁰ A múzeum gyarapítási jegyzékében N. 8/1975. számon szerepel.

⁸¹ Jelentés a Majs, mohácsi csatater, harci bárd kérdésével kapcsolatban 1975. JPM RA 1173-83. 1975. augusztusban Maráz Borbála és Kárpáti Gábor felkereste Ujvárit (a megtalálót) a harci bárd lelőhelyének lokalizálása miatt. Ekkor a lelőhelyen, amely az Újistállóval szembeni úgynevezett Törökdombon, La Tène, római és késő középkori maradványokat találtak. Újabb, mohácsi csatával összefüggő lelet nem került elő.

⁸² Halmay Barna: *Az 1526-iki mohácsi csata keletkezése és igazi helye*. Debrecen, 1926, 81.

⁸³ Hummel Gyula: Földvár. *Dunántúl* 1926. július 23.

A legjelentősebb, a mohácsi csatával összefüggésbe hozott leletgyűjtést Papp László régész tárta fel az 1960-as évek elején. Az ásatás során két tömegsír került elő Sátorhely településtől keletre. A 450. évi megemlékezésekre készülve helyi kezdeményezésre egy emlékparkot alakítottak ki a tömegsírok környezetében. Ekkor további három tömegsír került elő.⁸⁴ Az öt tömegsírban összesen ezer és kétezer közötti számban nyugszanak a csatában elesett katonák. A sírgödrök kapcsán azok sajátos alakját és egymáshoz viszonyított helyzetüket is figyelembe véve felmerült, hogy eredetileg lőállásnak készülhettek, és csupán utólagosan használták fel ezeket sírgödrökként. A 11. és 12. ábrán megfigyelhető térbeli eloszlásuk. Az öt mélyedés szerkezeti egységet képez az általunk azonosított „árokkal”, az egykori kiszáradt folyóvölgygel, mivel azzal hozzávetőleg párhuzamosan futó vonal mentén kerültek kialakításra.

A csatatér helyeinek összefoglaló értékelésére elvégeztünk egy összehasonlító vizsgálatot, melyről az 1. táblázat ad áttekintést. A Mohácsi-síkság két települési helye, Sátorhely és Majs (falnyom), valamint kontrollterületként Udvar-Buziglica térsége esetében vizsgáltuk meg azt, hogy a környezeti rekonstrukció és az ismert régészeti, néprajzi adatok miképpen felelnek meg, vagy térnek el a történeti leírások képétől a három pozíció esetében. Az alábbi elemzés nem csupán a csatatér helyének valószínűsége kapcsán, de az oszmán sereg dél felől való felvonulási útjára vonatkozóan is lehetővé teszi következtetések levonását.

Az 1. táblázatban szereplő adatok alapján és a csatatér ismert jellemzői szerint Sátorhely környéke felel meg legjobban a csatatér leírásának és Brodarics távolságadatainak. A másik két helyszín távolabb volt, mintegy másfél mérföldre feküdt. Majs keleti előtere legalább részben megfelel annak, hogy fátlan síkság. Udvar-Buziglica térsége ugyanakkor egyértelműen nem tesz eleget a fátlan sík terület képének. A környezeti jellemzők, azaz a mély mocsár a Duna felé, az, hogy egy „völgy” húzódik keresztül, valamint egy kisebb kiemelkedés figyelhető meg a térségben, Sátorhelyre igazolhatók. A néprajzi, illetve a régészeti adatok is Sátorhely mellett szólnak, különösen a tömegsírok jelenléte. Majs esetében megfigyelhető magaslat, de a csatarend szerinti bal oldalon nem található meg a Duna, és az említett széles völgy sem azonosítható. A hadirégészeti adatok részben legalább 17. századi összecsapásokra vallanak, ugyanakkor a nyugatról, a magyar sereget átkaroló oszmán lovasság útvonalába esett, a csata előtt pedig szórványos összecsapások is lehettek területén, így nem lehet kizárni, hogy a környéken 1526-os leletek is kerülhettek elő.

A csata idején Udvar-Buziglica térsége a hadiúton át a csatatérre vonuló oszmán hadsereg felvonulási területe volt. Adat nincs rá, de elképzelhető, hogy egyes egységek itt táboroztak, arra ugyanis alkalmas volt. Az Udvertől délre fekvő Szent László-kápolnánál a hagyomány szerint előkerült 60 levágott fej legalábbis arra utal, hogy a török katonaság által levágott fejeket a bemutatás után ott földelték el. Ez leginkább tábor jelenlétére utalhat.

⁸⁴ Maráz Borbála: A mohácsi csatatér régészeti leletei. *Honismeret* 4 (1976) 4. sz. 23–25.

1. táblázat. Majs (falunyom), Sátorhely és Udvar–Buziglica térsége összehasonlító vizsgálata a mohácsi csata leírásai alapján

Sátorhely térsége	Majs (falunyom)	Udvar–Buziglica térsége	
A csata centrum-térségének helyszíne Brodarics adatai alapján egy mérföldre (kb. 8 kilométerre) fekszik Mohácstól ⁸⁵	7,5 km Megfelel.	11 km Nem felel meg.	14 km Nem felel meg.
Brodarics szerint a csata fátlan síkságon zajlott ⁸⁶	Megfelel.	Megfelel.	Nem felel meg. Síkság, de erdő van rajta. ⁸⁷
A Borzától északra és keletre volt Földvár ⁸⁸	Megfelel.	Nem felel meg, mert a Borzától nyugatra fekszik.	Nem felel meg, mert a Borzától délre fekszik.
Brodarics szerint bal felől mély mocsár húzódik a csatatér és a Duna között ⁸⁹	Megfelel. Itt található a vizslaki-rét.	Nem felel meg. A feltételezett csatatér bal oldalán egy láp van, nem mély mocsár. Azon túl viszont nem a Duna található, mert az itt Brodarics háta mögött lenne.	Részben felel meg. A csatatérnek feltételezett térségben a buziglica környéki magaslat felé nézve a Duna Brodaricsnak háttal található. A mocsaras, vízenyős terület pedig nem balra, hanem jobbra van, és nem mély.
Tömegsírok ⁹⁰	Öt tömegsír található Sátorhelyen, továbbiakra utaló forrásaink vannak az Újstálló majorra vonatkozóan, a Vizslaki-rét közelében.	Nincsenek ismert tömegsírok.	Tömegsír nem ismert, de előkerült 60 levágott fej a Szent László-kápolnánál, Udvertől délre.

⁸⁵ Brodarics arról számol be, hogy a magyar sereg Mohácstól egy mérföldre, a Dunától pedig fél mérföldre feküdt. Brodarics: *Igaz leírás*, 46. A csata centrumtérségéhez ez kiindulópont lehet, a felfejlődési távolságot hozzászámítva. Brodarics mérföldjéről korábban is vita volt a kutatók között. Gyalóky ez alatt 8,353 km-es távolságot értett. Gyalóky Jenő: Földvár. *Hadtörténelmi Közlemények* 27 (1926) 290–300. Halmay Barna 7,5 km-ben határozta meg. Halmay: *Az 1526-iki mohácsi csata*.

⁸⁶ Brodarics: *Igaz leírás*, 46.

⁸⁷ Egy 1478. márciusi határjárás, mely Merse birtok határait tisztázza Földvár birtoktól délre, a Borza völgyében dél felé, Danócz irányába haladva két névvel bíró erdőt is felsorol: „Kaysa” és „Wanalygethe”. MNL Országos Levéltára (= OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 89144. (Esterházy hg. cs. lt. 26. B. 147. Az oklevél 1520. május 23-i átírásban maradt fenn). Lásd továbbá B. Szabó János: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye”. Egy évszázados kirakós játék új darabjai. In: *Hunyadi Mátyás és kora*. Szerk. Bárány Attila et al. Debrecen, 2019. 157–158. Az első katonai felmérés ezen a helyen erdőt mutat a síkon. A síkság déli részén Buziglica körül erdő látható [Buziglica Wald].

⁸⁸ Pap et al.: Sátorhely vagy Majs.

⁸⁹ Brodarics: *Igaz leírás*, 46.

⁹⁰ Pap et al.: Sátorhely vagy Majs, 212.

Sátorhely térsége	Majs (falunyom)	Udvar-Buziglica térsége	
Brodarics szerint „árok” vagy völgy húzódott keresztül a csatatéren keletről nyugatra ⁹¹	Megfelel. Jól azonosítható.	Nem felel meg. A területen nincs ilyen jelenség.	Nem felel meg. Udvartól nyugatra és délebbre van egy egykori folyóvölgy. A völgy és a dombok közötti térség azonban vizenyős volt, nem pedig száraz síkság, és bal kéz felől nincs mély mocsár, mögötte a Dunával, ahová a völgy torkollana.
Brodarics szerint a keresztény hadrenddel szemben egy „domb” húzódik keresztül ⁹²	A Sátorhelyi-hát.	Majs térségében húzódik a medenceperem.	Udvartól 2,5 kilométerre nyugatra húzódik a medenceperem. Ha ezen dombokkal szemben állítják fel a magyar sereg arcvonalat, akkor a Duna menti mocsár nem bal kéz felé esik (mint Brodarics említette), hanem teljesen a hátuk mögé került volna.
Az oszmánok győzelmi emlékműve, az első emlékezeti létesítmény, mely a török források szerint a csatatéren volt és az oszmán oldali halottak helyére utal ⁹³	Megfelel. Sátorhelytől keletre, az ároktól délre található a hadiút mentén, a Vizslaki-rét peremén, a törökdombon. Helyét a források és régészeti leletek is alátámasztják. Ennek közelében vannak az ismert tömegsírok, és továbbiakról is szólnak az egyes beszámolók.	Nincs ilyen. Kutatói felvetésben szerepel a mersei magaslát. Források és régészeti adatok nem támasztják alá.	Nincs ilyen. Udvar mellett, a határ térségében található egy kisebb magaslát, melyet törökdombnak hívnak. Források és régészeti adatok nem támasztják alá, hogy az oszmán emlékmű itt lett volna. Pozíciója sem felel meg annak a kritériumnak, hogy az egy „tó” vagy mocsár peremén volt.
Történeti hagyomány	Sátorhelyet, azaz Földvárt tartja számon csatahelyként.	Nincs ilyen hagyomány.	Nincs ilyen hagyomány.
Hadirégészeti leletek ⁹⁴	Ágyúgolyók, fegyverek, sarkantyúk, ágyúvasalások és a katonák tömegsírai.	Kevés és részben 17. századi hadilelet, főként lövedékek.	Nem ismert.

⁹¹ Brodarics: *Igaz leírás*, 52.

⁹² Uo. 46.

⁹³ Vö. Pap et al.: A mohácsi Törökdomb.

⁹⁴ Vö. Pap et al.: Sátorhely vagy Majs.

A történeti hagyomány, a brodaricsi távolságadatok, az eddig megtalált tömegsírok, a régészeti az 1526-os csatával összekapcsolható fegyverleletek, a néphagyomány által említett helyek, a Vizslaki-rét mocsara az árokkal, valamint a sátorhelyi Törökdomb együttesen jelölik ki a mohácsi csatateret. Udvar-Buziglica térsége ezzel szemben felvonulási terület volt, Majs térsége pedig az oszmán lovasság átkaroló hadműveletét szenvedte el, ugyanakkor mindkét térséget érinthették már az előcsatározások is. Ezek a műveletek mind eredményezhettek régészeti lenyomatot, további leletekre számíthatunk mindhárom helyszínen.

A keresztény sereg tábora

A keresztény sereg táborával kapcsolatban több írott forrás áll rendelkezésre, amelyekből egy meglehetősen összetett kép rajzolódik ki. Mohács városa fontos szerepet töltött be a csata előtti készülődésben. Brodarics arról tudósít bennünket, hogy ide érkeznek meg a szállítóhajók, és a király is a pécsi püspök mohácsi Duna-parti házában tölt több napot, míg a magas vízállást kihasználva be nem futnak a táborozási felszerelést szállító hajók. A csapatok a város körüli száraz helyeken táboroztak, elsősorban dél felé, az eszéki út mentén. Istvánffy azt írja, hogy a tábor Mohácstól délre, két-hármezer lépésre állhatott,⁹⁵ míg a pápai követ, Antonio Giovanni da Burgio Mohács mellettinek⁹⁶ írja le. Utóbbi szeptember 5-én arról tájékoztatott,⁹⁷ hogy a csata után az oszmánok Mohácsra vonultak, ahol előtte a tábor volt. Egy német újságcikk a szekerekkel védett tábort szintén Mohács mellé tette.⁹⁸ Paolo Giovio 1531-ben azt írta kortárs források alapján, hogy a tábor a Dunától egy nyíllövésnyire állhatott.⁹⁹

A logisztikai szükségletek, az ivóvízigény kielégítése,¹⁰⁰ valamint a terep adottságai határozhatták meg a táborozás helyeit. A Duna-partot, ahová a hajók érkeztek, továbbá ahol az átkelőhely volt, valamint ahonnan a jelentős ivóvízmennyiséget ki kellett nyerni, minden bizonnyal táborokkal kellett biztosítani, ahogy a térség stratégiai fontosságú útjait, illetve kereszteződésüket is. Úgy véljük, hogy a táborok a terep természetes tagoltságát követve a mohácsi Duna-parttól az eszéki út mentén dél felé sorakozhattak a csatát megelőző készülődés idején. Erről tanúskodik Brodarics leírása is, miszerint az északi

⁹⁵ Istvánffy: A magyarok történetéből. In: *Mohács*, 182.

⁹⁶ Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. augusztus 25. In: *Mohács*, 92.

⁹⁷ Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Mohács*, 94.

⁹⁸ Német újságlap. 1526. In: *Mohács*, 131.

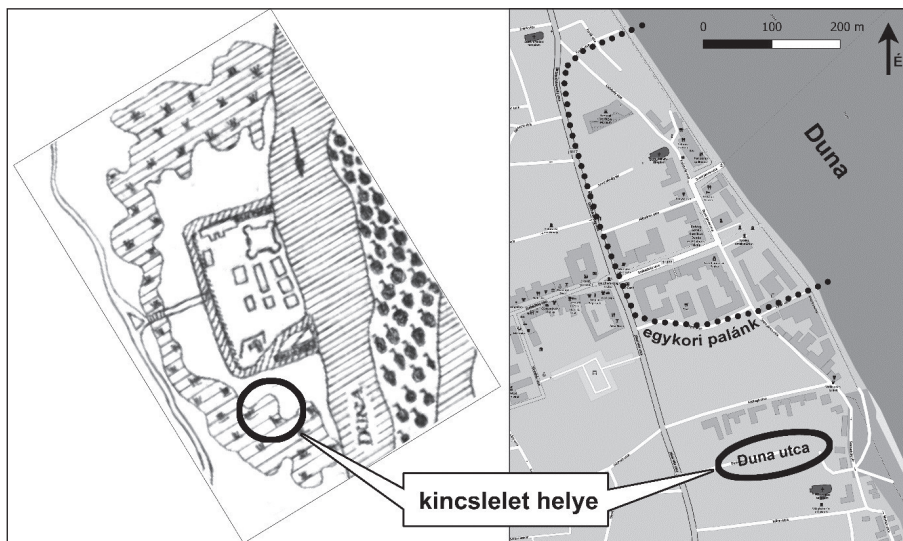
⁹⁹ Paolo Giovio: Krónika a törökök viselt dolgairól. 1531. [Részlet.] In: *Mohács*, 159.

¹⁰⁰ A vízellátás problémáiról árulkodik, hogy a csata előtti napokban kutakat is létesítettek, mert a török portyázók zaklatásai miatt veszélyessé vált a tábor elhagyása. Jozsef ha-Kohén: Magyarország, Franciaország és a török Oszmán Ház királyainak krónikája című könyvében. 16. század második fele. In: *Héber kútforrások*. Szerk. Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza. Bp., 2003. 432.; Giovio: Krónika a törökök viselt dolgairól. In: *Mohács*, 159.; Habsburg-ház dicsőségükre. 1559. [Ford. Katona Tünde.] In: *Örök Mohács – Szövegek és értelmezések*. S. a. r. B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas. [Bp., 2020. Kézirat.]

irányba indult menekülése közben egy feldúlt táboron haladt keresztül. Az augusztus 29-e előtti napokban elképzelhető, hogy részben az oszmán lovasság megjelenése és támadásai miatt is igyekeztek a táborokat Mohács alatt összevonni.

A források mellett régészeti jelenségek is megerősítik a Mohács környéki táborozást. Elmondható, hogy a mohácsi Duna-part egyedi adottsággal rendelkezett, így joggal feltételezzük, hogy az 1526-os műveletekben is fontos szerepet töltött be. Hogy mennyire fontosat, azt egy kincslelet jelzi leginkább, melynek előkerülési helyét térképi ábrán jelöltük (13. ábra). Ez a mohácsi Duna utcában [egykori Kálvin köz], 1969-ben került elő. A két korszakban (1. kép) talált 45 ezer ezüstdénárt a múzeumba bevételező Kiss Attila régész számolta meg. Az érmék részben II. Lajos korabeliek, és az eddigi vizsgálatok a mohácsi csatával hozták összefüggésbe őket. Olyan helyről kerültek elő, amely a korban nem a városon belül volt: a várost övező ároktól délre, mintegy 100–120 méter távolságban ásták el őket. Valószínűsítjük, hogy ezt az igen jelentős mennyiségű és kiváló minőségű érmékből álló készpénztoimeget hadi kiadásokra szállíthatták a helyszínre, és minden bizonnyal egy ott felállított sátorban ásták el a táborozók.

Egy másik kincslelet, mely a mohácsi Pécsi közben bukkant elő, egykoron szintén az 1526-os településen kívül, attól távolabb került a földbe. Ha megnézzük a lelőhelyet, akkor láthatjuk, hogy itt egy útkereszteződés volt: ahol az észak-déli irányú *via militaris* és a Pécsről Mohácsra vezető stratégiai fontosságú út összefutott. Ez utóbbi vezet tovább az Alföldre, és ezen az úton érkezett meg Batthyány serege is Pécs felől Mohácsra. Úgy véljük, hogy ezen a helyen is egy tábor lehetett.

13. ábra. A mohácsi Duna utcában [Kálvin köz] talált kincslelet helye a jelenlegi állapotokat mutató Openstreetmapen és Ottendorf 1663-as térképén

1. kép.
A kinsleletet
tartalmazó
két agyagedény.
Fotó: Füzi István
(Janus Pannonius
Múzeum)

Azt a feltételezést,¹⁰¹ hogy a keresztény sereg tábora a mai Sátorhely környezetében lett volna, nem látjuk alátámasztottnak. Az írott források utalásai, a régészeti jelenségek, a logisztikai és a vízvételi szempontok egy Mohácshoz közelebbi területet valószínűsítene.

A Bertók Gábor által felvetett majsi lokalizáció szerint a csatatér a Borza árterétől nyugatra fekszik (14. ábra). Egyben úgy véli, hogy a sátorhelyi tömegsírok a tábor őrségének maradványait rejtik.¹⁰² Ezzel a koncepcióval kapcsolatban azonban olyan ellentmondások fogalmazhatók meg, melyeket az eddigi vizsgálatok alapján nem hagyhatunk figyelmen kívül: nevezetesen, hogy a feltételezett tábor és a feltételezett majsi csatatér között egy jelentős méretű víztest (a Borza árterében¹⁰³) húzódott. Brodarics azt írja, hogy menekülése során átvágatott a feldúlt keresztény táboron. Ugyanakkor hogyan tehetné volna meg azt, ha az elképzelt csatatér és a tábor között egy „mély mocsár” húzódott, mint azt a régész állítja? Brodarics a csatából távozva nyilvánvalóan északi irányba menekült, a legrövidebb úton, az ellenségtől minél gyorsabban távolodva. Ezt azonban nem lehet összeegyeztetni a Bertók által feltételezett csatatérrel keletre fekvő, mély mocsáron túli táborhellyel, ami sem gyorsan el nem érhető, sem az északra távolodási kritériumot nem teljesíti. Amint a 11. ábrán megfigyelhetjük, a majsi csatatérrel nem egyeztethetők össze az észak–déli hadiút mentén megfigyelt jelenségek sem.¹⁰⁴

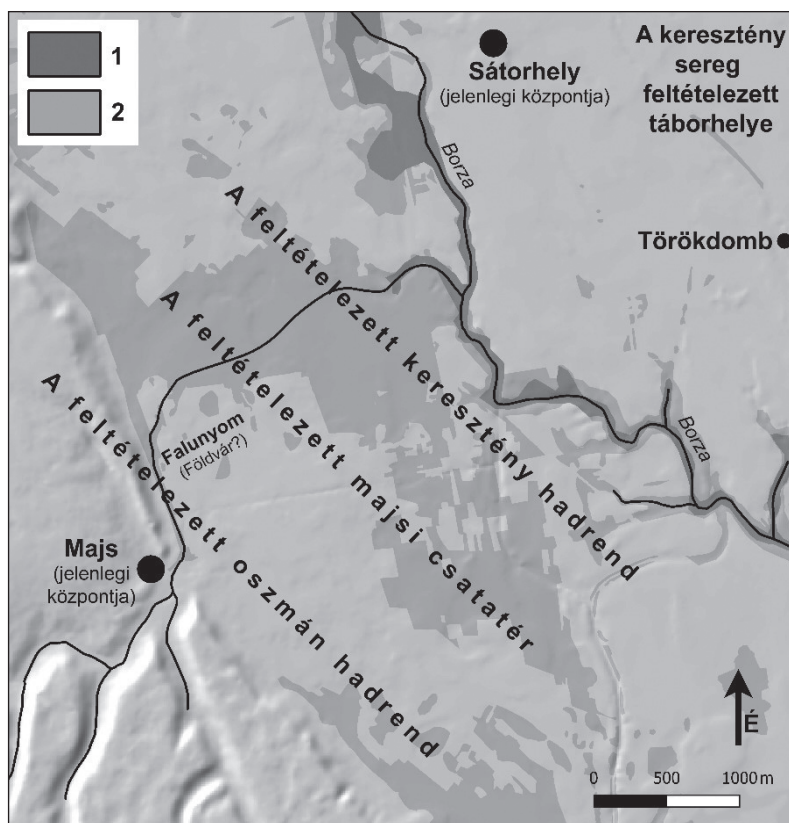
A majsi koncepció feltételezett hadrendje alapján az oszmán csapatok keresztülmasíroztak volna a majsi vízfolyás hordalékkúpjától délre fekvő területeken, hogy a csatatérre érjenek. A keresztény csapatok hadrendje pedig így velük szemben, a Borzától nyugatra állt volna fel. Ugyanakkor a feltételezett oszmán felvonulási útvonalon olyan lápok húzódtak, amelyeket csak az 1950-es években csapolt le a helyi termelészövetkezet. Ugyanígy északon, a keresztény csapatok felvonulási területén vizenyős térségek terültek el, amelyek megkezdett lecsapolási munkálatairól a második katonai felmérés (1819–1869) tanúskodik. Mind-

¹⁰¹ Papp: A mohácsi csatahely kutatása.

¹⁰² Már két lehetséges csatatér is van Mohácsnál.

¹⁰³ Egy 1478. évi forrás a „Borza-tó”-ról ír a kérdéses területen. A pécsváradi konvent 1478. március 29-i oklevele II. Lajos király 1520. május 23-i átiratában. MNL OL DL 89 144. Lásd továbbá B. Szabó: Egy Mátyás-kori oklevél, 149–159.

¹⁰⁴ Így például az öt sátorhelyi tömegsír, illetve a 19. század végére és a 20. század elejére tehető beszámolókból ismert tömegsírok a Törökdőmb szomszédságában, illetve maga a Törökdőmb leletgyűjtése.

14. ábra. A Majsnál Bertók által feltételezett csatatér környezeti jellemzői és a Papp által feltételezett sátorhelyi táborhely elhelyezkedése
(1 = a Borza-patak ártere, 2 = nedves, vizenyős területek a katonai felmérések térképein)

ezek alapján a csata majsi modellje nem felel meg a leírásoknak és a közlekedési, logisztikai kihívásoknak. A Majstól északkeletre fekvő, Földvárként valószínűsített falunyom helye sem feleltethető meg a középkori Földvárral szemben támasztott követelményeknek.¹⁰⁵

A települést még az 1960-as évek végén Papp László a középkori Mojsaként azonosította,¹⁰⁶ később Szűcs József helytörténész még 1978 előtt, majd Négyesi Lajos azt

¹⁰⁵ Vö. Pap et al.: Sátorhely vagy Majs.

¹⁰⁶ A majsi katolikus templomtól északkeletre lévő településfoltot Papp László az 1960-as években azonosította. Az 1968. évi régészeti jelentésében így fogalmazott: „Nem lehet vitás, hogy a középkori falutelepülés maradványai a feltehetően itt a mohácsi csata alkalmával elpusztult Majsa falu emlékét tartották fenn. A falu újratelepülése utóbb a mai község helyén ment végbe. – Mindezzel kapcsolatban közelebbről megvizsgálendók a középkori településhelynek mintegy folytatásaként a mai Malomárkon túl, északra, már az előző években történt terepbejárásaink alkalmával felfedezett középkori település nyomai is.” JPM RA Majs 1167-83. 3. Elgondolását 1969-ben publikálta a következőkkel: „Megtaláltuk a középkori Majsa község települési helyét a mai falu K-i szélétől néhány száz m-re, mintegy 400 m É-D-i kiterjedéssel.” Papp László: Majs. Az 1968. évi régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp., 1969. (Régészeti Füzetek I. 22) 83.

1992–1993-ban újra felfedezte.¹⁰⁷ A település egyutcás, ahol talán nyolc lakóház nyomai látszanak, viszont nincs temploma.¹⁰⁸ Nagy valószínűséggel ez volt a középkori Mojsa, amitől keletre az első település Földvár volt a Borza-patakon túl.

A Duna szerepe és a menekülés útjai

Brodarics azt írja, hogy a csata idején a Duna főága a Mohácsi-szigettől keletre az Alföldet hasítja, míg a Mohácsnál található folyómeder egy a mainál jóval keskenyebb mellékág volt csupán. „A Duna valamivel Bátaszék fölött két mederbe oszlik: a nagyobbik meder Túlós-Magyarországot hasítja, sík mezei területet, a kisebbik Bátaszéket és Mohácsot mossa, majd mindkét ág Mohács alatt összeömlik, és így szigetet alkot.”¹⁰⁹ A keleti főágat a 18. századi források majd Öreg-Duna néven, míg a nyugati ágat Szakadék-Dunaként emlegetik.

A kancellár beszámol arról is, hogy nagy oszmán hajóhad úszik a folyón felfelé, míg Tomori naszádosai¹¹⁰ igyekeznek akadályozni őket. A keresztény utánpótlás, köztük a felszerelés, az ágyúk és más hadiszerek Bécs és Buda felől hajón érkezik a Mohács melletti táborba. A Péterváradnál a bal partra átkelt Tomori-sereg királyi parancsra a csata előtt visszatér a folyó jobb partjára. Látható tehát, hogy a folyót jócskán használták szállítási, közlekedési célokra a csata idején.

A Duna ágainak közlekedési célú használata ugyanakkor eltért a maitól. A keleti szélesebb meder, azaz a főág volt a rendszeres hajóforgalom helye, ahol a teherhajókat vontatták, úgy, hogy a parton a vontatás miatt a növényzetet rendszeresen ki kellett irtani. Ez egyébként majd a török hódoltság idején súlyos terhet is jelentett a folyó mellett élő közösségeknek. A kisebbik nyugati meder, azaz a mellékág (Szakadék-Duna) a hajóforgalom szempontjából csak alárendelt szerepet töltött be.

Maximilian Brandstetter 1608-as festményén (2. kép) többféle típusba tartozó hajókat látunk a mohácsi Duna-parton kikötve, illetve a folyón úszva. Az oszmán dunai flottának az egyik állomása is itt volt Mohácson.¹¹¹ Egy 18. század közepére tehető forrás szerint a török időkben, sőt még a tanúvallomás idején is, a fő hajózási útvonal a keleti ág volt,

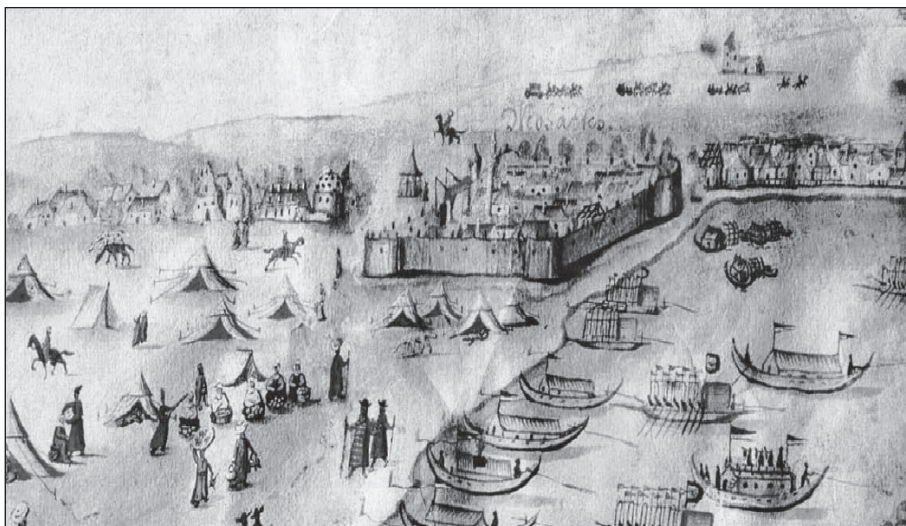
¹⁰⁷ Négyesi Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107 (1994) 62–79.

¹⁰⁸ Azt, hogy Nagymojsának ebben az időszakban nem volt temploma, az 1338. évi határjárás is megerősíti: „... út Nagymajsáról Ipoltlakára vezet; [...] egy nagy útig, mely Danóc városba visz [...] mely út tudniillik Nagymajsáról megy Kismajsára a templom felé...” MNL OL DL 87074. (Esterházy hg. cs. lt. rep. 96.1.1.) A szerzők köszönik Nógrády Árpádnak, hogy fordítását a rendelkezésükre bocsátotta.

¹⁰⁹ Brodarics: *Igaz leírás*, 32.

¹¹⁰ A hajók a 16. században több típusba tartoztak és változatos néven emlegették őket. A naszád 23–24 m hosszú, 4,5 m széles, 1,1 m merülésű, hegyes orrú, lapos fenekű hadihajó volt a magyar dunai hajórajban. Általában 18–20 evező hajtotta, de voltak úgynevezett félnaszádok is, melyeket 10 evező hajtott és arányosan kisebbek voltak. A törökök is rendelkeztek hasonló hajókkal (a források *fusta* és *briganti* néven emlegetik őket), de ismert, hogy a török fél időnként jóval nagyobb hajókat (gályákat) is alkalmazott, melyeket *csekker* néven emlegettek. A mindkét oldalon legnagyobb számban felvonultatott hajótípus a legkisebb méretű bárka volt. Lásd Szentkláray Jenő: *A dunai hajóhadak története*. Bp., 1885.; Csonkaréti Károly – Benczúr László: *Haditengerészek és folyamőrök a Dunán*. Bp., 1997.

¹¹¹ Vass Előd: Mohács város hódoltsághoz tartozó történetének forrásai. In: *Baranyai helytörténetírás*, 15–48.

2. kép. A mohácsi Duna-part ábrázolása. Maximilian Brandstetter, 1608.¹¹²

a nyugati kisebb ágba nagyobb teherhajókkal a folyószakaszt nem ismerők csak időnként tévedtek be. „A másikon pediglen aki csak szakadék légyen, semmi terhes hajók nem járnak, ha csak valaki messziről nem jővén, ell nem vétte az utat...”¹¹³

A fentiek alapján a nyugati kisebb ág a források tanúsága szerint a korszakban hajózható volt, de nem volt igazán kedvező a mélyebb merülésű hajóknak. Ugyanakkor a naszádokra jellemző 1,1 méteres merülés nem kívánt túlzottan mély medret, míg a hajóhad zömét kitevő bárkák merülése még méteres sem volt. A mohácsi csata idején a források egybehangzó tanúsága szerint áradt a folyó, tehát magas volt a vízállás. Így a sereg ellátása felszereléssel, ágyúkkal és más hadiszerekkel a Dunán keresztül történt, de a jelek szerint a hajók mozgatása nehézkes lehetett. Ezt támasztja alá, hogy Piotr Tomicki feljegyzése szerint a teherhajók, szemben a naszádokkal, nemigen tudtak elmenekülni a mohácsi csata után, így ezek az ellenség kezére is kerültek.¹¹⁴ Brodarics erről így tájékoztat bennünket: „Valamennyi ágyú, azok is, amelyek a csatában voltak, és azok is, amelyek részben a táborban, részben a hajókon maradtak, az ellenség kezére jutottak.”¹¹⁵ További részleteket nem ismerünk. Az egyéb primer források, beleértve a törököket is, nem említenek mást, csak a török lovasság támadását a Duna mentén. A török hajóhad ebben az időben valószínűleg Kis-

¹¹² Kőnig Frigyes – Pánya István: A mohácsi török palánkvár. In: *Váarak, kastélyok, templomok. Évkönyv. 2018.* Szerk. Kósa Pál. Kőkény, 2018.

¹¹³ Szita: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése, 77.

¹¹⁴ Kétszáz teherhajó veszett oda. A magyar hadsereg veszteséglistája Piotr Tomicki krakkói érsek és lengyel alkancellár iratai között. 1526. október. In: *Mohács*, 109.

¹¹⁵ Brodarics: *Igaz leírás*, 54.

kőszegnél állomásozott.¹¹⁶ A teherhajókkal szemben a naszádok később elmenekültek a helyszínről, de a csatát követő menekülés idején még jelen vannak.

A csata utáni menekülés képe nehezen kibogozható, és a kevés érdemi leírás mellett megállapításaink főként csak következtetéseken alapulnak a lehetséges haladási irányokról. A leszálló este és a kitörő vihar véget vetett a harcoknak, és a menekülés lehetőségét kínálta a túlélőknek. A Mohácsi-síkságot körülvevő, erdővel borított dombvidéki terep jó esélyt adott a helyismerettel rendelkezőknek a túlélésre.

Az esetek túlnyomó részében a források alapján csak azt tudjuk megállapítani, hogy a hír mikor ért oda az egyes földrajzi helyekre, ugyanakkor a konkrét útvonalakat (a naszádosok kivételével, akik a folyón haladtak) jellemzően nem tudjuk megrajzolni.

Brodarics krónikájában a saját menekülési útvonaláról nem számolt be. Mindössze annyit tudunk, hogy legalábbis eleinte északi irányba haladt, a feldúlt táboron keresztül, de a további útjáról nem árul el semmit. Mivel a csata kitörése után mintegy másfél órával távozott, a későbbi időszak eseményeiről, illetve mások menekülési történeteiről vagy útvonaláról hitelesen nem is írhatott. A szeptember 6-án kelt levelében arról számolt be, hogy Pozsonyba a csata utáni hatodik napon ért csak el, szeptember 4-én, előtte azonban elfogták a cseh zsoldosok.¹¹⁷ Az ő menekülési iránya így végeredményben északi, de a hatnapos útba akár egy nagyobb kerülő is beleférhetett.

Czettritz [Zetritz] Ulrich királyi kamarás északra menekült, de mivel előtte sikeresen átkelt a Duna mellékágán, az útvonala részben a Mohácsi-szigeten keresztül kellett vessezen. Ugyanakkor mehetett a szigeten északra és Szekcsőnél visszatérhetett a jobb partra, vagy átkelt Baracskánál a bal partra és onnan haladt északra, majd egy alkalmas helyen vissza a Dunántúlra. 1526. augusztus 31-én, Neszmélynél találkozott a királlyal.

¹¹⁶ Az emlékezeti források között olvashatunk Velius tollából egy Mohács felett megjelenő nagy török hajórajról: „Ezután a kiváló és elszánt, de inkább a könnyű csatákban, mint a nagy ütközetekben és az általános háború hadrendjének felállításában járatos férfiú, Tomori Pál elrendezte a hadsorokat. Eközben az ellenség száz gyors hajója a Duna folyón felfelé hajózva a királyi tábor fölé jutott, hogy már hátulról is fenyegetést jelentsenek.” Caspar Ursinus Velius: *A mohácsi csata*. 1530 körül. Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 4596. Szebelédi Zsolt fordítása. A Velius történeti munkájában leírtaknak ellentmond, hogy a szultáni napló alapján a török haditerv az augusztus 29-i Mohács közeli táborozás és augusztus 30-ai támadás volt. B. Szabó: *A mohácsi csata*, 132. Az oszmánok aligha küldtek előre egy flottát Mohács fölé, ha csak másnap akartak megütközni. Egyetlen résztvevői megfigyelésből származó, primer forrás sem erősíti meg ennek a csatával egy időben támadó török hajórajnak a megjelenését. Amennyiben az oszmán hadvezetés úgy döntött volna, hogy a csata idején – terve ellenére – mégis beveti a hajóhadat, akkor azok csak jelentős késéssel jelenhettek volna meg Mohács környékén. A Mohács és Kiskőszeg [Batina] közötti több mint 20 kilométer hosszú Duna-szakaszon egyik oldalon sincs kikötési lehetőség. Így az oszmán flotta vezetőit a horgonyzóhelyükön, a csatatérrel 12 kilométerre Kiskőszegnél előbb értesíteni kellett volna, ami legalább egyórányi időtartam. A 100 hajót ki kellett volna jelölni, a legénységnek a partról a hajókra kellett volna szállnia, alakzatba rendeződnie, majd legalább 20 kilométert kellett volna folyásiránnyal szemben eveznie (cc. 5–7 km/óra). A legoptimistább számítások szerint is minimum 6–7 óra kellett volna, hogy megérkezzenek Mohács térségébe, miközben leszállt az éj, felhőszakadásszerű eső kezdett esni, a látótávolság lecsökkent, és egy zátonyokkal teli, ismeretlen folyómederben kellett volna a hajóknak manőverezniük. Belátható, hogy a Velius által leírt esemény nem történt meg, az csak a drámai hatás kedvéért került bele a leírásba. A valóságalapja talán az lehetett, hogy a török flotta a csata után valóban előrement Buda felé.

¹¹⁷ Brodarics István, Magyarország kancellárja Piotr Tomicki alkancellár püspököknek és Andrzej Krzycki przemysli püspököknek. Pozsony, 1526. szeptember 6. In: *Mohács*, 98.

A vereségről (de még nem a király haláláról) augusztus 30-án, éjjélkor szerzett tudomást Burgio pápai nuncius a budai udvarban,¹¹⁸ tehát alig egy nappal később, mint ahogy a csata véget ért. A menekülők északi haladási iránya kétségtelen, de nem tudhatjuk biztosan, hogy a három lehetséges útvonal¹¹⁹ közül melyiket használták. Az időkülönbség ugyanis a három út között csekély.

2. táblázat. A csatavesztés hírének terjedése az 1526. augusztus 29. utáni napokban

Mohácsot követően hová jut el a menekülő, és/vagy a csata híre?	Mikor?	Az információ terjedése, illetve a menekülés valószínűsített útvonala	
Az udvar értesül a vereségről (Burgio)	Buda	augusztus 30. éjjél	észak felé
Czettritz Ulrich	Neszmély	augusztus 31.	észak felé halad, de a kisebbik Duna-ágon átkel
Brodarics István	Pozsony	szeptember 4.	észak felé
Johann Fugger Velencében élő kereskedő értesülései	levél Budáról levél Bécsből	augusztus 31. szeptember 5.	északi
Giovanni Aidebech kapitány és 5-6 sebesült megérkezik	Bécs	szeptember 2-3.	északi
Albrecht Schlick gróf	Buda	szeptember 9.	északi irány, szárazföldön
Luca Corvato és Thomaso Ungaro lovaskatonák felderítő útja	Mágocson (Baranya megye) találkoznak sebesültekkel	szeptember 3-a után (talán szeptember 5.)	észak felé, szárazföldön
Lantieri velencei kereskedő	Babócsánál (Somogy megye) találkozik dél felől jött kereskedőkkel	augusztus 31.	nyugati irány
Domenico da Cividale és Jacomo da Cavali informálódása	Hosszúpereszteg (Vas megye)	szeptember 1-2.	nyugati irány
Fazio di Savoia	Graz	szeptember 17-e (előtt)	nyugati irány
Radics Bosics, Bakics Pál, Fülléres János, Fogarasi Ambrus, a dunai naszádosok és egyes menekülők	nem ismert	nem ismert	északi irány a Dunán felfelé

¹¹⁸ Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele... (Pozsony, 1526. szeptember 5.) In: *Mohács*, 94.

¹¹⁹ 1. A Dunántúlon: Mohács-Buda a Cselén át, a hadiúton; 2. Főként a Dunántúlon, de kikerülve a török portyázókat: Mohács-Mohácsi-sziget-Szekcső-Buda; 3. Az Alföld felé kerülve: Mohács-Baracska-a Dunán északabbra átkelve-Buda.

Johann Fugger Velencében élő kereskedő egy Budáról, 1526. augusztus 31-én keltezett levélből értesült a csatavesztésről, de még az sem derült ki számára, hogy az melyik napon volt.¹²⁰ Egy szeptember 5-én, Bécsben keltezett levél alapján szerzett tudomást a király haláláról. Ez Burgióhoz hasonlóan az északi menekülési irányt (Buda, Bécs) alátámasztó információ.

A csatavesztés hírével Giovanni Aidebech kapitány öt sebesülttel együtt érkezett Bécsbe szeptember 2–3-án.¹²¹ Úgy tűnik, a csata utáni negyedik-ötödik napon velük ért a hír a városba. A király haláláról nekik ekkor még nem volt tudomásuk.

Egy cseh forrás leírja egy szerencsés menekülés viszontagságait Mohácsról Budára: „... de Albrecht úrnak még utána is nehéz dolga volt, mert fél mérföldre volt már a csatától, amikor lova összeesett és kidőlt alóla, mivel megsebesült. Úgy gondolta, ha ott marad, nem lesz biztonságban a töröktől. Aggódott a magyarok miatt is, és kérte a [vele tartó nemesurat], hogy maradjon mellette, de az nem akart, mert félt, és ellovagolt. Albrecht úrnak nem volt lova, és teljesen egyedül maradt, így ledobta a páncélját, és gyalog ment tovább. Isten azonban úgy akarta, hogy a nemesúrnak is megdöglött a lova, és alig negyed mérfölddel arrébb mégis csatlakozott hozzá. Azután, mivel Albrecht úrnak volt egy igen szép aranygyűrűje, vett rajta egy kis lovacskát, és még tíz forintot is ráfizetett, holott a lovacska egy fabatkát sem ért. Azon lovagolt, azután gyalog ment, miközben a nemesúr lovagolt, így értek Budára.”¹²² A forrás Albrecht Schlick grófnak (1486–1548) a mohácsi csatából való megmenekülését írja le. Ugyanakkor azon túl, hogy gyalog mentek és lovon, az útirány pedig észak volt, pontosabban nem adta meg az útvonalat. Úgy tűnik, hogy egyenesen tartottak Buda felé és sikeresen meg is érkeztek. A történet további szála, hogy később Pozsony felé haladtak tovább.

Luca Corvato és Thomaso Ungaro lovaskatonák a friuli helytartótól szeptember 3-án kaptak megbízást, hogy derítsék ki, mi is történt Mohácsnál. A Baranya megyei Mágocs településen sok olyan sebesülttel találkoztak, akik elmondták nekik a csatavesztés körülményeit.¹²³ A lehetséges útvonalakat figyelembe véve a mágocsi menekültek esetében is leginkább az északi irányt feltételezhetjük.¹²⁴

Lantieri velencei kereskedő a Somogy megyei Babócsánál pénteken, azaz augusztus 31-én találkozott Zrin felől érkező kereskedőkkel.¹²⁵ Tőlük értesült a csatavesztésről. Babócsa Pécstől nyugatra fekszik a Dráva északi partján, de a Zrinből érkező kereskedők még délebről szerezhatték ezt az információt, legfeljebb az előző napon. Ebben az esetben

¹²⁰ Johann Fugger értesülései. Buda, 1526. augusztus 29–31., Bécs, szeptember 5. [Ford. Szovák Márton.] In: *Örök Mohács*.

¹²¹ Giuseppe Estaiereh írt levél. Bécs, 1526. szeptember 2–3. [Ford. Szovák Márton. Sanudo, XLII. c. 629.] In: *Örök Mohács*.

¹²² Egy cseh úr levele... In: *Mohács*, 128–129.

¹²³ Agostino da Mula levele ismeretlenhez. Udine, 1526. szeptember 25. In: *Nekiünk mégis*, 187–188.

¹²⁴ Mohács és Mágocs legrövidebb távolsága – útvonaltól függően – 60–70 km. Figyelembe véve a csata történéseinek több nappal későbbi észlelését, többféle útvonal is elképzelhető: nyugati és északi kerület is lehetségesnek vélünk. Ugyanakkor, mivel a forrásban sebesültekről van szó, észszerű a legrövidebb útvonalat feltételezni.

¹²⁵ Francesco Lantieri Antonio Lantierihez írt levele. Pettau, 1526. szeptember 3. [Ford. Szovák Márton. Sanudo, XLII. c. 608–609.] In: *Örök Mohács*.

(tekintettel a szűk időkeretre) mindenképpen nyugati irányú menekülőkkel kell számolnunk, azaz biztosan voltak olyan túlélők, akik Pécs felé, majd a Dráván túlra menekültek.

Grazba szeptember 17-e előtt érkezett meg a hír a király halálának körülményeiről. Fazio di Savoia velencei kém számolt be levelében a hírt hozók beszámolója alapján.¹²⁶

A Vas megyei Sárvár közelében fekvő Hosszúperesztegre egy itáliai beszámoló szerint viszonylag korán, szeptember elején jutott el a csatavesztés híre.¹²⁷ A forrás szerint a két jelentéstevő szeptember 2-án indult el a településről Itália felé. Az indulás előtt kapták a hírt a csatavesztésről. Feltehető, hogy egy túlélő érkezett a faluba. A közeli Bécsbe is csak ugyanekkor ért az első menekülő csoport. Az is a menekültek megjelenésének valószínűségét erősíti, hogy a király haláláról még nincs biztos tudomása a forrásnak, így az információ feltehetőleg nem Pozsonyból érkezett. Ez azt igazolhatja, hogy volt egy nyugati menekülési irány is.

Egy német nyelvű, 1526. októberi keltezésű újságban jelent meg a hír, hogy „Amidőn a magyar király menekült, elvezették őt egy mocsaras vidékre, amin egy részük keresztül-gázolt, míg mások más irányba vették útjukat.”¹²⁸ Sajnos arra vonatkozóan, hogy pontosan mit is jelenthet a „mások más irányba”, nem szerepelt adat a beszámolóban.

Azt viszont, hogy a király menekülési irányát a Duna kis mellékága felé mások is követték, akik közül egyesek meghaltak, megerősíti Sárffy Ferenc levele. Szerinte „... egy kicsit továbbmentünk, találtunk egy élettelen testet, melyben felismertük Ófelsége udvarmesterének, Trepkának hulláját. Ezután még sok holttestet vizsgáltunk meg, de Ófelsége testét nem találtuk meg ezek között”.¹²⁹ A forrás szerint a király elhalálozási helyének környékén sok holttest volt, ami azt jelenti, hogy ebbe az irányba többen is menekültek. Sokan haltak meg tehát itt menekülés közben. Feltehető, hogy a halottak egy része a királyhoz hasonlóan vízbe fulladt, és csak az áradás levonulása után kerültek elő, míg mások talán a sebeikbe haltak bele.

A csatater a folyó közelében terült el, a nyugati ártér mentén kialakult ármentes teraszon. Érdemesnek tartjuk megvizsgálni, hogy a folyónak milyen szerepe lehetett a csata utáni menekülés időszakában. A csata leírása során több forrás is kitért arra, hogy nem csupán a folyó menti mély mocsárba veszttek bele sokan, hanem a Dunába is, ugyanakkor közvetlen és közvetett módon menekülési irányként is megjelenik.

Mohácstól délre a Karasica-patak torkolatáig nem érhető el a Duna a széles ártéri mocsár miatt, így csak a Mohács környéki átkelők jöhettek szóba mint a vízbe fulladás helyszínei. Oláh Miklós leírja,¹³⁰ hogy a sereg egy része a Dunában jutott végveszélybe.

¹²⁶ Fazio di Savoia jelentése. Graz, 1526. szeptember 17. In: *Nekünk mégis*, 184.

¹²⁷ Domenico da Cividale és Jacomo da Cavali kanonok beszámolója. Velencei Köztársaság, 1526. szeptember 13. In: *Nekünk mégis*, 182.

¹²⁸ Újság arról, hogyan történt a magyar király és a török császár közötti csata; arról, hogyan vesztette életét a magyar király; arról, hogyan vette be a török Buda városát, és hogyan foglalta vissza Frangepán Kristóf Nándorfehérvárt; arról, hogyan vette magához Ferdinánd a királyi szablyát Csehországból. *Neue Zeytung* 1526. Simon és Júdás napján. [Ford. Katona Tünde.] In: *Örök Mohács*.

¹²⁹ Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése II. Lajos holtteste megtalálásáról Brodarics István kancellárnak és szerémi püspöknek. Győr, 1526. október 19. In: *Nekünk mégis*, 196.

¹³⁰ Oláh Miklós levele VII. Kelemen pápához. Linz, 1530. február 15. [Részlet.] In: *Mohács*, 156–158.

Szulejmán szultán győzelmi jelentése szerint a keresztény sereg egy részét „... a T[D]una vízébe szorítván, belefullasztották, mint a Fáraó népét...”¹³¹ Kemálpasazáde¹³² beszámolója szerint a menekülők egy része a Dunába vetette magát és megfulladt. Ferdi¹³³ azt írja, hogy a menekülő „gyaurok” a szűk térben vízbe fulladtak. A király sorsa kapcsán pedig így ír: „... nem bírván segíteni magán, lovastul, fegyverestül együtt a vízbe merült, és így ama csoporthoz csatlakozott, amely szintén a vízbe veszett.”¹³⁴ Kjátib Mohammed Záim említi, hogy „A gyauroknak ama csoportja pedig, melyet a kardok életben hagytak, a T[D]una vízébe fúlt, mint a fáraó és Hámán népe”.¹³⁵ Dubravius említi, hogy Trencsényi [Szapolyai] György és Szalkai László esztergomi érsek is a Dunába fulladtak: „... igen kevesen haltak meg a harctéren, ellenben a nemesség nagy részét vagy menekülés közben koncolták fel, vagy magától elmerült. Ez utóbbiak közül Trencsényi György és László esztergomi érsek voltak a legfőbbek, akik mindketten a Dunába fulladtak bele.”¹³⁶ Camerarius szerint: „Csak kevesen estek fogságba. Szepesi,¹³⁷ miközben vágató lovával fel akart ugratni egy hajóra, amit már nem érhetett el, a Duna vízébe zuhant és a folyóba veszett.”¹³⁸ A szöveg alapján Szapolyai György is a Duna felé menekült. Megmenekülnie nem sikerült, de annak a hajónak, amit nem ért el, talán sikerülhetett. Ezek szerint a Mohácsnál állomásozó hajók egy része vélhetően megszökött. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy a csatát követően a dunai flotta újraszervezése és fenntartása ugyanazokkal a vezetőkkel zajlott le (Radics Bosics, Révay István, Bakics Pál),¹³⁹ mint akik ott voltak Mohácsnál. A hajókat, a legény-

¹³¹ Szulejmán szultán két győzelmi jelentése. In: *Mohács*, 210.

¹³² Kemálpasazáde: Mohácsnéme. In: *Mohács*, 211–221.

¹³³ Ferdi: A törvényhozó Szulejmán szultán története (1520–1542), 1540-es évek. [Részletek.] In: *Mohács*, 222–226.

¹³⁴ Ferdi effendi szerint a király a „Sárvízbe” fulladt bele. A név alapján három lehetséges megoldást látunk. Az egyik, hogy tényleg a Sárvízre utal, ami Mohácstól északra, 20 kilométerre ömlik a Dunába, és így az utalás egyszerűen téves. Talán az is magyarázhatja a téves megnevezést, hogy a Sárvíz Bátánál a Mohácsi-Dunába ömlik. Abban az időben kb. akkora vízmennyiséget szállíthatott, mint amit a „szakadék” Duna a főágból kaphatott (az első katonai felmérés lapjain még jelentős vízfolyás volt). Könnyen tűnhetett tehát a Mohácsi-Duna a Sárvíz folytatásának Ferdi szemében, akinek nem volt módja részletesen megvizsgálni a vízrajzi viszonyokat. A legvalószínűbb, hogy a kisebbik („szakadék”) Dunára tett utalásról van szó. Ebben az esetben képszerűen jeleníti meg a Duna mohácsi mellékágának azon jellegét, hogy a folyó a nyugati partját állandóan rombolva Mohács felett a meredek löszfal beomlását okozza, és így a víz színe sárga, sárszínű. A harmadik lehetőség, amelyet eddig a legtöbben felvetettek, hogy ez a Csele-patak lenne: ugyanakkor ez nagyon kevésbé valószínű, mert a Csele éppen jellege miatt a legkevésbé „sáros” a környező vízfolyásokkal összehasonlítva, ráadásul csekély szélessége miatt nem lehet folyónak tekinteni. A forrás értékével kapcsolatosan a legfőbb probléma, hogy bár jelen volt a csatában, de a király haláláról nem tudott, mert nem tudhatott. Személyében egy olyan szerzőről van szó, aki hitelesen írhatta le, hogy mi történt az oszmán sereg jobbszárnyán, ahol tartózkodott, de a király haláláról csak a szóbeszédet rögzíthette. Ferdi: A törvényhozó Szulejmán. In: *Mohács*, 224.

¹³⁵ Kjátib Mohamed Záim: Történetek gyűjteménye. 1570-es évek. [Részlet.] In: *Mohács*, 238.

¹³⁶ Jan Dubravius: Csehország története. 1552. [Historia regni Bohemiae. 1552. Ford. Kasza Péter.] In: *Örök Mohács*.

¹³⁷ Szapolyai György szepesi gróf, Szapolyai János testvére.

¹³⁸ Camerarius. 1541. [Ford. Kasza Péter.] In: *Örök Mohács*. A történet, hogy Szapolyai György hajón akar elmenekülni, de nem sikerül neki és vízbe fullad, megjelenik egy 1559-es iratban is. Habsburg-ház dicsőségtükre. In: *Örök Mohács*.

¹³⁹ Radics Bosics, dunai naszádos kapitány a mohácsi csatában. A csatát túlélve 1527-ben még a naszádosok vezetője. Mivel Szapolyai hívévé szegődött, ezért Ferdinánd a mellé állt naszádosok kapitányának – még ugyanebben az évben – Révay Istvánt nevezte ki, aki mellé Podvinay Tamást helyezte alkaptányának.

ségi állományt ezek szerint nagyrészt elmenekítették és feltehetőleg a csata túlélőinek egy része is velük távozott.

Brodarics azt írja, hogy az ágyúkat szállító teherhajók az ellenség kezébe kerültek, más hajók viszont az utalás alapján elmenekülhettek. Jellemző, hogy a király sorsával kapcsolatban is felmerült az az utóbb hamisnak bizonyult hír, hogy egy hajón nyert egérutat.¹⁴⁰ Ez is arra utal, hogy elterjedt: egyesek sikeresen menekülhettek el hajón.

Más források is utalnak rá, hogy nem mindenki veszett a folyóba. Dzsélálzáde¹⁴¹ arról tudósít, hogy a menekülő magyarok a Duna partján maradt csapatokkal (ezek között vannak a sajkások is) egyesültek. Behari, a csata egy oszmán résztvevőjének verses elbeszélő költeményében a következőket tartotta fontosnak kiemelni a 195. versben: „A Duna vize felé folyt a harc, a fejek, mikor a folyamra értek, olyanok voltak, mint a buborékok.”¹⁴² Ez a leírás úgy tűnik, hogy a vízben úszókat idézi meg. (Lásd e számban, 92. 4. ábra.)

Ha megvizsgáljuk a környezeti körülményeket, akkor a fentebb történetek csak úgy valósulhattak meg, hogy a menekülőknél legalább egy része keleti irányba, Mohács városa felé igyekezett. Egy részük megpróbált átkelni a Mohácsi-szigetre és azon keresztül tovább a folyó bal partjára, az Alföldre. Ezenközben súlyos veszteségeket szenvedtek el. Kevesen estek fogságba, de egyeseknek valószínűleg sikerült elmenekülnie.

A Duna a fentiek alapján fontos szerepet játszott a csatát követően, a hajón elmenekülés egyik lehetséges útvonalaként is. Több okot is felsorolhatunk arra vonatkozóan, hogy miért választották a menekülők ezt az irányt. Lehetek olyanok, akiknek a hazafelé vezető út a folyón felfelé hajóval volt a legkönnyebben elérhető, s lehetek olyanok is, akiknek az Alföld elérése volt a céljuk. A második legnagyobb, még érintetlen hadsereg Szapolyaié volt, amelyet ezen az úton lehetett megközelíteni, menedéket keresve vagy a további küzdelem lehetőségében bízva.

Volt ugyanakkor még egy fontos szempont, ami már a csata előtt is megjelent: a menekülők tartottak a környéken portyázó török lovasság üldözésétől, így jobbnak láthatták, ha a folyó védelmébe húzódnak előlük. Korábban Tomori éppen így járt el Pétervárad után, tehát a gondolat nem lehetett rendkívüli.

A Mohácsi-síkság északi részén, a csata idején már megjelenik Báli bég és Hüszrev bég lovasokból álló serege. Honnan tudjuk ezt? Brodaricstól, aki leírja, hogy a seregtől északra fekvő tábornak már feldúlták, mielőtt a csatának vége lett volna. Majd azt is közli, hogy: „Éjjel és a csatát követő napon az ellenség a környező vidéken gyorsan szerteözönlött, s amit előtaláltak, azt elpusztították, fölperzselték, halandó embernek nem kegyelmeztek...”¹⁴³ Ennek alapján valószínűnek tűnik, hogy a Báli és Hüszrev vezette lovasság a Mohács környéki területen folytatott hadműveleteket, a szerteözönlő portyázók jó esély-

A később Ferdinánd pártjára állt Bakics Pál 1529-től váltotta Révayt a naszádosok élén. Szentkláray: *A dunai hajóhadak története*, 99–100., 107–108., 117., 359–360.

¹⁴⁰ Gaspere Lantieri Francesco de Franceschinhez írt levele. Gorizia, 1526. szeptember 9. [Ford. Szovák Márton.] In: *Örök Mohács*.

¹⁴¹ Dzsélálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása. 1560-as évek. [Részlet.] In: *Mohács*, 230–237.

¹⁴² Sudár: *A végítélet* könyve, 410.

¹⁴³ Brodarics: *Igaz leírás*, 55.

lyel a fentebb említett lovasság csoportjai voltak. Ők foglalták el a síkság északi részét, míg Szulejmán serege még jó darabig nem mozdult a csataterről. A kis, néhány fős menekülő csapatoknak ez a többezres portyázó lovasság halálos veszedelem volt. Sokan ezért a szintén veszélyes, többek halálával járó, Dunán való átkelést választották, vagy az alternatív útvonalként felmerülő hajóval történő menekülést. A források mindenesetre erre utalnak.

Honnan tudjuk, hogy voltak, akik átjutottak? Szapolyai János serege augusztus végén Szeged környékére ért. Megtudta, hogy tanácsa ellenére a hadvezetés az összecsapás mellett döntött. Ehhez nyilván már valakinek ekkor is át kellett kelnie a folyón a hír elvitele miatt Mohácsról Szapolyai táborába. Szekéren és kevés emberrel tehát előresietett, hogy segítse a hadvezetést. Rövidesen újabb értesülést szerzett arról, hogy a csata elveszett: visszafordult, és seregével ezután nem mozdult a Tisza mellől, amíg októberben az ellenség ki nem vonult az országból. Hogy honnan tudott a vereségről? Elmondták neki azok, akik túléltek a csatát.

Milyen segítségben bízhettek azok, akik át akartak kelni a sziget két ágán, előbb a mellékágon, majd a főágon is? A sajkások, akik nem vettek ugyan részt a csatában, de jelen voltak: ott maradhattak hajóikkal a Dunánál. Bár forrásunk nincsen rá, de feladatukból fakadóan alapos okkal feltételezhetjük, hogy az átkelőhelyeket őrizték, és a menekülők támaszkodhattak rájuk.

Nem sokkal korábban, Péterváradnál már lejátszódott egy átkelés a megáradt folyón a jobb partról a bal partra. Tomori akkor átment az Alföldre a lovasaival, és a túlsó partról folytatta a harcot, „szárazon és vizen”.¹⁴⁴ Kevéssel a csata előtt királyi parancsra újból visszatért a jobb partra. Ezen előzmények alapján okkal feltételezhetjük, hogy a Dunán történő átkelés feltételei a térségben is megvoltak. Annál is inkább, mert a Mohácsi-sziget alatt (Péterváradnál) a feljebb két ágra szakadt, de a sziget alatt egyesült folyamom is át tudott kelni a sereg.

Ez az Alföld felé vezető menekülési útvonal ugyanakkor felvet még egy földrajzi kérdést. Létezik egy Krassó nevű hely, amely Brodaricsnál akként szerepel, mint egy Mohács közeli mocsár, de Heltai Gáspár krónikájában is megjelenik mint „sebedékes ér”.¹⁴⁵ Heltai a csata utáni menekülés egyik útjaként írta le a Krassó környékét. „De hogy az jancsárok seregére érenek, és azok sűrén kezdének lönyyi, meglankodának a magyarok, mert szántalanok kezdének hullani az lövések miatt, és úgy kezdének hátra futni. A török lovakog kedig utánnok tollának, oldalul is ütközének nekik, és a Krassó¹⁴⁶ sebedékes érre kezdték őket tolni, és szántalan sok nép odavesze az érbe.”¹⁴⁷ Azt is említette, hogy a törökök itt érik utol a menekülőket, és sokan vesznek bele ebbe a mocsárba. Istvánffy utalt rá, hogy a király halála is valamiképpen összefügg egy Carassus nevű „folyóval”. „Mohács és Csele között a Karasica állta útját, a mocsaras és iszapos patak, mely bizonytalan és határozatlan medrével sárosan folydogált.” Úgy tűnik, hogy ez a sárosan folydogáló,

¹⁴⁴ Brodarics: *Igaz leírás*, 28.

¹⁴⁵ „Sebedékes ér” = olyan vízfelület, amelynek felszínét a növényzet felszabdalja, azaz mocsár.

¹⁴⁶ Krassó = Karasica.

¹⁴⁷ Heltai Gáspár: *Chronica az Magyaroknac dolgairúl... 1575*. [Részlet.] In: *Mohács*, 172–174.

bizonytalan és határozatlan medrű, mocsaras és iszapos hely a csata utáni menekülési lehetőségek megértésének egyik kulcsa.

Korábban a kutatás nem tudott ezzel az információval mit kezdeni,¹⁴⁸ hiszen a Krassót a Karasica-patakkal azonosították, és mivel annak medre a síkság déli részén, a török vonalak mögött volt, így menekülési iránynak alkalmatlannak tűnt. Ugyanakkor vizsgálataink szerint a Mohácsi-szigeten volt egy ugyanilyen nevű [Karasica/Krassó] mocsaras hely, amelynek közvetlen szomszédságában (tőle északra) futott az út Mohácstól kelet felé az Alföld irányába. E számban, a 92. oldalon, a 4. ábrán összegeztük a szigeti Karasicáról szerzett ismereteinket. A mohácsi keskenyebbik Duna-ágon sikeresen átkelt menekülők ezek szerint a mai Riha-tótól északra fekvő útvonalon haladtak Baracskára felé, őket ott érthették utol az oszmán harcosok. Ezt a vélekedésünket erősíti meg a néphagyomány is, ami több olyan helyszínt is számon tart ezen a területen, amit a csatával, illetve általánosabban a török korról hoztak összefüggésbe (Csata,¹⁴⁹ Török-fok, Pogány-fok, Sáros-fok).¹⁵⁰ Ennél fontosabb, hogy ugyanerre mutatnak a régészeti jelenségek, amelyek a mohácsi csatával kapcsolatba hozott leletekként jelennek meg. Ilyen például egy kincselet, illetve halálos sérülést mutató csontváz és török kengyel, amelyekre Solymossy Sándor hívta fel a figyelmet (lásd e számban, 91. 3. ábra).¹⁵¹ Nagy Balázs friss tanulmányában is megjelenik ugyanitt, Mohács-Sárháton az a kisebb kincselet, melyet ő egyértelműen a csatával hozott összefüggésbe.¹⁵²

Mi történt az oszmán hadsereggel, ők hogyan távoztak a Mohácsi-síkságról? A szultáni hadinapló szerint az oszmán főserég a csatát követően még három napig helyben maradt. A szultán ezen idő alatt szemlét tartott, a főemberek a trónjához járultak, a halottakat pedig eltemették. Ez utóbbiakról ezt írták:

„24. vasárnap. Állomás Mohácsnál. Az állam oszlopai ruhákkal ajándékoztattak meg a győzelemért, amelyekért kezét csókoltak. A pasa, a kethuda és a defterdár elment összeszedni a hullákat. 20 000 gyalogos és 4000 páncélos magyart temettek el.

25. hétfő. Miután a várost – melyben egy palota is volt – felgyújtották, megindult a hadsereg, s ikindi idején ért az állomásra. Megindult a padisah is. Amint egy tavon – melynek vize a ló faráig ért – átkeltek, ott szálltak meg.¹⁵³ Mivel csak egy helyen volt

¹⁴⁸ B. Szabó: *A mohácsi csata*; Maráz: *A mohácsi csatátér régészeti leletei*.

¹⁴⁹ A néphagyományban említett helyek közül is kiemelkedik jelentőségét tekintve az a széles mező, amelyet Csatának neveztek és a Rihától nyugatra terült el.

¹⁵⁰ Kolutác Andrea: *1526. helye és szerepe a mohácsi identitásban*. 62. [Kézirat.]

¹⁵¹ Solymossy Sándor: Mohács emléke a néphagyományban. In: *Mohácsi emlékkönyv*, 335–348.

¹⁵² <https://librarius.hu/2019/02/16/foldbol-elokerult-kincsek-utan-kutatva/>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. április 8.)

¹⁵³ Bába a középkorban fontos utak csomópontján helyezkedett el. A Sárvízen át észak–déli irányú (és mellette a dunai réven át kelet–nyugati) összeköttetést biztosított. Az erdélyi só Dunántúlra szállításában (Káliz-út) is fontos szerepet töltött be: a szállítmányokat a Sárvízen vízi úton szállították nyugat felé tovább. Jelentőségét a 15 éves háború idejéig megőrizte. Vö. Molnár Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Bp., 2006. (METEM Könyvek 56.) A Sárvízen átvezető négy hidat az oszmán hadinaplók visszatérően emlegetik. Szulejmán nemcsak 1526-ban, hanem 1529-ben, 1541-ben és 1543-ban is erre vonult. A leírások összevetéséből kiderül, hogy a Sárvíz milyen komoly akadályt jelentett. Az oszmán–török hadsereg felvonulási útjai kérdésével Tolna megyében, Bátával, továbbá Bátaszék erődjének kérdésével Gaál Attila

egy kis híd, s az igásjóságok átkelésére nem volt alkalmas hely, ma a seregnek csak tizedrésze kelt át.”¹⁵⁴

Végül tehát az oszmánok Mohácsot felgyújtották, majd elhagyva a csatateret megindultak Tolnán át Buda felé.¹⁵⁵ Az első napon a sereg eleje csak 20 kilométert tett meg, hogy elérjék a Sárvíz jelentős közlekedési akadályt képező mocsaras vidékét Bátánál.

Összegzés

A mohácsi csata különböző helyszíneit illetően jelentős viták alakultak ki az elmúlt száz évben. A tudományos vitában használt érvek elsősorban filológiai, katonai jellegűek, és csak meglehetősen alárendelten voltak földrajzi természetűek. A geográfiai szemléletet tükröző vizsgálataink alapján a csata központi helye a kutatás 19. századi kezdeteinek megfelelően a mai Sátorhely környéki sík területen zajlott. Az oszmán sereg délről, Baranyavár és Buziglica felől érkezett a csataterre a még a rómaiak által kiépített hadiút sávjában, és a sátorhelyi háttól délre kezdett táborozásba. A keresztény sereg a csata előtti pozícióját a síkot keresztülszelő „nagy árok”-tól, egy egykori folyómedertől északra foglalta el. Ez a völgy északnyugat-délkeleti irányban átszeli a síkságot és a Törökdomb nevű, római eredetű erődmaradványtól kisebb távolságra északra éri el a Duna jobb parti árterét. A csatamezőt keleti oldalon egy mocsár zárta le, amelyet a középkorban Danócz-mocsárnak, az újkorban pedig Vizslaki-rétnek neveztek. Ez a nyugati peremén egy négy-hat méteres meredek lejtővel zárul, ami indokolja a csata során a mocsárba történt tömeges fulladást. A csatater nyugati oldalát a Borza-patak megáradt ártere képezte, amely 100–200 méter széles kiáradásával határt képezett nyugat felé. A Buziglicánál az oszmán főszeregtől elvált Báli és Hüsrev vezette lovasság a teraszlépcső magas peremén futó utakon került meg Nagynyárad felé II. Lajos seregét, és mögé jutva feldúlta a keresztény sereg fő táborát.

Az összecsapások a Törökdombtól induló és északnyugati irányban húzódo árok térségében zajlottak. Különösen jól azonosíthatók a keresztény balszárny küzdelmei, amelyek a mohács–eszéki út megtartásáért, illetve megszerzéséért zajlottak. Ezekről beszámolnak a források, megőrizte emléküket a hagyomány és szép számmal kerültek elő idekapcsol-

foglalkozott. Gaál Attila: *Hódoaltságkori török kiserődök a Buda–eszéki hadiút Tolna megyei szakaszán*. H. n., 1980. [Doktori értekezés.]

¹⁵⁴ A budai hadjárat állomásainak részletes leírása. In: *Mohács*, 197.

¹⁵⁵ Mohácsot követően az első név szerint is említett település, amelyet az oszmán sereg érintett, a mintegy 60 kilométerre fekvő Tolna volt. Mohács és Tolna között viszont az első állomásról világos földrajzi indikációk állnak rendelkezésre. Az oszmánok Mohácsot elhagyva, a délutáni imára, *ikindi* idejére érnek el, közvetlenül egy tavon átkelve, „melynek vize a ló farág ért”. Felmerülhet, hogy a szultáni hadinapló itt a király halálának legendás helyszínét, a Cselét írja körül. A Mohácstól alig néhány kilométerre lévő Csele-patak azonban gyalogosan még egy óra sincs. Éppen ezért úgy véljük, az említett állomás a Mohácstól mintegy 20 km-re elterülő, a forrás leírásának jellegében is megfelelő Sárvíznél volt, Bata közelében. Ez a távolság optimális, mivel gyalogosan 4–6 óra menetidőt vehetett igénybe. Ha a sereg legkésőbb 10 és 11 óra között elindult, akkor a mintegy 100 méteres szintkülönbség mellett éppen *ikindi* idejére meg is érkezhetett a Sárvízhez. Aznap csak a sereg tizede kelt át ezen a „vízen”.

ható régészeti leletek is. A Sátorhelytől keletre feltárt öt tömegsír az árokkal szerkezeti egységet mutató lőállásnak, fedezéknek tűnik. Vélhető, hogy más, a térségben megfigyelt fegyverleletek, csontvázak, tömegsírok leírásai, a Vizslaki-rét lecsapolása során megfigyelt csontvázak, illetve az ott talált fegyverek egy részének leírása is ezekhez az eseményekhez kapcsolódik. Az oszmánok az út mellett, a Vizslaki-rétből kimagasodó, római eredetű, később Törökdombnak nevezett halomra építették fel a győzelmi emlékművüket. Úgy tartották, hogy ez a szimbolikus szerepén túl a csatában elesett oszmán harcosoknak a temetkezési helyét is jelöli. Ez utóbbira egyelőre nem került elő bizonyíték, de mivel a „nagy árok” a halomtól alig száz méterre található északi irányban, ezért a közelben akár újabb tömegsírok előkerülésére is lehet számítani.

A csata utáni menekülés a források és a rekonstruált tájrészletek alapján részben északra és nyugatra, illetve Mohács térségéből az Alföld irányába, keletre történhetett. A leírásokban megjelenő egyik haladási irány a keleti volt. A Dunához, részben a Dunán át hajón is, az üldöző oszmán lovasság nyomására haladtak erre.

Az útvonal a szigeten egy Csata nevű tágas mezőn keresztül, a Krassó/Karasica („Fekete víz”) vízrendszerétől északra vezethetett Baracska irányába. Az útvonal mentén, a Riha-tótól északkeletre fekvő Sárhát térségében talált kincslelet, illetve más, a korszakhoz kapcsolható relikviák és a szigethez kapcsolódó több helyi hagyomány is megerősíti ennek a menekülési útvonalnak a létezését. Mindkét oldali források említik, hogy sokan haltak meg ezen a területen.

Az oszmán hadsereg északi irányba elhagyta a Mohácsi-síkságot és Tolnán át Budára vonult. Indulás előtt felgyújtották Mohácsot, ekkor pusztult el a püspöki palota is. Az út első szakasza mintegy 20 kilométer volt, észak felé haladva az első jelentősebb akadályt a Sárvíz mocsarain átkelve kellett leküzdeniük.

FÖLDVÁR FALU A TÖRÖK KORBAN

SUDÁR BALÁZS

THE VILLAGE OF FÖLDVÁR IN THE OTTOMAN ERA

Földvár was a small village in the southern part of Hungary, close to the Danube. Although it has disappeared by now, it is still relatively widely known due to the fact that it is mentioned in a contemporary description of the fateful battle of Mohács (1526) as one of the sites of the struggle. The present paper surveys the history of the village in the one and a half centuries after the battle. While, in point of fact, the „history” of such a small settlement cannot be written, we do possess a relatively important amount of evidence thanks to the surviving Ottoman registers. This evidence mainly sheds light on the number, structure and economic performance of the population. The picture that emerges on this basis is that of a modest village of limited material wealth which, however, had a constant population since the Middle Ages, and secured a stable existence during the Ottoman period. Moreover, it also survived the war of reconquest in the late seventeenth century, and only disappeared in the eighteenth, probably due to the transformation of the economic system.

Keywords: Földvár village, Ottoman occupation, Baranya County, battle of Mohács

A ma már nem létező Földvár falu annak köszönheti „hírnevét”, hogy Brodarics István megemlíti a mohácsi csata leírásában, mint a magyar hadrenddel szemben látható, a török arcvonalon álló települést.¹ Ennek következtében központi szerepet játszhatna az események rekonstrukciójában, már ha tudnánk, hogy hol is állt. A kérdést sokan és sokféleképpen próbálták már megoldani, magam a továbbiakban azt tekintem át, hogy a török kori forrásokból mi tudható meg Földvárról. Az információmorzsák persze messze többről szólnak, mint a csata „hátterét” képező településről: egy hódoltság kori falucska mindennapjai sejlének fel belőle.

Sudár Balázs, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Kora újkori témacsoport. A tanulmány az NKFIH 108919/132475 számú pályázatának keretében készült. Köszönettel tartozom Sz. Simon Évának tanácsaiért, gyűjtéseinek átengedéséért a tanulmány számára.

¹ „Velünk szemben hosszan elnyúló domb feküdt, mint valami színpad, e mögött volt a török császár tábora; a domb legalján egy kis falu templommal, neve Földvár. Itt állította fel az ellenség az ágyúkat. Később, a küzdelem vége felé saját szemünkkel láttuk, hogy ez a hely tele volt ellenséges katonasággal, jobbra azokkal, akiket janicsároknak neveznek. Ami hely csak volt a falu kunyhói mögött, mind hosszú sorokban tartották elfoglalva.” Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. [Ford. Kardos Tibor.] Bp., 1983. 46.

Egy viszonylag kis település tényleges 16–17. századi történetét természetesen aligha lehet megírni, jelen esetben azonban a török összeírások jóvoltából számos „pillanatkép” áll a rendelkezésünkre, amelyekből valamelyest megtudhatjuk, hogy hogyan is vésszelte át Földvár a török időköt. A faluról meglehetősen sok török összeírás nyújt információkat. Hat olyan oszmán felméréssel (*mufasszal defteri*) rendelkezünk, amelyekben az összeírók a települések termelékenységét igyekeztek felbecsülni (1546, 1552, 1565/1566, 1580, 1590, 1613), s további számos összeírás maradt ránk a ténylegesen beszédett fejadókról (*dzsizje defteri*, 1549, 1554, 1570, 1571, 1583, 1631, 1641).² Továbbá több, más célokra készült összeírásban is felbukkan a település, ezek azonban többnyire csak a léteire hordoznak információkat, a részletekbe nem pillanthatunk bele. Mindezek alapján közel száz évre, a hódoltsági időszak kétharmadára (1546–1641) nyerünk adatokat. Érdemes még felhasználnunk a török kor végén és az azt követően keletkezett keresztény iratokat, amelyek a falu 17. század végi állapotáról vallanak.³

A falu a török megszállás kezdete óta – legkésőbb 1543-tól, a Dél-Dunántúl katonai meghódításától kezdve – a török közigazgatás mohácsi náhíjéjébe [*náhíje* = „járás”] tartozott. Ezen igazgatási egység többé-kevésbé a mohácsi síkot és a sík vizeinek vízgyűjtő területét foglalta magába. Bár kisebb-nagyobb területi változások érték, központi része, a síkság – s így Földvár falu is – mindig e náhíjéhez tartozott.⁴

A török összeírásokból legbiztosabban a fejadót fizetők köre és száma ismerhető meg: a korszakban átlagosan 10–11 felnőtt férfi fizetett adót – időnként 9, máskor 12 –, számuk csak az utolsó adóösszeírás idejére, 1641-re kúszott fel 14-re. Ez a szám a mohácsi náhíjén belül gyenge közepesnek mondható, a települések többségében ennél többen fizettek fejadót a szultánnak.⁵ Földvár leginkább talán az adózók számának állandóságával tűnik ki, a teljes vizsgálható időszakon belül – kb. száz év alatt – egyenletes adózószámot produkált, míg a települések többsége a korszakban nagyon komoly változásokon, jelentős csökkenésen vagy éppen viharos növekedésen esett át e tekintetben. A hódítás után, a 16. század közepén például a középkori falvak jó része pusztává vált, az 1580-as évekre azonban újra életre kelt. Nem így Földvár, amely ismereteink szerint sohasem maradt adózók nélkül. Ezek száma azonban nem utal arra, hogy az oszmán hódítás előtt a tele-

² A felhasznált összeírások: 1546. *Mufasszal defteri*. Türk Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul) (= BOA) Tapu-tahrir defterleri (= TT.d.) 441. 367–368.; 1549. *Dzsizje defteri*. Österreichische Nationalbibliothek Wien (= ÖNB) Mxt 539. 35b.; 1552. *Mufasszal defteri*. BOA TT.d. 443. 315–316.; 1554. *Dzsizje defteri*. ÖNB Mxt 529. 46.; 1565/1566. *Mufasszal defteri*. Det Kongelige Bibliotek København (Koppenhága) Cod. Turc. Roth V. 702. 313b–314a.; 1570. *Dzsizje defteri*. ÖNB Mxt 555. 7b.; 1571/1572. *Dzsizje defteri*. ÖNB Mxt 556. 6a.; 1580. *Mufasszal defteri*. BOA TT.d. 593. 57a.; 1583/1584. *Dzsizje defteri*. ÖNB Mxt 587. [??]; 1590. *Mufasszal defteri*. BOA TT.d. 632. 56a.; 1613. *Mufasszal defteri*. ÖNB Mxt 637. [Számogatlan]; 1631/1632. *Dzsizje defteri*. ÖNB Mxt 611. 189b.; 1641/1642. *Dzsizje defteri*. ÖNB Mxt 611. 191b.

³ Nagy Lajos: A Császári Udvari Kamara pécsi prefekturájához tartozó terület 1687-ben. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. Szerk. Szita László. Pécs, 1978. 15–56.; Timár György: A pécsi provizorátus faluösszeírásainak a török időkre vonatkozó feljegyzései (1695, 1696). In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. Szerk. Szita László. Pécs, 1982. 47–104.; Sudár Balázs – Varga Szabolcs: *A mohácsi kistérség települései a 17. század utolsó negyedében*. [Kézirat.]

⁴ Sudár Balázs: *A mohácsi náhíje és települései a 16–17. században*. [Kézirat.]

⁵ Uo. 1546-ban 19 településből a 12., 1580-ban 28-ból a 24. volt, 1641-ben 31-ből Dályokkal és Versenddel együtt a 19–21. helyen állt.

pülés jóval nagyobb, netán „hírneves mezőváros” lett volna, mint ahogy azt Hans Derscham vélte 1555-ben,⁶ sokkal inkább illik rá Brodarics jellemzése: „kis falu”.

De vajon hány lakosa lehetett? A dzsizjefizetők száma e tekintetben meglehetősen keveset mond: nem tudjuk, hogy a lakosság hány százaléka fizette ezt a kezdetben cenzushoz – 300 akcsés vagyonghoz – kötött adófajtát.⁷ Szerencsére a korai felmérésekbe (1546, 1552, 1565/1566) nem csupán a dzsizjefizetőket jegyezték bele, hanem a férfilekosság jelentős részét, esetleg egészét is (sajnos kontrolladatok hiányában ezt nem tudjuk megítélni): a vezetéknevével kiírt családfe után következtek felseledült fiai, testvérei, valamint a vele egy háztartásban élő szolgálk is. Ezek alapján kibontakoznak előttünk a település családjai, ami természetesen csak egy minimális létszámként fogható fel – nem tudjuk, hogy ki és miért került az összeírók látókörén kívülre.⁸

Földváron 1546-ban 35 családfe került a listára, 9 testvérrel és egy fiúval. 1552-ben a helyzet hasonló: 33 családfe, 5 testvért, 7 fiút és 3 özvegyet találunk. Egészen más képet mutat az 1565/1566-os összeírás. Ekkor csak 18 családfe szerepel, mellettük 4 testvér, 16 fiú, továbbá 8 szolgálk és 8 özvegy. Kezdetben tehát csupán a családok harmada fizetett dzsizjét, később a fele, az özvegyek nagy száma azonban ekkor valamilyen kataklizmát sejtet: talán az 1566. évi hadjáratot sínylette meg a falu: ekkor a környék férfilekosságát sáncmunkára vitték Szigetvár ostromához, ami cseppet sem volt biztonságos foglalatosság.

A különbségek azonban másféle kérdéseket is felvetnek: vajon azonos elvek szerint, azonos igényességgel készültek-e a defterek?⁹ 1546-ban csupán egyetlen seledült fiú jutott 35 családfe, míg húsz évvel később feleannyira 16? Aligha, sokkal valószínűbb, hogy az összeíró másféle szempontokat érvényesített. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy az összeírtak száma sem feltétlenül mértékadó. Összehasonlítható értéként marad a családfe szám.

Az átlagos kora újkori magyar családméretet a magyar szakirodalom többnyire 5 főre teszi: férj, feleség, egy fiú és egy leánygyermek, valamint egy további rokon (idős szülő, kisebb gyermek),¹⁰ Kubinyi András azonban a késő középkorra vonatkozóan inkább

⁶ „De láttuk a vigasztalan képet nyújtó Földvárt, ezt a valaha hírneves mezővárost is templomostul.” Hans Derscham: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. [Ford. Tardy Lajos.] Bp., 1984. 492–493.

⁷ Káldy-Nagy Gyula 1970-ben még kísérletet tett arra, hogy a dzsizjefizetők száma alapján becsülje meg a lakosság létszámát (*Magyarországi török adóösszeírások*. Bp., 1970. 100–101.), ezt a módszert azonban már Szakály Ferenc sem látta használhatónak (lásd Szakály Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után [1526–1566]. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I–XI. Szerk. Puskás Attila et al. Szekszárd, 1968–1987. II. 28.), és hatalmas demográfiai áttekintéseiben Dávid Géza sem támaszkodott ezekre a számokra. Pl. Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Pasák és bégek uralma alatt: demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Bp., 2005. 13–52. Az bizonyos, hogy egészen különböző számú összeírtra is juthatott ugyanannyi dzsizjefizető. 1546-ban például egyaránt 30 dzsizjefizetővel számoltak a 70, a 81 és a 94 férfilekossal összeírt Nyárádon, Majson és Babarcon. Még egy szélsőséges példa: Majson 1546-ban 81 főre 30, 1552-ben 158 főre 22 dzsizjefizető esett.

⁸ A kettős adóztatású területeken a földesurak megosztozhattak az adózókon, így a népességbecslés szinte lehetetlenné válik. Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 119–137.

⁹ Egy szélsőséges esetet jelent az 1565. évi simontornyai részletes defter. Dávid: Magyarország népessége, 46.

¹⁰ Káldy-Nagy: *Magyarországi török adóösszeírások*, 101.; Dávid: Magyarország népessége, 46.

6,2 embert számolt egy családra.¹¹ E számok általánosságban valószínűleg megállják a helyüket, de az egyes esetek alaposan eltérhetnek ettől.¹² Vegyük például tüzetesebben szemügyre Földvár 1565/1566. évi összeírását. Ekkor 16 vezetéknevvel jelzett családfőt jegyeztek be a defterbe, s így a fenti aránnyal számolva 80 fő lenne a lakosság teljes száma. Az összeírás áttekintése azonban mást sejtet. 16 házas, vezetéknevvel jelzett férfi – és következőképp azok felesége – ($16+16=32$ fő), továbbá 15 nagykorú – házasulatlan – fiú került összeírásra, utóbbiakhoz talán hozzászámolhatunk még 15 nagykorú lányt is ($15+15=30$ fő). Kérdés, hogy hány éves kortól írták össze a fiúkat – a szakmunkák 12–14 évre teszik az alsó korhatárt –, ami most azért érdekes, mert ez egyúttal a kisebb gyerekek kalkulálható számát is befolyásolja. Ha 30 serdülőkorúval számolunk, akkor legalább ennyien, vagy inkább még többen lehettek a kisebbek is (30+ fő). Az összeírás említi még 4 fiútestvért, akik mellé bízvást odatehetünk további 4 lánytestvért is ($4+4=8$ fő). Ráadásul az egyik testvér házas (*Losonci Mátyás¹³), tehát neki felesége is volt, talán gyerekei is. Összeírtak továbbá 8 özvegyet, akik esetében kérdés, hogy kikkel éltek: felnőtt gyermekekkel, vagy éppen önálló háztartást vittek? Tót Miklós özvegye például 1565/1566-ban is életben volt, ura már 1552-ben sem, az 1546. évi összeírás nem jelzi gyermeküket. Hasonló a helyzet a már 1546-ban is házas, és 1549-re családfővé váló Bor Antallal: gyermekét nem jelzik az összeírások, és a család férfi ágon eltűnik a falu életéből 1565/1566-ra, jóllehet az özvegy még ott élt. Kinél? Egyedül, vagy talán egy esetleges vőnél? E kérdésekre nem tudunk válaszolni, mindenesetre az özvegyek kérdése elgondolkodtató. Most számoljunk csak magukkal a személyekkel (8 fő). Összeírtak 8 szolgát is, akik mindannyian nőtlenek, s bár szolgálólányok is élhettek a faluban, róluk sosem szólnak az összeírások (maradjunk tehát a 8 főnél). Így számításunk szerint a lakosság $32+30+30+8+8+8=116$ fő, ami jelentősen túl van a becsült értéken. De számolhatunk sokkal szigorúbban is. A defter 17 férjről és 17 feleségről, 15 felserdült fiúról, további 3 nőtlen testvérről, valamint 8 özvegyről és 8 szolgáról, összesen 68 főről emlékezik meg. Ebben a számban nincsenek benne a kisebb gyermekek, a leánygyermek és a leánytestvérek sem. Akárhogy nézzük is, az ötös szorzó esetünkben mindenképpen kevésnek tűnik. Kérdés persze, hogy ez nem egy különleges helyzet-e, s mint láttuk, erre éppen megvan az esély. (Ekkor a falu gazdasági teljesítménye is visszaesett.)

A falu lakosságának fent elemzett szerkezete mindenesetre önmagán túlmutató tanulságokat rejt. Egyfelől a vezetéknevvel kiemelt családfők száma nem feltétlenül esik egybe a házas férfiak számával. Amennyiben testvérként felvett személyek is házas emberek, az azt jelenti, hogy egy háztartásban valójában több család élt. (1552-ben például mind az öt feljegyzett testvér házas volt.) Másfelől a szolgák feljegyzése arra figyelmeztet,

- ¹¹ Kubinyi András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1997. (Millecentenáriumi előadások) 93–110.; Kubinyi András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. In: *Történeti demográfiai évkönyv. 2001*. Szerk. Faragó Tamás – Óri Péter. Bp., 2001. 105–119.
- ¹² Erre szemléletes példákat közöl Taba István. Számításai szerint Baranyában a szorzó 1690 körül inkább 3,12, míg 1696-ban 4,4. Ugyanakkor léteztek falvak, ahol a szorzószám 6 fölélt járt. Taba István: Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ban. In: *Történeti statisztikai évkönyv. 1961–1962*. Bp., 1962. 131–158.
- ¹³ A * a forrásban nem egyértelműen kivehető, lehetséges olvasatot jelöl.

hogy ők is szerves részét képezték a társadalomnak, de például a korai defterek nem szólnak róluk. Ugyanígy jól láthatóan az özvegyasszonyok száma is lehetett jelentős (1565-ben a házas férfiak számának a felét adják), összeírásukra azonban nem minden listában került sor. Ezek mind olyan megfigyelések, amelyek ugyancsak bizonytalanná teszik a lakosság számának megbecslését, még a részletesebb összeírások esetében is. Mindezek tükrében a falu lakosságát nagy bizonytalansággal 150-200 főre tehetjük a 16. század derekán.

A fenti elemzéseknek van még egy tanulsága: a defterek elkészítésének módszere némiképp megváltozott. 1546-ban még találkozunk nőtlen családfőkkel (Bakó Kelemen, Hegedűs Lőrinc, Tót Mihály), 1552-ben és 1565/1566-ban azonban már nem. Vajon akkorra minden családfő „kötelezőnek érezte” a házasodást, vagy fordítva: csak azokat írták össze családfőként, aki házas volt? A testvérekkel hasonló a helyzet: 1546-ban 3, 1552-ben 5 házas testvér szerepel, 1565/1566-ban már csak 1. Mintha a rendszer a tisztulás irányába mutatna: aki feleséggel – azaz háztartással – rendelkezik, az családfőnek számít, aki meg nem, az nem is szerepel így. Ezzel szemben az 1552-es összeírásban már feltűnnek az özvegyek, 1565/1566-ban pedig a szolgák is, akik korábban nem szerepeltek.

1. táblázat. Földvár falu lakossági adatai az oszmán összeírások alapján

	1546	1552	1565	1580	1590
Összeírtak száma	45	49	49	17	21
Dzsizjefizetők száma	10	11	11	9	11
Családfők száma	35	33	16	11	12
Házas férfiak száma ¹⁴	35	38	17	4+	6+
Nőtlen testvérek száma	6	0	3	0	1?
Nős testvérek száma	3	5	0	0	?
Fiúgyermek száma	1	8	15	4	6
Özvegyek száma	–	3	8	–	–
Szolgák száma	–	–	7	2	2

A kérdés azért is érdekes, mert az 1580-ban és az 1590-ben felvett két újabb összeírás nagyon eltér az előzőektől. A korábban lejegyzett 45, 49, illetve szintén 49 névvel szemben csak 17-et és 21-et vetettek papírra. Pedig az összeírás rendszere hasonlóan látszik: ekkor is szerepelnek a testvérek, a fiak és szolgák is, csak az özvegyasszonyok tűnnek el. Vajon a lakosság lélekszáma esett vissza drasztikusan a felére-harmadára? Elképzelhető, a magyar kutatás legalábbis ezt gondolja. Van azonban egy lényeges különbség a korábbi defterekhez képest: míg eddig a családfőknek csak kisebb része fizetett dzsizjét (1546-ban 35-ből 10-en, 1552-ben 33-ből 11-en, 1565/1566-ban 16-ból szintén 11-en), addig 1580-tól szinte minden

¹⁴ Az összeírás nem jelzi, hogy a családfők házasok-e. A táblázatban azoknak a számát tüntettem fel, akiknek a gyermekei is szerepelnek.

összeírt családfő egyúttal fejadófizető is: 1580-ban 11-ből 9-en, 1590-ben pedig 12-ből 11-en. Az elfogadott magyarázat szerint az adózás rendje változott meg: lényegében már mindenkit dzsizjefizetésre fogtak, a feljegyzések tehát a teljes felnőtt férfilakosságot mutatnák, amiből egyúttal következik a lakosság szám drasztikus visszaesése is.¹⁵

De vajon egészen biztosan ez történt? Nem lehetséges-e, hogy a bürokrácia racionalizálódott, és immár csak az adózás szempontjából valóban lényeges személyek kerültek a listába? Apró nyom, de például eltűntek a házasságra utaló jelölések is: ezek szerint ez az információ már nem volt érdekes. Az összkép szempontjából elgondolkodtató, hogy száz évvel később, 1696-ban Földváron a keresztény összeírók 25 telekről emlékeztek meg,¹⁶ ami egybevethető a 16. század derekán feljegyzett 33–38 családfővel, viszont kevésbé felel meg a századvégi, 10–11 adózóról számot adó információknak. Itt persze nagy az időkülönbség, a falu felfejlődhetett a 17. század második felében. Ám a termelékenységi mutatók is elgondolkodtatóak: ha a század végén harmadannyi család is meg tudta termelni ugyanazt a mennyiséget – vagy jóval többet –, mint a század derekán, akkor a földesurak korábban vajon miért érték be kevesebbel? Megfordítva: a dzsizjefizetők közel azonos számából és az emelkedő termelési mutatókból vajon következtethetünk-e meredeken zuhanó lakosság számra? (Még az esetlegesen keményedő adóztatás mellett is?) A gazdasági adatok 1565/1566-ra mutatnak esést, utána viszont komoly növekedést jeleznek, amely nem valószínű, hogy drasztikus népességfogyással járt volna együtt.

2. táblázat. Néhány tétel Földvár falu mezőgazdasági termelésének felméréseiből

	1546	1552	1566	1580	1590
Dzsizjefizető	10	11	11	9	11
Búza	172	185	130	180	300
Kevert	30	88	30	30	100
Méhkas	30	160	30	120	300
Len	16	100	100	50	275
Káposzta	10	30	20	50	160

Elképzelhető ugyanakkor, hogy az adóegységek, a „háztartások” ekkorra valójában már több családot egyesítettek, amelyeket azonban nem jegyeztek be a defterekbe.¹⁷ A létszámbecslés ebben az esetben teljességgel értelmetlenné válik. Egyetlen stabil pontunk marad: a fejadófizetők száma meglehetősen egyenletes a faluban, ami viszonylag kiegyenlített lakosság számot sejtet.

¹⁵ Káldy-Nagy: *Magyarországi török adóösszeírások*, 22–24., 102.; Káldy-Nagy Gyula: A dzsizje defterek és a tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. *Történeti Statisztikai Közlemények* 3 (1959) 1–2. sz. 108–117.; Dávid: *Magyarország népessége*, 17.

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) E 156 fasc. 61. No. 46. fol. 47.

¹⁷ Dávid: *Magyarország népessége*, 50.

Földvár lakosságáról a későbbiekben nem sok adatunk van. A falut a 17. században a Zrínyiek szerezték meg a pécsi püspökségtől, és többször is készítették róla összeírást. 1675-ben faluként utalnak rá, 1698-ban pedig 6 forintot adózott.¹⁸ 1687-ben lefoglalt településként említik, az 1696. évi püspöki felmérés pedig ugyan a puszták között sorolja fel, mégsem állítja – számos más faluval ellentétben –, hogy lakatlan (*desertum*) volna, sőt 25 telkéről esik szó: mindezek alapján nem kérdéses, hogy Földvár a 17. század második felében is létezett, s a visszafoglaló háborúkat is túlélte.

A török feljegyzéseket más szempontból is vallatóra foghatjuk: nevek és családok tűnnek elénk, akiknek a sorsa, ha korlátozott mértékben is, de nyomon követhető. Mielőtt azonban a listák elemzésébe belevágnánk, néhány szót kell szólnunk az összeírások olvashatóságáról. Az arab írás már a török nyelv lejegyzésére is kevésbé alkalmas, az idegen neveket pedig még esetlegesebben vetették papírra a segítségével. Ráadásul a bürokrácia által használt írástípus számos további buktatót rejt, például következetlenül vagy egyáltalán nem használják a betűalakokat sok esetben megkülönböztető mellékjeleket. S bár a milliószámra papírra vetett nevek révén kialakult egyfajta lejegyzési szokás, jó néhány nevet – főképpen a vezetékneveket – még így sem lehet pontosan elolvasni. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy különböző írnokok különböző megoldásokkal éltek, így azonos neveknek nagyon eltérő íráskép felelhet meg, amelyeket azután könnyű teljesen másképpen elolvasni.¹⁹ Ezen segíthet az, ha a település összes lehetséges adatsorát együtt kezeljük, mert ily módon könnyebb észrevenni az azonos – de különböző lejegyzésű – neveket. (Még jobb, ha vannak magyar nyelvű listáink is – jelen esetben azonban ilyenek nem állnak a rendelkezésünkre.) Előfordul, hogy egy-egy alakot nem tudunk megfejteni, de azt világosan látjuk, hogy az defterről defterre ismétlődik: ilyenkor a személy azonossága nem kétséges, jóllehet a nevének valójában nem ismerjük.

Mindez több, mint filológiai szócséplés. Elvben teljesen mindegy, hogy egy ma már rég nem létező falu 16. század derekán élt egykori lakóit hogyan hívták. Ha azonban nem kellő figyelemmel olvassuk a neveket, és a különböző defterekben szereplő adatokat különböző személyekként értelmezzük, akkor azokból esetleg komolyabb társadalmi változásokra következtethetünk, valójában ok nélkül. A vizsgált defterekben Földváron összesen körülbelül ötven családra találunk adatokat. A szám azért bizonytalan, mert sok esetben nem dönthető el egyértelműen az összetartozás.

A családok azért rekonstruálhatóak, mert a családfő mellett különféle információk szerepelnek – házas-e, van-e nagyobb gyermeke, vele él-e a testvére –, több összeírást egybevetve pedig jól láthatóak a változások. Nehézséget jelent ugyanakkor az azonos vezetéknevűek (esetünkben: Tót) sokasága, vagy az azonos vezetéknevvel jelölt, de addig fel nem bukkant keresztnévű személy előkerülése. Mindez sok bizonytalanságot okoz, mégis érdemes áttekintenünk az eredményeket.

¹⁸ 1675.: MNL OL E 156-a. fasc. 066. No. 014. fol. 3.; MNL OL E 156-a. fasc. 090. No. 032 / b. fol. 3. 5.; 1698.: MNL OL E 156-a. fasc. 066. No. 018 / c. fol. 19.

¹⁹ Az olvasási problémákra lásd Káldy-Nagy Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Bp., 1960. 8-10. Lásd még Sudár Balázs: Vác városának török házösszeírása 1570-ből. *Századok* 139 (2005) 796.

Néhány család például hosszú távon kimutatható a településen, akár három generáción keresztül, 1546-tól 1590-ig, amíg egyáltalán adataink vannak (*Banka/Beke, *Liter, *Mihály, Tót Dienes, Tót János, Varga). Tót Dienes 1546-ban már házasember, 1565/1566-ban pedig két felserdült, de még nőtlen fiát, Petrét és Ivanost is összeírták. Érdekes módon az összeírásban Dienes özvegye is előkerült, a családfő talán akkortájt halhatott meg. 1580-ban a két fiú önálló háztartás élén tűnik elénk, Petre Mátyás nevű fiával együtt. 1590-ben Petre nem szerepel, de Ivanus igen, szintén egy Mátyás nevű gyermekkel. Bár a család a fejadólistákon nem szerepel, 1565/1566-ban egy szolgájuk azért volt. Itt tehát három generációról tudunk, a Vargáknál csak kettőről: a kevésbé tehető Varga Petre 1546-ban és 1552-ben is házasként került összeírásra, de serdült, még nőtlen fiait, Mátyást és Györgyöt csak 1565/1566-ban írták be a defterbe. Petre 1570-re valószínűleg elhunyt, mert ekkor már fia, Mátyás viszi a háztartást, immár dzsizjefizetőként, s bár 1580-ban nem szerepel, 1590-ben ismét összeírták.

További családok 1565/1566-ig, azaz mindössze húsz éven keresztül követhetőek (Bánó, Bor, Hajnal, Jó, Tót Márkó, Tót Miklós). E családok „eltűnése” azért különös, mert a következő – igaz, részleges – lista alig öt évvel későbből származik. Magyarozatként persze kínálkozik, hogy ekkortól sokkal kevesebb név került a defterekbe, és lehet, hogy ezen családok egyszerűen kívül kerültek az összeírók látókörén. Mi történhetett például az addig igencsak erős, mindig a dzsizjefizetők között szereplő Jó családdal? A nagypapa, Kelemen a falu tehető gazdájának látszik, 1546-ban már serdült fia is volt, Mihály. Ő valamikor az 1550-es évek derekán megházasodott, hiszen fia, Bálint már felserdültként szerepel az 1565/1566. évi összeírásban. A család folyamatosságát semmi sem látszik veszélyeztetni, mégsem találkozzunk velük a későbbiekben: a törökök vagy valamilyen betegség áldozatai lettek? Vagy egyszerűen csak elköltöztek? Nem tudjuk.

Az is előfordulhatott azonban, hogy egyes családok valóban „megszűntek”: a szülőknek nem voltak gyermekeik, vagy nem volt fiuk, aki továbbvitte volna a nevet. A Bor család például jól indult a korszakban: ketten voltak testvérek, Ferenc és Antal, idővel mindketten házasok. 1549-re Antal vette át a háztartást – Ferenc valószínűleg elhunyt –, és a továbbiakban a dzsizjefizetők között találjuk. 1565/1566-ban azonban már csak az özvegye szerepel az összeírásban. A két testvér gyermekeiről sohasem esik szó, valószínűleg nem volt fiúgyermekük, és így nevük kikopott a falu életéből.

A defterekben rendre új vezetéknevek is felbukkannak – Hegedűs, Csordás, Lukács, Péntes, Kovács –, ami új férfiak megjelenését jelzi a faluban. Ez persze természetes folyamat, például beházasodás eredménye is lehet. Az mindenesetre bizonyos, hogy a földváriak szerves részét alkották a térség lakosságának. Jók éltek Majson, Kölkeden, Bácsfalván vagy éppen Kisnyárádon is,²⁰ Hajnalok felbukkannak Nyárádon,²¹ Csordások Mohácson és Majson,²² Hegedűsök Mohácson és Dánócon.²³ Az új családok közül néhány láthatóan meggyökeresedett a faluban: Vas Mihály fiával, Gergellyel 1565/1566-ban tűnik

²⁰ Káldy-Nagy: *Magyarországi török adóösszeírások*, 68.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo. 65–66.

fel először, 1580-ban már Gergely fizeti a fejadót. Szintén 1565/1566-ban tűnik fel a *Losonci család: János és testvére, Mátyás, valamint János fia, Gergely. A két testvér még 1590-ben is egy háztartásban élt és gazdálkodott.

Nehéz mit kezdeni a számos – körülbelül egy tucat – Tót vezetéknevű családdal. Ők egyfelől lehetnek új bevándorlók, de régi lakosok is: Földvár lakosai között 1479-ben három ilyen nevű férfit is felsoroltak (Tót András, Tót Pál és Tót Gergely).²⁴ A Tótok rendre magyar keresztnéveket viseltek, amit esetleg írhatnánk a magyar összeíró számlájára, aki így „magyarosította” volna a jövevényeket, ennek azonban ellentmond az a tény, hogy kifejezetten szláv nevek is felbukkannak a feljegyzésekben (pl. Ivanus Dimitrity, Radován). Köztük mindenképpen vannak jól beágyazott családok, feljebb láttuk Tót Dienes példáját, most lássuk Tót János familiáját. Ő a falu tehető, dzsijét fizető gazdái közé tartozott, 1546-ban már házasember, s testvérel, Fábiánnal együtt dolgozott egy háztartásban. 1552-re Fábián is megházasodott, de nem költözött új háztartásba. 1565/1566-ra ez utóbbi lett a családfő, s immár Imre fiát is bejegyezték a defterbe. Így, együtt szerepelnek még 1590-ben is. A család sora meglehetősen jól mehetett, mivel 1549-ben és 1554-ben is a fejadót fizetők között jegyezték fel őket, 1565-ben két, 1580-ban pedig egy szolgájukról tudtak az összeírók.

Mint láthattuk, Földvár népessége – legalábbis az összeírt családfők köre – eléggé jelentősen változott. Mindemellett bizonyos, hogy régi, középkori családok is éltek a településen. Az 1546–1566 között rendre előtűnő Hajnal família egyik őse lehetett az a Hajnal János, aki 1479-ben került elő tanúként egy perben. Ugyanekkor három Tót vezetéknevű férfi is tanúskodott, nem lehetetlen, hogy a török kori családok ősei. Végezetül lehetséges, hogy a bizonytalanul olvasható *Banka/Beke/Szeke családnévnek valami köze van a középkori Zakee-hez. Mindez arra utal, hogy a falu lakossága legalább részben kontinuus lehetett.

A szandzsákfelmérésekben számba vett családok nem álltak azonos gazdasági szinten: egy részüknek vagyonukra való tekintettel fejadót (dzsijét vagy más néven *haradzot*) kellett fizetnie, másik részüknek nem. A tehetősebb csoportot a dzsijje defterekből ismerhetjük meg, mert ezekbe csak őket vezették be. 1549-ben és 1554-ben ez a kör szinte azonos, 1570-re azonban az egyetlen Tót Gergely kivételével teljesen lecserélődik. Ez mindenképpen erőteljes társadalmi átalakulást jelent, ami talán nem független a házas családfők 1565/1566-ra megfeleződött létszámától. Mindemellett az 1570-ben adózók jól összevethetőek a négy évvel korábbi felméréssel: többségük gyermekkel, szolgálval bíró háztartást vezetett. Érdekes, hogy több tehetőnek tűnő család is kimaradt az adózók közül, például a két szolgának is kenyeret adó Tót Fábiánék. 1565/1566-ban hét családnál voltak szolgák, 1580-ban és 1590-ben – sokkal szűkebb összeírásokban – már csak két-két család foglalkoztatta őket.

Földvár gazdasági tekintetben nem lehetett különösebben erős falu. Míg a települések közül jó néhány pusztákat bérelt, Földvárnak sosem volt ilyenje. Mindössze arról tudunk, hogy egy – vagy néhány – család Szajkon bérelt szőlőket, és ott adózott ezek termése után.²⁵ A falu mezőgazdasági termelésére vonatkozó adatok viszonylag kevés tanulságot rejtenek. Nem voltak halastavai és malmai: valószínűleg nem voltak dunai érdekeltségei és

²⁴ Kammerer Ernő – Döry Ferencz: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára/Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. I–XII. Szerk. Kammerer Ernő et al. Bp., 1871–1931. XI. 255.

²⁵ Velics Antal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Bp., 1886–1890. II. (1540–1639) 333.

komoly vízfolyása sem. Egyébként éppen azokkal a tételekkel adózott, mint a többiek, egyetlen kivétellel: volt hordóadója, ami máshol cseppet sem volt jellemző. A hordóadó elvileg a bor szállítására vonatkozott, pontosabban a nem megtermelési helyen való kimérésre.²⁶

A településhálózatban betöltött helyre utal a templom léte vagy nem léte. A középkori feljegyzések említik a plébániát, amelynek patrocíniuma Szent Péter, illetve Szűz Mária volt.²⁷ A templom szerepel Brodarics leírásában is,²⁸ és Hans Dernschwam útleírása is megerősíti a létét 1555-ből. A plébánia azonban a török időkben már aligha működött, legalábbis a falunak nem volt papja már 1546-ban sem. Ezt azért érdemes megjegyeznünk, mert 1546-ban és 1552-ben a náhíje tíz településén – azaz a lakott települések több mint felében – találunk papot, 21-et, illetve 19-et, következésképp a kistérség egyházi szervezete nem omlott össze, és paphiányról sem beszélhetünk. Kevésbé valószínű, hogy éppen Földváron történt volna másképpen: inkább gyanakodhatunk arra, hogy a falu egyháza már nem működött a török idők kezdetén sem: nem lehetetlen, hogy éppen a mohácsi csata során sérült meg annyira, hogy a későbbiekben már nem használták.

3. táblázat. Papok a mohácsi náhíje összeírásaiban

	1552	1546	1565
Mohács	Piac utca: Imre, Máté, Lukács, Albert, Benedek Szentmiklós utca: István	György bíró mahalle: György, Albert, Máté, István, Lukács, Máté, Benedek	
Kölked	Pál	Tamás	
Dánóc	Kis utca: Imre, Benedek, Petre	János, György	György
Lánycsók	Márton	Petri, Pál	
Bóly	Gergely	Miklós	Pál
Nyárád	Ferenc	Ferenc	
Majs	Máté	Máté	
Babarc	Alsó utca: Ambrus, András, Máté	Alsó utca: Ambrus, András, Másik András, Máté	
Gáta	István	István	
Szabar	Jakab	Petri	

Földvár természetesen török földesurak alá tartozott a török időkben. Kezdetben a bu-dai beglerbégek jövedelmét gyarapította,²⁹ az 1570-es évekre viszont zsoldtímár lett, a babcsoi várvédő gyalogosok (*müsztahfizok*) első és második tizede húzta innen a jövedelmét.³⁰

²⁶ Káldy-Nagy: *Magyarországi török adóösszeírások*, 32.

²⁷ Timár Péter: *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára*. I–VI. Bp., 2019. II. 183–184.; Mező András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Bp., 2003. 368., 420.

²⁸ Brodarics: *Igaz leírás*, 46.

²⁹ BOA A.DFE.d. 626. 13.

³⁰ BOA TT.d. 503. 107., 108.

Később azután „közönséges” javadalombirtokká vált, utolsó török földesura Kara Oszmán volt.³¹ Talán éppen az a mohácsi Oszmán szpáhi, aki a nem túl távoli Óshtyént birtokolta.³²

De hol lehetett Földvár falu? A sok tanulságot rejtő középkori okleveles anyagot legutóbb B. Szabó János elemezte, és ezek alapján arra jutott, hogy a falu a mohácsi mező déli részén feketett.³³ Az 1760-as évektől létező uradalmi térképek viszont a mező északi részén, a Borza folyásától keletre és északra eső területen ábrázolják Földvár prédiomot, amelynek lassan kialakuló települési központja a mai Sátorhely lett.³⁴ Mondanak-e valamit a török kori adatok a falu helyéről? A török defterekben e tekintetben általában nem sok földrajzi fogódzó adódik, ám itt az első, 1546-ban készült összeírást valamiféle földrajzi rendben vették fel, talán a településeket felmérő portyák vagy „kiszállások” szerint. Földvár Dályok, Kölked és Vizslak puszta társaságában szerepel, ez alapján inkább a terület déli részén kellene keresnünk.³⁵ Ebbéli gyanúnkát erősíti meg az 1687. évi összeírás, amely szintén sorrendben veszi végig a településeket, bár időnként meglehetősen csapongva. Itt Földvár (No. 39) Villány (No. 36), Bezedek (No. 37), Merse (No. 38), majd pedig Lócs (No. 40), [Főherceg]Lak (No. 41) és Vék (No. 42) társaságában szerepel, ami megint csak a terület déli felét hozza gyanúba.³⁶ Végezetül egy 1696-ban készült, immáron szomszédságokat és időnként útdatokat is közlő forrás jön a segítségünkre.³⁷ Ebben Földvár szomszédaiként Kölked, Merse, Dánóc, Bezedek és Gét szerepel,³⁸ ráadásul azt is megtudjuk, hogy Gétől éppúgy fél óra járásra esik, mint Sárook. Hogy pontosan hol volt Gét faluja, nem tudjuk, Andreas Kneidinger térképe azonban Buziglicától valamivel délebbre helyezi.³⁹ Ez a hely Sároktól kb. 4 km-re esik, ami éppen megfelel a feljegyzésből kihüvelyezhető 8–9 km/h-s menetteljesítménynek.⁴⁰ Földvár tehát Gétől is fél órára feküdt. Másfelől megtudjuk azt is, hogy Kiskőszegtől – e fontos dunai átkelőtől – 2,5 órára található. Szerencsére az útvonal nagyjából rekonstruálható: 1 és negyed órára volt Csibogát (kb. 10 km), további háromnegyed órára pedig Dánóc. Ez utóbbinak a helyét nem könnyű meghatározni, de az összeírás különféle adatai alapján Izséptől Ny-ra, a régi Borza-meder – később Karasica-patak – jobb partjára helyezhető (kb. 5–6 km-re északra Csibogáttól). Földvár innen állt további fél órára. A géti és a dánóci adatot egybevetve a falunak valahol Mersétől keletre, Dályoktól északnyugatra kellett lenni, a mai Udvar falu tágabban értelmezett térségében: e megállapítás egybevág a fentebbi források és a középkori határleírások tanulságaival is.

³¹ MNL OL E 156-a. fasc. 061. No. 046. fol. 47.

³² Tímár: A pécsi provizorátus, 85.

³³ B. Szabó János: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye” (Egy évszázados kirakós játék új darabjai). In: *Hunyadi Mátyás és kora*. Szerk. Bárány Attila et al. Debrecen, 2019. 149–159.

³⁴ Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – a mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 209–246.

³⁵ Sudár: *A mohácsi náhíje*.

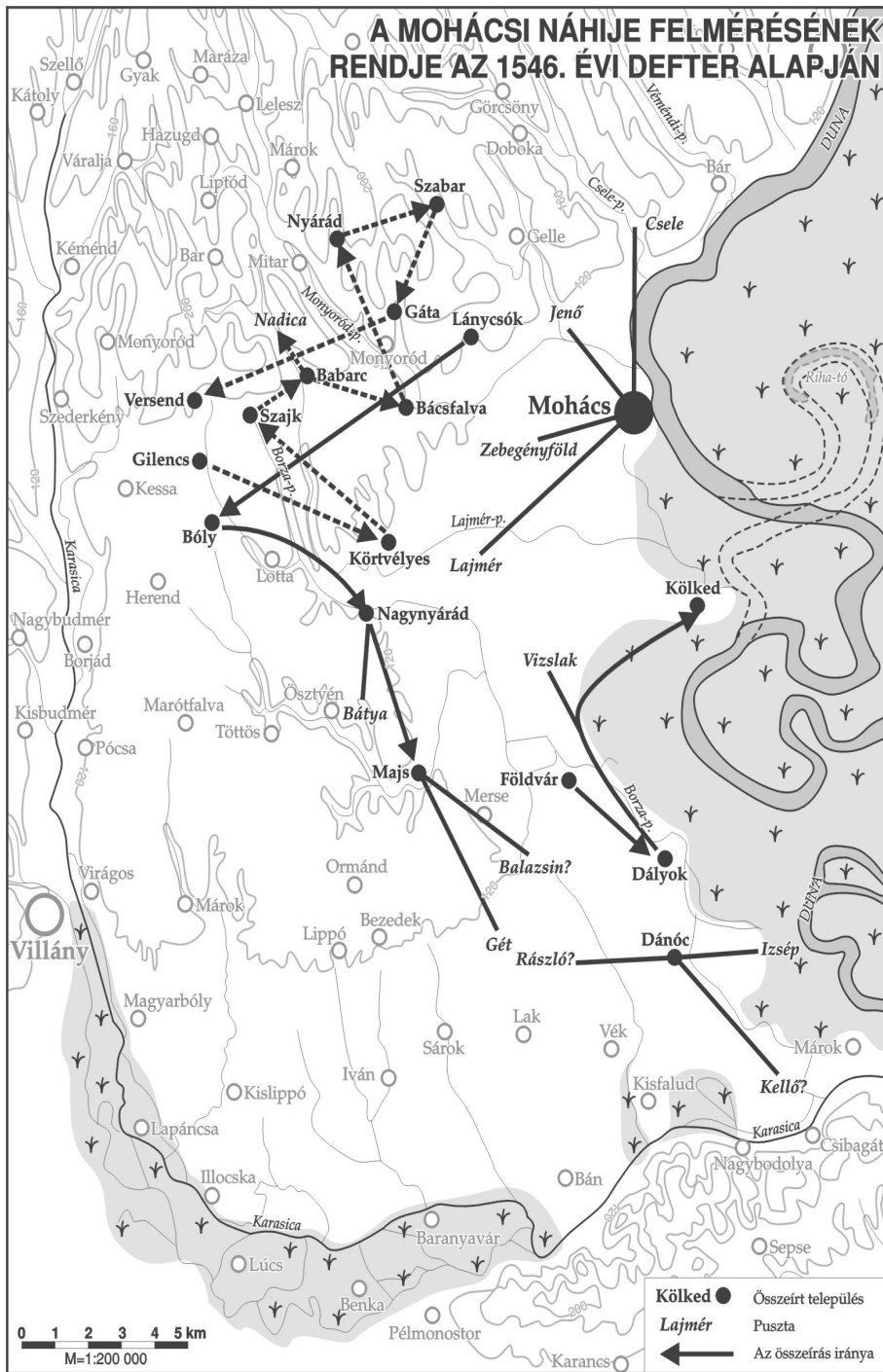
³⁶ Sudár–Varga: *A mohácsi kistérség*.

³⁷ A forrás feldolgozását lásd Sudár–Varga: *A mohácsi kistérség*.

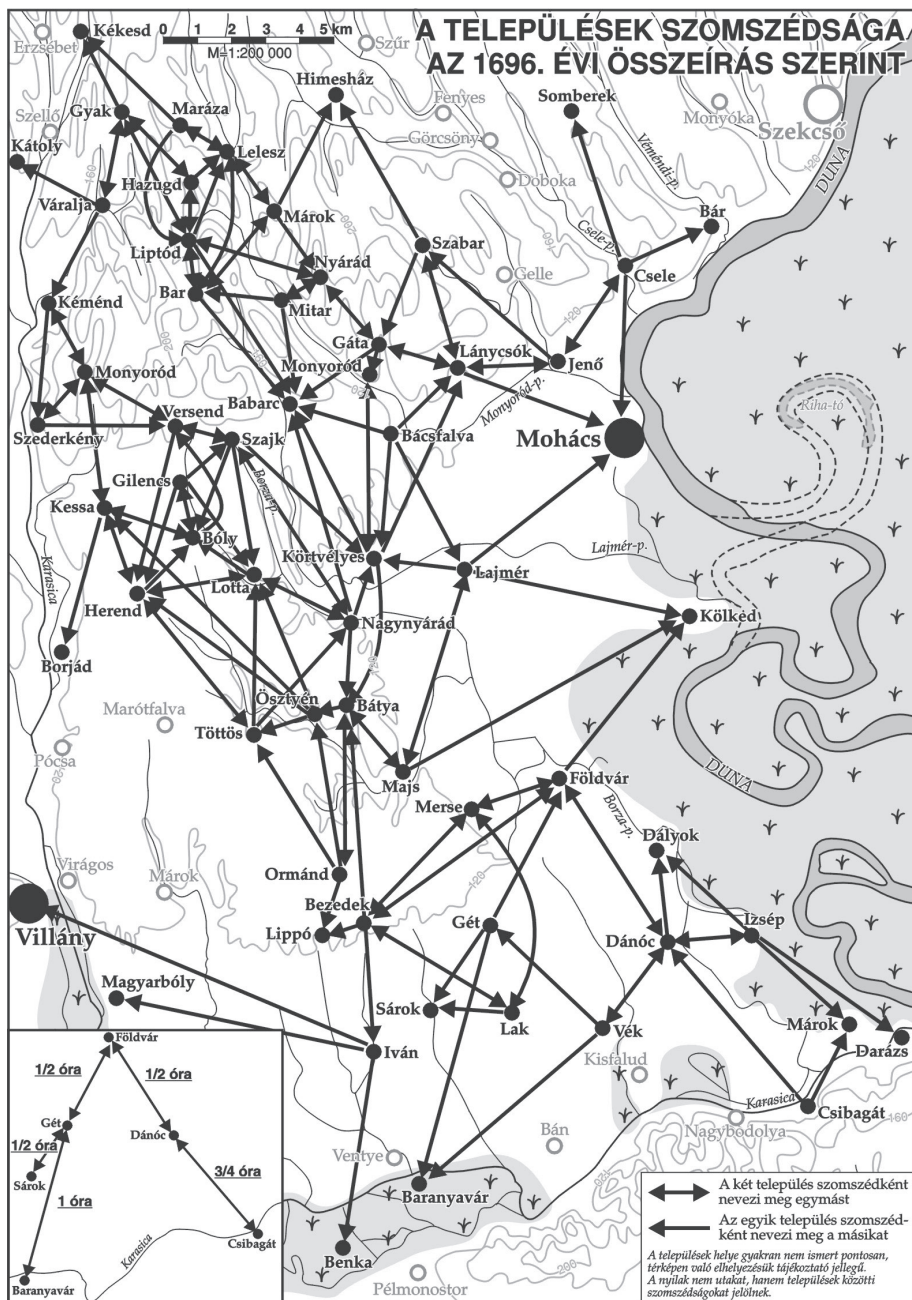
³⁸ Erre az információra már Gyalóky Jenő felhívta a figyelmet. Gyalóky Jenő: A mohácsi csata. In: *Mohácsi Emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 214.

³⁹ <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2440/>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. március 20.)

⁴⁰ Az összeírás órában megadott útdatokat a feltételezett útvonalon mért km-beli távolsággal összevetve az átlagos egy órára jutó menetteljesítményt 8–9 km-re tehetjük. Vö. Sudár–Varga: *A mohácsi kistérség*.

1. ábra. A mohácsi náhíje összeírásának rendje 1546-ban

2. ábra. Földvár az 1696. évi összeírás településhálózatában

A kistérséget a kora újkorban is több főbb útvonal szelte keresztül. Bizonyosan fontos – és a jelek szerint meglehetősen állandó – volt a mohács–pécsi és a mohács–siklósi út. Dél felől az Eszék–Baranyavár–Mohács utat szokás kiemelni, de talán volt egy másik is, amely Eszék után Hercegszőlős felé kanyarodott, Csibogátnál kelt át a Karasicán, majd Dánócon keresztül haladt Mohács felé. Talán ennek köszönhetette Dánóc középkori jelentőségét,⁴¹ és Földvár is ezen az úton állhatott.

Összefoglalva a fentieket: Földvár középkori települése átvészelte a hódító hadjárato-
kat, a török időkben mindvégig fennállt, s a visszafoglalás körüli harcokat is túlélte, hogy
a 17. század végi összeírásokban is rendre felbukkanjon. Nincs okunk kételkedni a közép-
kori falu kontinuitásában, amelyben ráadásul olyan viszonylag ritkább nevű családok is
felbukkannak, mint a Hajnalok, mind a középkorban, mind a török időkben. A középkori
helyzethez képest valószínűleg elveszítette a plébániáját, ezen túlmenően viszont egy sta-
bilan fennálló közösség képét mutatja. Pusztulására nem ekkor, hanem a török idők után
került sor, így a 18. század harmadik harmadában keletkezett térképeken már nem szerepel.

Függelék

Földvári családok a török összeírásokban (1546–1590)

(A csillaggal megjelölt vezetéknevek olvasata bizonytalan.)

1. *Balog Balázs (1546, 1549, 1552, 1554) és testvére, Gergely (1546, 1552).
2. Bakó Kelemen (1546, 1549, 1552, 1554), 1546-ban még nem házas, 1552-ben már igen, gyermekeit sehol sem említik.
3. *Banka/Beke/Szeke László (1546, 1552, 1565/1566), testvére Ferenc (1546, 1552), László fia Bálint (1565/1566, 1570). A család összetartozása nem egészen bizonyos, talán idetartozik Beke Balázs is (1549). Nem lehetetlen, hogy a késő középkori (1479) Mi chaele Zakee-vel összefüggnek.
4. Bánó Kelemen (1546, 1552). Talán az ő özvegye szerepel 1565/1566-ban.
5. *Bata Balázs (1546). Esetleg rokon Bata Petre (1546, 1549, 1552, 1554), és annak 1552-re megházasodó testvére: Markó (1552). További rokon lehet Bata Miklós (1552).
6. *Bertis ... (1546, 1552), fia András (?) (1552).
7. Bor Ferenc (1546), testvére Antal (1546, 1549, 1552, 1554). 1565/1566-ban már csak Antal özvegye szerepel.
8. *Csala Pétör (1590).
9. Csordás Mihály (1565/1566, 1570), fia Balázs (1565/1566). Esetleg összevethető Bor-dás Mátyással és fiával, Miklóssal (1590).
10. *Didros Dimitre (1565/1566).
11. Dienes Jakab (1546, 1552).

⁴¹ A 14. század elején vásárja is volt. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998. I. 296.

12. *Disár Máté (1546, 1552).
13. *Dosó Ivanus (1546).
14. *Durak Radován (1590).
15. *Gergur László (1546).
16. *Gyós Berta (1565/1566), fia Dimitre (1565/1566), fia János (1565/1566).
17. Hajnal Petre (1546, 1549, 1552, 1554), fia Gergely (1552); Hajnal Mátyás (1565/1566). A Hajnal család régi földvári lakos, már 1479-ben is felbukkannak: Hajnal János.
18. Hegedűs Lőrinc (1546), testvére Mihály (1546), és talán a családhoz tartozik Petre (1552).
19. Ivanus Dimitrity (1580).
20. Jó Kelemen (1546, 1549, 1552, 1554). Fiát, Mihályt már 1546-ban is összeírták nőtlenként, még 1552-ben is így szerepelt (1546, 1552, 1565/1566), 1565/1566-ban viszont már házas, és fia – Bálint – is összeírásra került.
21. *Kancsal Petre (1546, 1552), testvére Istefán (1546), Petre fia Mátyás (1552). Talán a család egy másik ága Kancsal Márkó (1546, 1552).
22. Kovács Márton, fia? (1590).
23. *Kozsity ... (1546, 1552).
24. *Liter/Lutor/Litár Mihály (1546, 1549, 1552, 1554, 1565/1566), fia Ádám (1552) és Ferenc (1565/1566, 1570, 1580).
25. *Losoncsi János (1565/1566, 1570, 1590), fia Gergely (1565/1566) és János testvére, Mátyás (1565/1566, 1590).
26. Lukács Bálint (1580).
27. Magyar Vitáris (1546, 1552).
28. *Maha Miklós (1546), testvére Dienes (1546, 1552). Az 1546-ban még nőtlen Dienes 1552-re megházasodott, és a családfői tisztet is átvette. Gyermekeit nem említik.
29. Mihály Ferenc (1546, 1552), fia István (1552). Talán azonos velük Ferenc Mihály (1565/1566, 1570) és fia, István (1565/1566). Esetleg hozzájuk tartozhat Mihály Balázs és fia, Ivád (1590).
30. *Ondzsika/*Rozika *András (1549, 1552, 1554).
31. *Pénzes/Mézes Pál (1580, 1590).
32. Petre Mihály (1546, 1552) és fia, Mihály (1552).
33. Pozsga(i) Márton (1546, 1552).
34. *Szűcs Kelemen (1546, 1552).
35. Tímár Gergely (1552).
36. *Tority/Tujurszity Pável (1546, 1552).
37. Tót Balázs (1565/1566).
38. Tót Dienes/Gyenes (1546, 1565/1566), két fia: Petre (1565/1566) és Ivanos (1565/1566). Gyenes 1580-ban is feltűnik, akkor egy János nevű fiúval, ugyanebben az évben egy bizonyos Tót Pétör Mátyás nevű fiával és egy Tót Ivanus is, mindketten önálló háztartásban. 1590-ben utóbbi Mátyás nevű fiával került összeírásra. Bár a család a fejadólistákon nem szerepel, 1565/1566-ban egy szolgájuk azért volt. Érdekes, hogy az évben Tóth Gyenes özvegyét is feljegyzik, talán az adóösszeírás táján halhatott meg.

39. Tót Gergely (1546, 1552). 1552-ben már olvashatatlan nevű fia is feltűnik. 1549-ben még nem, de 1554-ben már adózóként tüntetik fel.
40. Tót János (1546, 1549, 1552, 1554, 1565/1566, 1590), testvére Fábián (1546, 1552, 1565/1566, 1580), Fábián fia: Imre (1565/1566, 1580, 1590). A jelek szerint Tót János a 16. század derekán vezette a családot, 1565/1566-ban valószínűleg még életben volt, de eddigre a családfő már testvére, Fábián lett. Ő 1546-ban még nőtlen, 1552-ben már házas, és még 1590-ben is családja élén állt. Fiát, Imrét 1565-ben említik először, s a jelek szerint az apai házban maradt élete java részében, legalábbis 1580-ban még ott említik. E család meglehetősen erős lehetett, hiszen 1549-ben és 1554-ben is az adózók között jegyezték fel őket, 1565-ben két, 1580-ban pedig egy szolgáljukról tudtak az összeírók.
41. Tót Lukács (1565/1566), testvére Tamás (1565/1566) egy háztartásban, de 1570-ben már külön adózóként.
42. Tót Márkó (1546), talán az ő özvegye szerepel 1552-ben és 1565/1566-ban (*Turkó Márkóként).
43. Tót Mátyás (1570, 1580), fia János (1580).
44. Tót Mihály (1546, 1552, 1565/1566). 1546-ban még nőtlen, 1552-ben már házas, 1565/1566-ban pedig már fiát, Balázst is összeírják (1565/1566, 1580).
45. Tót Miklós (1546). Özvegye még húsz évig él a faluban (1552, 1565/1566).
46. Tót Pável (1546), testvére Petri (1546, 1552), annak testvére Pétör (1552).
47. Tót Petre (1546, 1552). Nem azonos Pável testvérével.
48. Varga Petre (1546, 1552, 1565/1566), fia Mátyás (1565/1566, 1570, 1590) és György (1565/1566).
49. Vas Mihály (1565/1566), fia Gergely (1565/1566, 1580).

SEM NEM MAJS, SEM NEM SÁTORHELY

Megjegyzések Pap Norbert és szerzőtársai Sátorhely vagy Majs? című tanulmányához

B. SZABÓ JÁNOS

NEITHER MAJS, NOR SÁTORHELY

Remarks on the Paper of Norbert Pap and his Co-Authors
Called “Sátorhely or Majs”?

The paper collectively authored by Norbert Pap, Máté Kitanics, Péter Gyenizse, Gábor Szalai and Balázs Polgár on the environmental features of the medieval village called Földvár was published in the 2019/2 issue of the review *Történelmi Szemle*. Its title promised to finally localise the central area of the 1526 battle of Mohács. Measured to this promise, the content is rather disappointing. The previous results of the research into the location of the medieval village of Földvár, thought to have lain in the centre of the battle, were not determined by the fact that these were formulated by persons with military experience or by civilians. And yet Pap and his co-authors, by localising Földvár into the vicinity of today's Sátorhely, lock into a research strand of military historical background which they previously blamed for the neglect of written sources and whose methods it was they declared aim to pass by. Those researchers, however, whether soldiers or civilians, who did use the evidence offered by the charter material, all excluded Sátorhely from the possible localisations of Földvár. The long sections in the paper that deal with medieval charters and early medieval written sources are completely useless, since they use their testimony fairly selectively, and thus the site that can in fact be surmised on the basis of the medieval written evidence, namely the area around today's Udvar, did not even come to their minds.

Keywords: battlefield research, Majs, Sátorhely, Földvár, centre of the battle of Mohács, 1526

A *Történelmi Szemle* 2019. évi 2. számában látott napvilágot Pap Norbert, Kitanics Máté, Gyenizse Péter, Szalai Gábor és Polgár Balázs közös munkája a középkori Földvár falu környezeti jellemzőiről, amely a cím ígérete szerint remélhetőleg elvezet bennünket a mohácsi csata centrumtérségének lokalizálásához is.¹ Mint azt a cikk címe is jelzi, az írás kettős célt tűzött

B. Szabó János, tudományos munkatárs, BTK, Magyar Őstörténeti Témacsoport. Ez a cikk az Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Program „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című kutatási projektjének keretében készült.

¹ Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – a mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 209–246.

ki maga elé: egyrészt, hogy immár a tudomány eszközeivel is bizonyítsa a Pap Norbert által már régebb óta nagy nyilvánosság előtt hangoztatott állítás helyességét, amely szerint „kijelenthető, hogy Földvár [...] valahol a mai Sátorhely közigazgatási területén feküdt, a birtok határai pedig jól azonosíthatóan kötődtek a településtől északra fekvő »nagy árok«-hoz, keleten a Danóc-mocsárhoz/Vizslaki-réthez, nyugaton pedig a Borza-patak völgyéhez”,² másrészt pedig, hogy „döntő csapást” mérjen a „Mohács 500” kutatócsoportnak, a pécsi múzeum régésze, Bertók Gábor nevével fémjelzett – és a sajtóban szintén gyakran felbukkanó – hipotézisére,³ mely szerint a mai Majs település előterében lévő középkori településnyom lenne a Brodarics kancellár által megörökített Földvár.⁴

A méretes tanulmány ezért hat igen különböző fejezetre oszlik, ezek közül kompetencia híján most nem is kívánok érdemben reflektálni az utolsó kettőre. A konfliktusrégészet csínját-bínját nálam avatottabb szakértőknek kell majd tovább boncolgatni.

Így a továbbiakban csupán a földrajzos kollégák által, Földvár falu új lokalizációjához felhasznált történeti források kezelésére és azoknak a kulcsfontosságúnak vélt természeti tényezőkhöz való viszonyára, illetve – ehhez szervesen kapcsolódva – az első fejezetek historiográfia látásmódjára térnék ki.

„Katonák” és „civiliek”

A cikk historiográfiai bevezetésének van egy erős állítása: a kérdés kutatói nagy vonalakban besorolhatók két, egy „civilnek” és egy „katonainak” nevezett kategóriába. A „civiliek” attribútuma egyfajta szigorúan tudományos módszertan, a középkori oklevelek alapján „a szomszédsági viszonyok és a bizonytalan tartalmú tájélemek számbavételével meghatározni a település legvalószínűbb helyét”,⁵ míg a „katonák” esetében – érezhetően sokkal kevésbé „objektív” módon – a vizsgálat „alapja az 1526. évi csatáról készült *kevés és részben szubjektív* [kiemelés – B. Sz. J.] forrás elemzése. Az ennek révén kialakult »belső kép« alapján próbálták a kutatók az annak leginkább megfelelő helyeket megtalálni.”⁶

Mivel Pap Norbert és kutatócsoportja elsősorban a Pécsi Tudományegyetem körül szerveződött meg és jelen tanulmányukban egy külön fejezetet szenteltek az okleveles források értelmezésének, magukat nyilvánvaló módon az általuk „civilnek” nevezett tradíció követői közé sorolták be – azzal a fontos megjegyzéssel, hogy a kétféle kör felvetései

² Pap et al.: Sátorhely, 245.

³ Bertók Gábor: Nekünk Majs kell? A mohácsi csatátér kutatása. In: *Régi idők – új módszerek*. Szerk. Bertók Gábor – Gáti Csilla. Bp.–Pécs, 2014. 161–170.

⁴ Ettől az elképzeléstől 2015-ben még az én véleményem sem állt feltétlenül távol, mivel 2004-ben megfogalmazott hipotézisemben nem tértem ki Földvár pontos lokalizációjára (B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. II. rész. A magyar hadsereg a mohácsi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 [2005] 793–798.), s annak a Majs közeli középkori faluhelynek a tájékát, amelynek környékét Bertók Gáborék a későbbi években igen alaposan kutatták, Brodarics alapján több szempontból én is alkalmas helyszínek találtam (B. Szabó János: *Mohács – régi kérdések, új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában*. Bp., 2015. 119–132.).

⁵ Pap et al.: Sátorhely, 210.

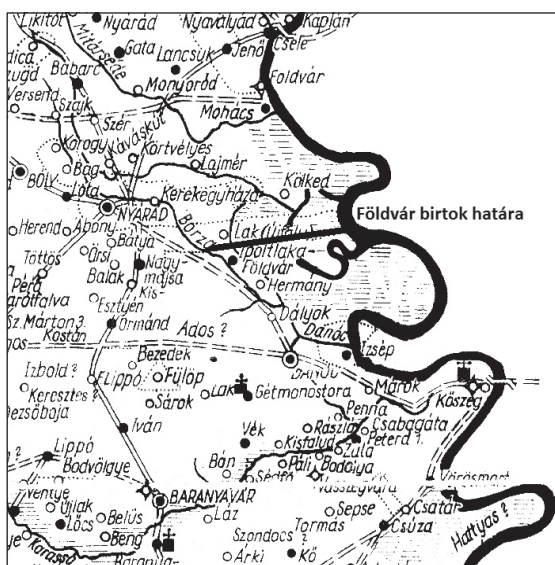
⁶ Uo.

„ugyan nem különíthetők el tisztán »civil« és »katonai« hipotézisekre, de a katonatiszti előélettel bíró szakírók uralták a vitát, elsősorban az első és második világháborús tapasztalatok biztosította tekintélyre alapozva.”⁷

Azonban már ez a megállapítás is magában hordoz egy nyilvánvaló félreértést: a mohácsi csatátér kutatása esetében nem az első világháború katonai tapasztalata juttatta „tekintélyhez” a katonákat, hanem maga a téma. A csataterkek kutatása, tanulmányozása ugyanis a régmúltban – Európában nagyjából mindig, mindenhol – a hadtörténet részeként kifejezetten katonai stúdium volt. (Olyan esetben pedig, amikor egy „civil” írt Mohácsról – például Ortway Tivadar –, a vonatkozó részeket egyszerűen átvette a megfelelőnek tartott katonai szakírótól.)

Így adódhat az a sajátos anomália, hogy amikor Pap Norberték azt állítják, hogy „a kutatók többsége az 1920-as évekig egyetértett abban, hogy a település helye nem más, mint a későbbi Sátorhely (Földvár) major”,⁸ akkor hozzá kell tennünk, hogy ezen – akkoriban mértékadónak tartott – kutatók zöme olyan tekintélyes katona volt, mint Kápolnai Pauer István, Leopold Kupelwieser, Szurmay Sándor, vagy később Bánlaky-Breit József.⁹ Ezen urak ugyan valamennyien szakmájuk kiválóságainak számítottak, volt azonban egy közös vonásuk: valóban nem a középkori oklevelek határjárásai alapján próbálták meghatározni a csatátér helyét. Zömük nyilvánvaló módon még a helyszínre sem látogatott el, ám érdekes módon így mégis arra a következtetésre jutottak, mint mostanság Pap Norbert és csapata.

Mint ez a cikkből is kiderül, azon kutatók között, akik középkori okleveles anyag alapján kíséreltek meg lokalizálni Földvár falu/birtok helyét, nem nagyon találni olyat, aki a modern Sátorhelyben látta volna a középkori Földvár „utódját”. Annál is inkább, mert az

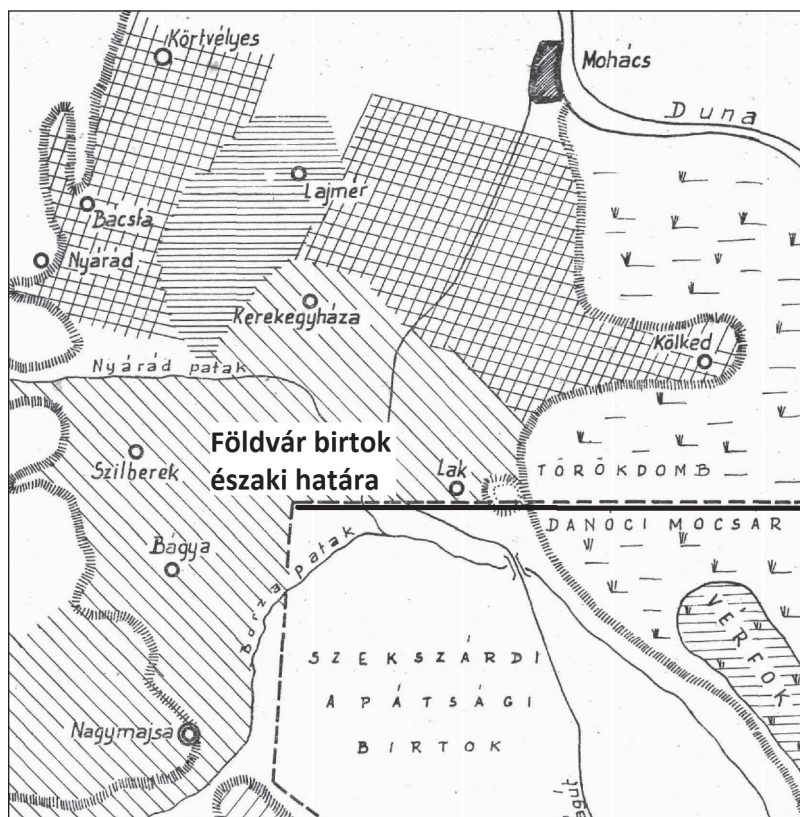
1. ábra. Ipoltlaka–Földvár térsége az 1338. évi birtokmegosztás után. Györffy György térképe (1963)¹⁰

⁷ Pap et al.: Sátorhely, 210.

⁸ Uo. 211.

⁹ B. Szabó János: A mohácsi csata a modern kori történetírásban (historiográfiai vázlat). In: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp., 2019. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet) 358–359.

¹⁰ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998. I. [Térképmelléklet: Baranya vármegye a XIV. század elejéig.]

2. ábra. Bende Lajos cikke térképvázlatának részlete a 1338. évi földvári birtokmegosztásról (1966)¹¹

egykor a Becseiek kezén lévő birtok sokat tanulmányozott 1338. évi megosztásának vonala a Törökdomb magasságában a Dunától a Borzáig az oklevél szerint világosan, egyenesen kelet–nyugati irányú volt, s a mai Sátorhely értelemszerűen ettől a vonaltól északabbra esik¹² (1., 2. ábra). Igaz, ez az új határvonal érintette a mocsár partján álló „hegytől” nyugat felé a „nagy árkot”, amit Pap és szerzőtársai egy nagy jelentőségűnek vélt, kiszáradt őskori Duna-mederrel próbáltak azonosítani.¹³ Ám az okleveles források alapján nemhogy azt nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy ebben a kiszáradt őskori Duna-mederben futott volna a birtokhatár, de még arra sincs ráutaló jel, hogy ezt a „nagy árok” kifejezést bármilyen módon erre a Törökdombtól valójában északra kezdődő és

¹¹ Bende Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1966) 539.

¹² Ez a nyílgyénes felosztási vonal jól tükröződött még a 18. század első felének mohácsi-szigeti birtokviszonyait ábrázoló térképen is. Lásd Pap et al.: Sátorhely, 226. 6. ábra.

¹³ „Ez az árok ma már nem, vagy alig látszik, de műszerekkel – az üledékekkel feltöltődött egykori folyómeder – azonosítható, és ezzel a korabeli birtokhatár egy része is rekonstruálható.” Pap et al.: Sátorhely, 223.

északkeleti irányba haladó terepelemre lehetne vonatkoztatni (s valójában nincs ez másként a török kori írásos adatok esetében sem).¹⁴

Az értelmezési probléma egyébként a tanulmány 36. lábjegyzetében is világosan kiütközik: „A mocsárba (Örvény [Ewrem], Danóc-mocsár, Vizslaki-rét) torkolló, napjainkra feltöltődött egykori folyómeder, mely a *Törökdomb északi előterében* [kiemelés – B. Sz. J.] húzódik és délkelet–északnyugati irányban szeli át a síkságot Nagynyárád irányába. A *Törökdombtól nyugatra lévő árok* [kiemelés – B. Sz. J.] határoló jelentőségét Györffy is említi.”¹⁵

Ami viszont sajnálatos módon valahogy végképp kimaradt Pap Norberték cikkéből, hogy az első olyan tudós, aki ezt az egész forráscsoportot bevonta a csatatérkutatásba, az épp az 1926-ban akadémikussá választott hadtörténész, Gyalókey Jenő alezredes volt, aki a jelek szerint a források felkutatását és elolvasását is képes volt még egyedül megoldani, publikált regeszták, segédletek, internetes adatbázisok felhasználása és – az akkor még értelemszerűen nem létező – Történettudományi Intézet középkoros munkatársainak közreműködése nélkül is.¹⁶

Összefoglalva a fentieket: a korábbi kutatási módszertant és eredményeket valójában nem az határozta meg, hogy katonák vagy civilek foglalták-e meg őket. Papék pedig a jelek szerint éppen egy olyan katona-hadtörténész kutatókörnek a hagyományait folytatják, amelynél épp az okleveles források vizsgálatának hiányát emelték ki, és amelynek módszereit deklaráltan meg kívánják haladni. Az oklevelek tanulságait felhasználó „katona” és „civil” kutatók viszont – egy kivétellel – kizárták a mai Sátorhely területét a középkori Földvár lehetséges lokalizációi közül.

Hogyan is tudhatnánk meg, hogy hol lehetett a késő középkori Földvár birtok határa?

Sajnálatos módon arról sem esik szó a tanulmányban, hogy Gyalókey nemcsak az egyik, a Zichy Okmánytárban közölt 1338. évi oklevélre támaszkodva alakította ki elképzeléseit – a késő középkori Földvár birtok északi és nyugati határaitól –, hanem a 17. század végi, baranyai összeírásokra is rábukkant a levéltárban és bedolgozta azokat a saját hipotézisébe. Így fordulhat elő, hogy Gyalókey következtetése egy helyütt mégis tökéletesen azonos Pap Norbertékéval: „az 1696-os leírás nem tisztázta ugyan pontosan [Földvár] vala-

¹⁴ „... innen egyenesen nyugati irányban [egy] hegyre megy fel, ahol két földhalom-határjel található, melyek a fent említett módon határolnak, [majd] tovább halad nyugat felé a nagy Árokhoz, ahol két földhalom-határjel található, egy igen régi dél felől, mely a szekszárdi egyház fent említett birtokát választja el, a másik, új [határjel] pedig észak felől, mely a fent mondott Töttös és Vesszős mesterek már említett birtokát különíti el és határolja; innen [egy] nagy mezőn haladva nyugat felé két földhalom-határjelhez ér, melyek a fent megismert módon határolnak.” [Ford. Nógrády Árpád.] Pap et al.: Sátorhely, 220. A későbbi források kapcsán lásd B. Szabó János: Pap Norbert pécsi földrajzos kutatócsoportjának a mohácsi csatával kapcsolatos „felfedezései” hadtörténész szemmel. *Hadtörténelmi Közlemények* 132 (2019) 945–947.

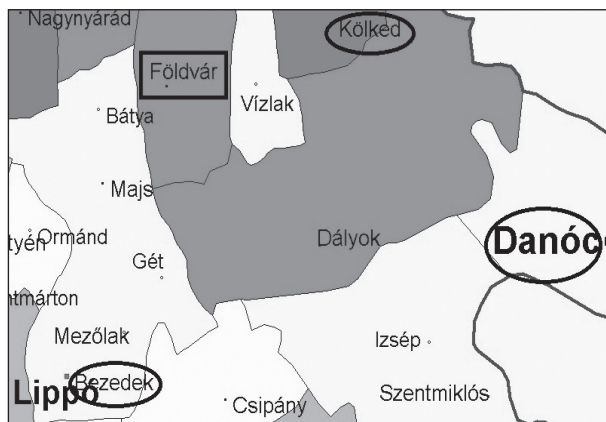
¹⁵ Pap et al.: Sátorhely, 220. 36. j.

¹⁶ Kincses Katalin Mária: Szellemtörténet és hadtörténetírás: a magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre. *Hadtörténelmi Közlemények* 126 (2013) 382–384.

mennyi határát, de a szomszédsági viszonyai alapján területe nagyjából ugyanott volt, mint a középkorban.”¹⁷ Ennek konzekvenciáit mégis csupán Gyalókyonta le a maga számára: mivel Földvár ekkor Majson kívül „Merse, Bezedek, Danóvác és Kölked”¹⁸ falvakkal volt határos, déli irányban a falu határának el kellett érnie a tereplépcső közelébe vagy akár a tetejére is, azaz a Borza ma ismert folyásától délre húzódhatott.¹⁹

Azok a kutatók – Bende, Györffy, Engel –, akik a térség településszerkezet-rekonstrukciójánál nem vették (vehették) figyelembe a 17. század végi iratokat, értelemszerűen hátrányba kerültek a földvári birtok déli határainak meghatározásánál –, hiszen úgy tűnik, erre vonatkozóan egészen a közelmúltig nem volt ismert középkori forrásanyag. Arra azonban jóval nehezebb magyarázatot találni, hogy ennek az 1696. évi összeírásnak és az abból levont következtetésnek miért nem találjuk nyomát a Pap Norbert és szerzőtársai cikkében publikált térképeken, jelesül az általuk készített térképvázlaton (Sátorhely, 217. 5. ábra). Ahogy az is feltűnő, hogy ez a térkép (is) komoly eltéréseket mutat a hivatkozási alapként használt Engel térképétől is (Sátorhely, 216. 4. ábra). Az azon ábrázolt állapot pedig szintén nyilvánvalóan nem feleltethető meg az 1696. évi összeírás alapján megfogalmazott tanulságnak.

Ez az Engel-féle térkép készítési hátterének és felhasználhatósága korlátainak ismeretében nem feltétlenül meglepő, de akkor vajon hogyan lehetett rá úgy hivatkozni, hogy „Engel rekonstrukciója alapján, 30 évvel a mohácsi csata előtt a földvári birtok szomszédsági viszonyai jól ismertek és definiáltak, és mivel azt követően változásról nincs tudomá-

3. ábra. Földvár birtok térsége Engel Pál szerint – külön jelölve rajta Földvár 1696. évi szomszédai, Kölked, Bezedek, Dánóc²¹

sunk, azt kell feltételeznünk, hogy a fentiekben felvázoltak szerint maradtak a csata előestéjéig”²⁰ Hiszen például Engel térképének idevágó részletén (Sátorhely, 216. 4. ábra) jól láthatóan Kölked és Dánóc nem Földvár szomszédja, és a közölt térképkivágoton még csak nem is szerepel Földvár két megnevezett szomszédja, Bezedek és Merse falu. Sőt, Merse egyáltalán nem is került rá

¹⁷ Pap et al.: Sátorhely, 225.

¹⁸ Uo.

¹⁹ „... a földvári puszta a kölkedi határtól legalábbis a felső terasz széléig, Majs és Buziglica közé nyúlt...” (Gyalóky Jenő: A mohácsi csata. [1526. augusztus 29.] In: *Mohács emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 214.)

²⁰ Pap et al.: Sátorhely, 221.

²¹ Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. Bp., 2001. [CD-ROM.]

Engel térképére (3. ábra), ami miatt az egész rajta látható földrajzi lokalizáció több mint kétséges. Hiába foglalkoznak tehát Pap Norbert és társai cikkében igen hosszú részek a középkori oklevelekkel és a kora újkori írott forrásokkal – és mindezek korábbi feldolgozásaival –, ha azok tanulságait igencsak szelektíven használják fel a szerzők.

Az ördög a lábjegyzetekben lakik

Hiányérzetünk azért is lehet indokolt, mert az 55. lábjegyzetből kiderül, hogy a cikk készítői már ismertek egy dokumentumot, egy 1478. évi oklevelet, amelynek eredetije az Esterházy hercegi levéltárban található, s amelyet Engel még valószínűleg nem ismert – így nem is használt fel térképe készítéséhez. Saját meglátásom szerint az eddigieken túl jelenleg nem is ismerünk ennél fontosabb dokumentumot a késő középkori Földvár fekvésének meghatározásához. Ezért is meglepő, hogy a cikkben a létezésén túl pusztán annyi szerepel erről a forrásról: az „irat szerint Merse határos volt Földvárral, a két birtok között pedig a Borza-patak volt a határ. Úgy véljük, ennek alapján feltételezhető, hogy a térség birtokviszonyaiban évszázadokon át meghatározó jelentőségű patak lehetett már akkor is a két terület közötti választóvonal. Merse többi irányú mezsgyéjéről nincs pontos információnk.”²²

Nagy kár, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában végzett forrásfeltáró bűvárlat után már nem maradt energia e szöveg érdemi feldolgozására, s valahogy az is rejtve maradt Pap Norbert és szerzőtársai előtt, hogy a benne szereplő határjárásnak Kőfalvi Tamás már 2006-ban publikálta a részletes kivonatát.²³ Ennek ismeretében pedig tarthatatlannak tűnik az az állítás is, hogy nincs elég információk a falu határáról szóló leírás értelmezéséhez.

A falu földjeinek egyértelműen gátat szabott nyugat felé az ottani szomszéd, Ormánd – emléke szintén tovább élt a majsai határban²⁴ –, délre pedig a ma is létező Bezedek. Északi szomszédja pedig teljes egészében Kismajsa volt, aminek a területe szintén beolvadt a későbbi egységes majsai határba.²⁵ Így az 1478. évi teljes határjárás útvonala meglehetősen jól beazonosítható, csak azt nem lehetett korábban egyértelműen rekonstruálni a fennmaradt helynevekből, hogy a délkeleti irányban fekvő Gét mellett – aminek a földjét a falu pusztulása után legalább részben szintén Majs határához csatolták²⁶ – mi is lehetett Merse földjeinek másik keleti szomszédja, a mai Udvar irányában. Ezen oklevél alapján

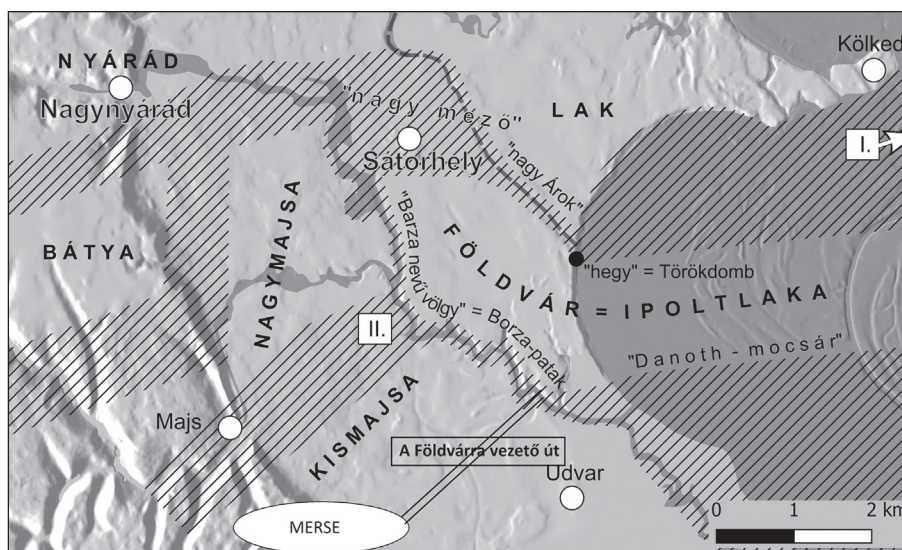
²² Pap et al.: Sátorhely, 224. 55. j.

²³ *A pécsváradai konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*. Szerk. Kőfalvi Tamás. Szeged, 2006. 396. 813. sz.

²⁴ A mai Majstól délre: *Baranya megye földrajzi nevei*. I–II. Szerk. Pesti János. Pécs, 1982. II. 580–581. Az 1478. évi mersei határjárás épp attól a Ravaszlyuknak nevezett délnyugati ponttól indult, ahol 1330-ban a nyugati szomszéd Ormánd és a déli szomszéd Bezedek közös határa véget ért: *A pécsváradai konvent*, 102., 106. sz.

²⁵ Kismajsa Nagymajsával közös északi határára lásd Pap et al.: Sátorhely, 217–219.

²⁶ Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Mays in der [...] Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Bellye gehörig ..., Kneidinger, Andreas, Kammeral Ingenieur, 1772. Jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S 11. No. 830:43. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2440/view/?bbox=-347%2C-4213%2C3957%2C-1408>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. február 28.)

4. ábra. Földvár birtok Pap Norbert és szerzőtársai által rekonstruált 1338. évi határai – és ebben az összefüggési rendszerben értelmezve a Merséről Földvára vezető út hozzávetőleges iránya az 1478. évi oklevél szerint

azonban ez az északkeleti szomszéd egyértelműen Földvár volt, hiszen a Merséről Földvára keleti irányban vezető út képezte Merse földjének legszélső északkeleti határpontját. Fontos azt is kiemelni, hogy az út mentén már a Borza völgye előtt is állítottak fel Földvár birtokkal szemben határjelet, ami viszont arra utal, hogy ezen a szakaszon Földvár birtokai bizony a patak völgyének nyugati oldalára is kiterjedhettek.²⁷

Mivel a középkori Merse falu helyeként szóba jöhető terület délre van a mai Sátorhelytől, a Merséről közvetlenül Földvára vivő út viszont keletre tartott, így elég nagy valószínűséggel kizárhatjuk, hogy annak végcélja a mai Sátorhely területén vagy annak közvetlen közelében feküdt volna²⁸ (4. ábra).

²⁷ B. Szabó János: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye” (Egy évszázados kirakós játék új darabjai). In: *Hunyadi Mátyás és kora*. Szerk. Bárány Attila et al. Debrecen, 2019. 150–151.

²⁸ Ugyan feltehetnénk esetleg azt is, hogy ez a Merséről induló út netán a Borzán túl egy óriási kanyarral jutott el Földvár/Sátorhelyre, csakhogy akkor Pap Norberték rekonstrukciós rendszerében nem beszélhetünk az oklevélben szereplő út névadását indokló közvetlen összeköttetésről, mivel ott szerintük épp az Eszék és Mohács között húzódnó nagy hadiút futott: „a térségi topográfiát illetően Györfly rekonstrukciója remek. Az utakra vonatkozó interpretációja azonban a mohácsi csatával kapcsolatos kérdésekben aligha válhat támponntá. Jól ismert, hogy az oszmán csapatok Baranyavár felől érkeztek Buziglicára (Györfly térképén a délre fekvő Lak mellett kellene lennie), és ott váltak szét két irányba. Ez az út azonban a térképen nem is szerepel, pedig még a római időkben építették ki a limes támogatására, így létezését nem lehet kétségbe vonni.” (Pap et al.: Sátorhely, 214.); valamint: Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 338., 340., 343., 345.

Mindez pedig már nem is csak a felhasznált módszereket érinti, hanem közvetlenül a tanulmány végkövetkeztetését is: Földvár birtoknak az északi mellett a keleti, sőt még a déli határa is többé-kevésbé meghatározható, méghozzá egy, az 1526. évi csatához viszonylag közeli időben keletkezett oklevél segítségével. Ennek pedig az a tanulsága, hogy a falu jóval délebbre feküdhett,²⁹ mint ahogy Papék állítják, és így a tanulmányuk címében feltett kérdésre bizony meglehetősen furcsa válasz kínálkozik: az egykori Földvár helye nem lehet sem a mai Majs, sem a mai Sátorhely közelében.

²⁹ Az idő sajnos szinte teljesen elmosta azt a kézenfekvő tudást, ami Trianon nemzedékének még magától értetődő természetességgel megvolt e tájról: „a trianoni országhatárnak a mohács–baranyavári országúttal párhuzamos része közepetáján vágja ketté a Brodarics nyomán megállapított harcteret, úgyhogy annak keleti felét nem is lehet bejárni.” Gyalóky Jenő: Földvár. *Hadtörténelmi Közlemények* 27 (1926) 296.

REFLEXIÓK B. SZABÓ JÁNOS „EGY MÁTYÁS-KORI OKLEVÉL...”
ÉS „SEM NEM MAJS, SEM NEM SÁTORHELY” CÍMŰ
TANULMÁNYAIBAN VÁZOLT KONCEPCIÓJÁRA

PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ – GYENIZSE PÉTER – SZALAI GÁBOR

REFLECTIONS ON THE CONCEPTION OF JÁNOS B. SZABÓ
AS OUTLINED IN HIS PAPERS “EGY MÁTYÁS-KORI OKLEVÉL...”
AND “SEM NEM MAJS, SEM NEM SÁTORHELY”

According to János B. Szabó's latest suggestions, detailed in his two studies, the settlement named Földvár, thought to have been in the center of the 1526 Battle of Mohács, might be found east of the Borza stream but south of the settlement of Sátorhely, in what is now Croatia. Our response examines the arguments that underpin this claim. The authors' conclusion is that the arguments in favour of the Croatian site cannot be supported by evidences, these statements are based on B. Szabó's misunderstanding. The present study confirms the arguments for the Földvár-Sátorhely continuity.

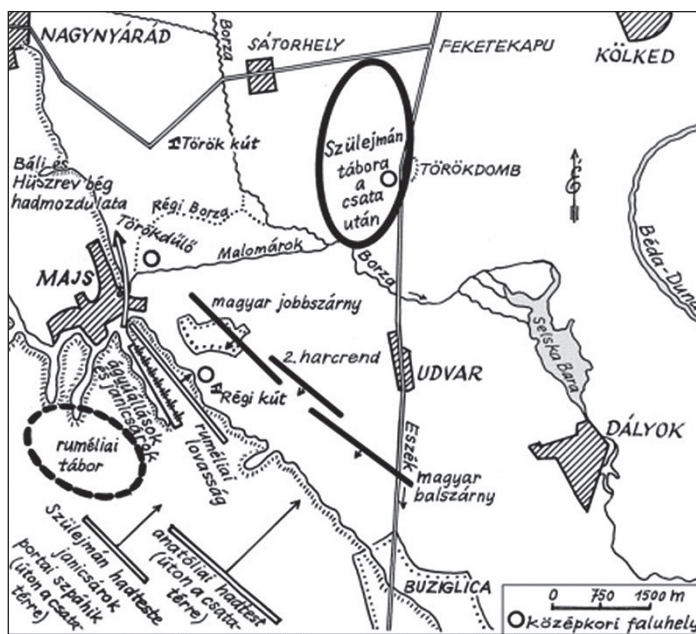
Keywords: battle of Mohács, Sátorhely, Udvar, tenure of Földvár, Borza, military history, historical geography

B. Szabó Jánosnak a mohácsi csatáról szóló monográfiájában azt olvashatjuk,¹ hogy az összecsapásra (ahogy az 1. ábrán is láthatjuk) Majs előterében került sor. Elképzelésével az utóbbi időben szakított. Ezek szerint sem nem Majs, sem nem Sátorhely a mohácsi csata centrumtériségében fekvő Földvár helyszíne, hanem az valahol máshol volt. Mindezt két, egymással szorosan összefüggő tanulmányában fejtette ki.² Argumentációjából az derül ki, hogy feltételezése szerint Földvár birtok Sátorhelytől délre található. Mivel a két tanulmány nagy átfedést mutat, ezért az azokban olvasható felvetésekre csak összegzett módon érdemes válaszolni.

Gyenizse Péter, habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Kitanics Máté, tudományos főmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék. Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék, tudományos tanácsadó, BTK TTI. Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, BTK TTI.

¹ B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Bp., 2006.

² B. Szabó János: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye” (Egy évszázados kirakós játék darabjai). In: *Hunyadi Mátyás és kora*. Szerk. Bárány Attila et al. Debrecen, 2019. 143–159.; B. Szabó János: *Sem nem Majs, sem nem Sátorhely*. Megjegyzések Pap Norbert és szerzőtársai Sátorhely vagy Majs? című tanulmányához. A tanulmány a *Történelmi Szemle* e számában olvasható.

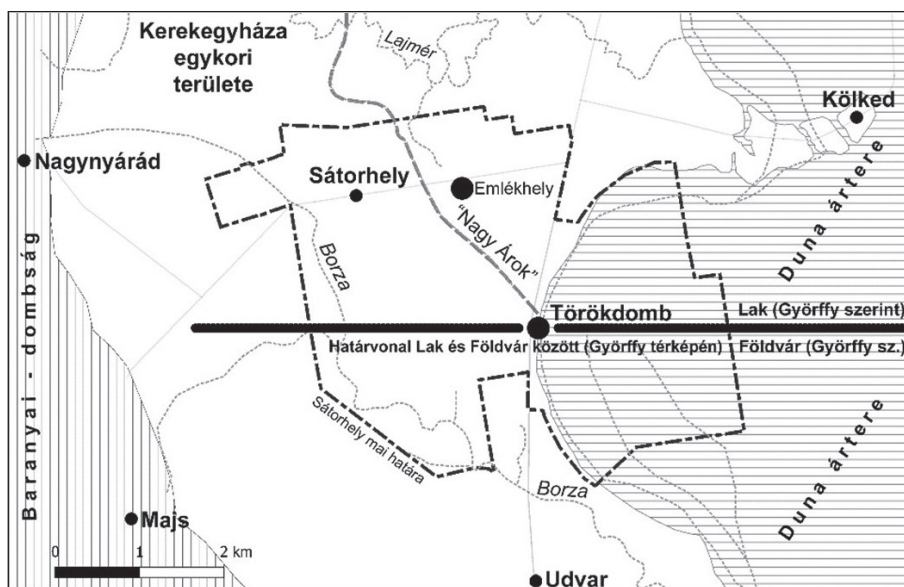
1. ábra. B. Szabó János csata-rekonstrukciója (2006)

Lehetett-e a mai Horvátországban a csata centruma?

B. Szabó egy régi-új elmélettel jelentkezett. Ahogy a Debrecenben megjelent írásának címéből is kiderül, a „mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu” kérdéséhez kíván hozzászólni, annak lokalizációjáról értekezni. Középkori okleveles forrásokat dolgoz fel, és arra jut, hogy a mohácsi csata centrumában fekvő falut nem Majsnál vagy Sátorhelynél kell keresni, hanem a síkság déli, jórészt a mai Horvátországra is kiterjedő területén. Így a hipotetikus helyszín – bár egyik tanulmányában sem fogalmaz egyértelműen – kizárásos alapon Udvar és Buzglica között, a tereplépcső előtt elterülő térségben valószínűsíthető.

B. Szabó elemzésének az időhorizontja a 13. századtól 1696-ig terjedt, és szelektív módon mindössze öt oklevélre koncentrált. Ugyanakkor a mohácsi csata időszakára vonatkozó forrásanyagot figyelmen kívül hagyta. Az egyetlen, 1696-os dokumentumot leszámítva az oszmán korszakot követő időszakból származó, a térség környezeti viszonyaira vonatkozó alapvető forrásokat sem vizsgálta. Ezek azonban az általa vállalt feladathoz, a lokalizációhoz és a vízrendezés előtti, az 1526. évi természetes állapot megismeréséhez nélkülözhetetlenek. Az alábbiakban az egyes téziseit vesszük vizsgálat alá.

Áttekinti a lokalizációs kérdés historiográfiájának egyes elemeit, és kiemelve néhány szerzőt, igyekszik meghatározni a minimális konszenzust Földvár fekvése kérdésében. Úgy véli, hogy bár különbözőképpen látták a településhálózatot, Gyalóky, Bende, Györffy és Papp abban egyetértettek, hogy Földvár falu az 1338-as birtokmegosztás vonalától délre

2. ábra. Földrajzi viszonylatok a Törökdomb környékén (a térképen a mai település és úthálózat látható, a patakok viszont a szabályozások előtti nyomvonalon futnak)

feküdt.³ A birtok maga pedig akár messze a Borzán túlra is kiterjedt déli irányba. Felvetéseit leginkább Gyalóky gondolatai keretezik.

Vizsgálja a lokalizációs kérdés középkori okleveles hátterét. Elemzésében a szomszédsági viszonyokra és az utak futására koncentrálnak, de a természetes, nagy állandóságú elemeket részben negligálja, részben relativizálja azzal, hogy ezekről szerinte kevés biztosat lehet tudni.

Úgy véli az 1338-as birtokmegosztás nyomán, hogy Földvár északi határa a Törökdombtól nyugatra, egyenes irányban húzott vonal volt a Borza-patak völgyéig terjedően. Ezzel kizárja Sátorhelyet a lehetséges Földvár faluhelyek közül. Nem veszi figyelembe az 1338-as birtokmegosztás kapcsán született határjárás *magnum aruk* néven említett, általunk azonosított képződményét, amely alapján a Törökdombtól a Borza-patakig terjedő határ nem egyenesen nyugati, hanem inkább északnyugati csapású volt (2. ábra).

A Borza völgyét elérve a határ délnek fordult, amíg a Földvár–Nagymajsa közti utat a bejárás el nem éri. Felveti, hogy az ugyancsak 1338-as nagymajjai határjárás kiegészíti az előző oklevelet. Következtetése: ezek alapján nem lehet kétséges, hogy Földvár nyugati határa Nagymajsa felé a Borza-patak volt.

A fentebb ismertetett, ugyanazon a forrásbázison alapuló megállapítása teljes mértékben megegyezik a *Történelmi Szemle* 2019. évi 2. számában megjelent tanulmányunk⁴ egyik legalapvetőbb tézisével. Pontosan ugyanezt állítjuk a cikkben: a Sátorhely és Majs

³ B. Szabó: Egy Mátyás-kori oklevél, 147.

⁴ Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – a mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 209–246.

relevanciáját vizsgáló elemzésünkben nála korábban jutottunk arra, hogy éppen a Borza határoló jelentősége zárja ki, hogy a majsi katolikus templom előterében Papp László által, az 1960-as évek második felében felfedezett falunyom Földvár lehetett volna.

B. Szabó tanulmányában azt írja: „A cikk kéziratát 2019. március 4-én zártam le, ezért itt már nem áll módomban Pap Norbert és szerzőtársainak a *Történelmi Szemle* 2019. évi 2. számában megjelent cikkére reflektálni.”⁵

B. Szabó János megkapta térképi ábrákkal illusztrált kéziratunkat, majd ezt követően 2019. február 8-án részt vett említett kéziratunk vitáján a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóintézetben, ahol a legnagyobb ellentét éppen a Borza-patak elválasztó szerepének kérdésében alakult ki, amit akkor ő a legélesebben elvetett.⁶ A 2019 nyarán megjelent kéziratunkat tehát a saját cikkének lezárása előtt már alaposan ismerte.

Súlyos tudományetikai problémának tartjuk, hogy bár tanulmányunkat és a benne felsorolt érveket részletesen ismerte, azokat cikkében meg sem említette, ezért úgy tűnhet az olvasók számára, hogy ő találta ki és elemezte először a Borza-patak elhatároló szerepét Földvár és Majs között. Amennyiben akár kéziratként hivatkozott volna anyagunkra, ez az etikai probléma nem merülne fel.

Az a bizonyos Mátyás-kori oklevél, amelynek a jelentőségére a szerző a címben is utal, egy 1478-as határjárás, amely a Földvárral határos, a fentebbiekben tárgyalt majsai birtoktól délre fekvő Merse birtok határait tisztázta. Ebből von le B. Szabó következtetéseket Földvár déli kiterjedésére vonatkozóan.

Rámutat arra, hogy nem a Borza keskeny patak völgye („vonala”) volt itt a határ Merse és Földvár között, hanem ezen a szakaszon egy szélesebb völgy terült el, és hogy Földvár földjei a patak „nyugati oldalára” is kiterjedhettek: „Fontos azt is kiemelni, hogy az út mentén már a Borza völgye előtt is állítottak fel Földvár birtokkal szemben határjelet, ami viszont arra utal, hogy ezen a szakaszon Földvár birtokai a patak nyugati partjára is kiterjedhettek. Ez az út »Borzathw [Borzató, vagy Borzató] nevű völgyben« [kiemelés a szerzőtől] haladt át Földvár területére, ami arra utal, hogy a Borza-völgy megnevezés esetében sem egyszerűen csak a Borza, mint patak vonala jöhet számításba. Ebben a völgyben dél felé haladva metszette a Danócra vezető »nagy utat« is...”⁷

Az elemzés egyik fő problémája, hogy B. Szabó félreérti az 1478-as határjárás egyik legfontosabb utalását Földvár délnyugati határára. A középkori oklevelekben a térségben megjelenő legfontosabb viszonyítási objektum a Borza völgye. Ez a patak a Mohácsi-síkság

⁵ B. Szabó: Egy Mátyás-kori oklevél, 143.

⁶ A vitailésen elhangzott felvetések alapján jegyzőkönyv, illetve a vitában elhangzottakra válasz is született „Válasz a 2019. február 8-án (11.00–13.45) az MTA BTK-n elhangzott, Földvár-tanulmánnyal kapcsolatos felvetésekre” címmel, 2019. február 25-én. A 2019. február 8-án tartott workshopon részt vettek: Pap Norbert, Gyenizse Péter, Kitanics Máté, Szalai Gábor, Polgár Balázs, C. Tóth Norbert, Tóth Ferenc, Nógrády Árpád, Sudár Balázs, Neumann Tibor, B. Szabó János, Varga Szabolcs, elnökölt: Fodor Pál. A 13 oldal terjedelmű irat első hat oldala éppen erről a vitatott kérdésről szól. A cikk megjelenése előtt a lektorálásban is szerepet kapott a dokumentum, melyet többeknek, így a *Történelmi Szemle* felelős szerkesztőjének is elküldtünk.

⁷ B. Szabó: Egy Mátyás-kori oklevél, 151.

legjelentősebb vízfolyása. Amint arra Gábris Gyula felhívta a figyelmet:⁸ a Mohácsi-síkságnak eredetileg a keleti oldala volt a magasabb, a nyugati oldala később töltődött fel.

A Mohácsi-síkság nyugati oldalán a Borzát jelentős ártér övezi. Bőséges csapadék idején ez Sátorhely és Majs között helyenként akár 200–300 méter szélességű vízfelületet is képezett. A 15–16. században, amikor kiemelkedően csapadékos időszakokról vannak adataink,⁹ a Borzának ez a szakasza (Földvár nyugati és délnyugati oldalán) a helybeliek számára mint tó jelent meg. Ez magyarázza, hogy az 1478-as forrás miért beszél Borzatóról [Borzathw]. Azért nem a keskeny patakmeder jelenik meg határként, mert ott ekkoriban nem egy keskeny meder volt látható, hanem egy tóvá szélesedett víztest. A Borzató tehát arra utal, hogy egy vízzel feltöltött völgyről van szó, nem pedig egy olyan száraz völgyről, amelyet a földváriak művelnek, ott birtokaik vannak. A határjelet pedig azért állítják fel a patakmedertől távolabb, mert az áradások elmosnák, ha a mederbe/ártérbe állítanák azt fel. A fentiek alapján nem látjuk kellően alátámasztottnak B. Szabó azon feltevezését, hogy a Borza nyugati, déli oldalán lett volna Földvárnak területe; a forrásokban erre nincsenek utalások.

B. Szabó a középkori oklevelek elemzése alapján kizárta Majs és Sátorhely környékét a lehetséges Földvár faluhelyek közül. Az elemzés – annak határozott kijelentése nélkül, hogy hol is lehetett a falu – a síkság déli, Borzán túli részét, a ma már nagyrészt Horvátországhoz tartozó területet írja körül. A kutatás további irányai című fejezetben ugyanis felveti, hogy az oklevelek áttekintése alapján olyan településekre kell(ene) a további kutatást kiterjeszteni, mint Udvar,¹⁰ Dályok, Géth vagy Buziglica. Ezek azonban problémásak, mert rosszak a forrásadottságok, a terepi kutatást pedig szerinte gátolják például az aknamezők.

A Borzával kapcsolatban kijelenti, hogy nem lehet pontosan tudni, merre folyt a korban, mert lehet, hogy akkoriban a Karasicába torkollott. Természetföldrajzi vizsgálataink ezzel szemben azt mutatják, hogy a Borza-patak Sátorhelytől délre eső völgye meglehetősen stabil, helyét nem változtató képződmény volt az elmúlt sok száz év során. Egyrészt nem azonosítható környezetében ilyen morfológiájú elhagyott meder. Másrészt megfi-

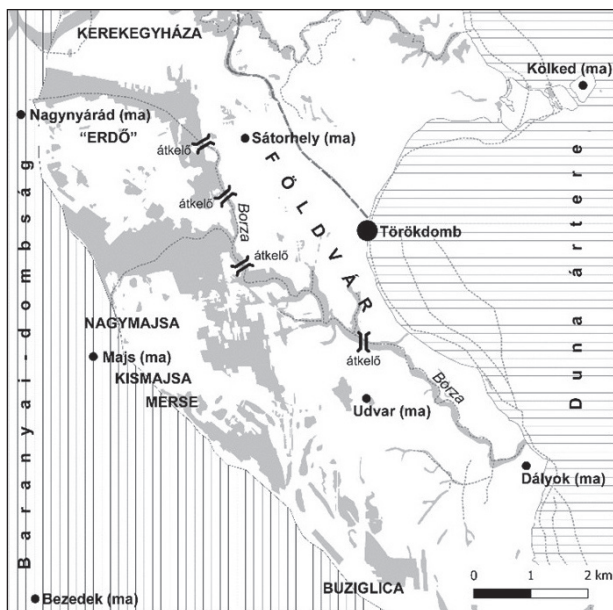
- ⁸ Gábris Gyula: A mohácsi csatamező. *Föld és Ég* 15 (1980) 249–252.
- ⁹ Andrea Kiss – József Laszlovszky: 14th–16th-Century Danube Floods and Long-Term Water-Level Changes in Archaeological and Sedimentary Evidence in the Western and Central Carpathian Basin. An Overview with Documentary Comparison. *Journal of Environmental Geography* 6 (2013) Nr. 3–4. 1–11.
- ¹⁰ A 152. oldalon „Az 1763–1773 között érkező német telepésekkel létrehozott Udvar község esetében pedig úgy tűnik, hogy valójában nincs ilyen nevű középkori településre utaló biztos történeti adat” állítás egy részének ellentmond egy 1700-as térkép: <https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkepar/2142/view/?bbox=3006%2C-5233%2C7963%2C-3155>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. január 8.) Ennek alapján a település ugyanezen a néven ugyanis már a német telepítés előtt is létezett Mersétől keletre. További apró, de jellemző adalék, hogy B. Szabó a Thyncz család nemesi előneveként szereplő Udvardra úgy hivatkozik, mint a Mohács alatti Udvard talán egyetlen lehetséges középkori előfordulása. A szerző azonban ebben téved, mivel a Thyncz [Tincs] család a Pécsről nem messze fekvő Udvard helység, a későbbi Pécsudvard volt. 1564-ben Udvardot [Pécsudvard] és a szomszédos Mislenyt [Kozármisleny] is a Thyncz [Tincs] család birtokaként tüntették fel. Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv*. 18. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1987. 65. A Thyncs család által birtokolt Udvardot Horvát J. Gyula és Tímár György is Pécsudvarddal azonosította. Horvát J. Gyula – Tímár György: XVI. századi dikális konscriptiók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564). In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. Szerk. Szita László. Pécs, 1973. 124.

gyelhetjük a patak megszakadó medrét Dályok és Izsép között, aztán a meder Izséptől délre folytatódik az ármentes felszínen, végül (ez a ma már inaktív szakasz) Hercegmároktól nyugatra torkollik a Karasicába. Ez azt jelenti relatív kronológiai szempontból, hogy a Borza medre már azelőtt is ott volt, hogy a Duna elmosta volna az adott ármentes felszínrészét, és megszakította volna a medrét. Ez minden bizonnyal a mohácsi csata előtt történt. Izsép és Dályok települések már erre a meglévő magaspartra települtek, közvetlenül az ártér mellé.

A 18. századi térképeken jól megfigyelhető ez a partvonal-állapot. Tudjuk azt is, hogy a mohácsi csata idején a keleti Duna-ág volt aktívabb, tehát ezen a nyugati parton a jelentős partromboló munka nem a 16–17. században volt, hanem valamikor korábban, ami akár több ezer évet is jelenthet. Tehát a Borza-patak medrének környezetében nem találtuk nyomát annak, hogy az elmúlt fél évezredben jelentősen megváltoztatta volna a folyását, és medre nem ért el a Karasicáig.

Érdeemes összevetni a B. Szabó által közölt térképi rekonstrukciót egy történeti térkép adataival, amelyen jó minőségű térképi felvételezésen láthatjuk a Borza futását és rajta az átkelőhelyeket. B. Szabó térképe inkább csak viszonylatokat érzékeltet, de néhány környezeti elem jelentősége is megjelenik az elemzésében. Ez lehetőséget ad számunkra, hogy az általa tárgyalt birtokkapcsolatok földrajzi helyét elhelyezzük a térképünkön.

A vizsgált terület északi részén található egy hármás birtokhatár: Nyárád, Kerekegyháza és Nagymajsa közös határa. Nyárád helye jól ismert a jellegzetes völgye miatt. Nagymajstól keletre, a Borzán túl fekszik Földvár, amelytől északra Kerekegyháza húzódik hosszan. A földváriak és a nagymajsaiak közösen használták ezen a területen egy erdőt. Az első katonai felmérés lapjain láthatunk itt egy erdőt és látjuk továbbá a Borzán, az erdő közelében, az átkelőhelyet is (ha fát termeltek ki, csak át kellett szállítani rajta).

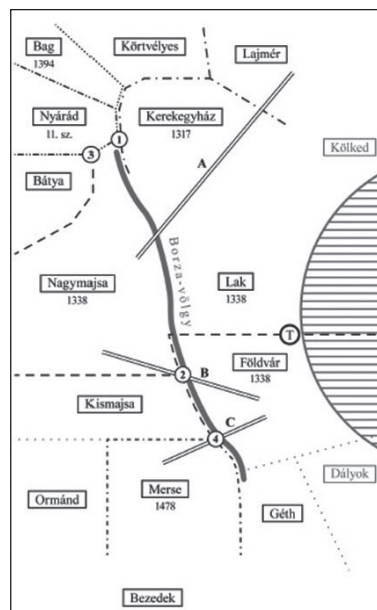
3. ábra. Valós térkapcsolatok Földvár környezetében az első és a második katonai felmérés és egy 1775-ös felmérés alapján (szürke szín mutatja az ártereket és a vizenyős területeket)¹¹

¹¹ B. Szabó: Egy Mátyás-kori oklevél, 159.

Egy további hármast birtokhatárt délebbre vet fel: a Borzától nyugatra Nagymajsa, keletre Földvár és Nagymajstól délre Kismajsa fekszik. Nagymajsa helyét Papp László régész tisztázta: a majsi katolikus templomtól északra fekvő, templom nélküli település volt. Kismajsa [más néven Egyházasmajsa] a mai Majs település területén, a 17. század végén szerbek által újraterelített részén feküdhettek, közöttük az út a jól definiált majsi völgyben haladt. A Földvár [Ipoltlaka] és Nagymajsa közötti út a Borzán át vezetett, amelynek egy szakasza az egyutcás falu útja, ami a Borza átkelőhelye irányába mutat.¹²

Ismertek Merse falu maradványai is, azok a mai Majs déli részén fekszenek, így itt is rendelkezünk egy biztos ponttal¹³. Tudjuk továbbá, hogy Géth földjei ettől délkeletre fekszenek.

Ha összevetjük a 3. és 4. ábrát, akkor világosan látszik, hogy B. Szabó rekonstrukciójának van egy súlyos hibája: a Borzát helytelenül, közel észak-déli folyásúnak ábrázolja. Ezen kívül nem számol a terület további fix pontjaival: az átkelőkkel, a nyárádi és a majsi völgy helyzetével, a régészet által már feltárt települések helyével. Ennek megfelelően a vázlatos ábrázolásában erős torzulást érzékelünk: Földvár birtokot délebbre tolja és szélesnek mutatja, a Duna árterébe (végül keletre) forduló Borza-patakot helyette délre, a Karasica felé tartónak ábrázolja. Ennek alapján következtetése, hogy Földvár, illetve a csata helye délebbre volt, teljesen téves környezeti feltételezéseken alapszik.

4. ábra. B. Szabó János terület-rekonstrukciója¹⁴

„Civilek” és „katonák”?

B. Szabó János gunyoros hangvételű reflexiót írt válaszul a *Történelmi Szemlében* megjelent tanulmányunkra¹⁵ „Sem nem Majs, sem nem Sátorhely”¹⁶ címmel.

Eltérően Debrecenben megjelent tanulmányától,¹⁷ ebben már egy lábjegyzetben megemlíti, hogy Földvár, s a mohácsi csata centrumterületének vonatkozásában korábban maga is az említett Majstól közvetlenül keletre fekvő település mellett tette le voksát. Így

¹² Pap et al.: Sátorhely vagy Majs, 217.

¹³ Pap et al.: Sátorhely vagy Majs, 236. 10. ábra.

¹⁴ B. Szabó: Egy Mátyás-kori oklevél, 159.

¹⁵ Lásd Pap et al.: Sátorhely vagy Majs.

¹⁶ Lásd e számban B. Szabó: Sem nem Majs, sem nem Sátorhely.

¹⁷ Lásd B. Szabó: Egy Mátyás-kori oklevél.

a korábbi csatarekonstrukciójának a földrajzi alapjai a továbbiakban már nem érvényesek. Természetesen bármelyik kutató revideálhatja elméletét, viszont felmerül a már említett etikai probléma: milyen hivatkozások alapján történt a változtatás? Maga jött rá, vagy másoké az elsőbbség?

B. Szabó János reflexiója tekintélyes részét annak a kérdéskörnek szenteli, hogy Pappnak és szerzőtársainak mi a véleménye azokról a „civil” és „katonai” szakírókról, akik a mohácsi csatát vizsgálták. Ennek során olyan állításokat kapcsol a szerzőkhöz, amelyeket ők nem tettek. Pap és szerzőtársai véleménye ugyanis: tekintet nélkül arra, hogy „civil” vagy „katonai” szakíróról van szó, az 1920-as évekig a kutatók többsége egyetértett abban, hogy a csata Sátorhelynél (Földvárnál) zajlott. Az 1920-as évektől pedig éppen a katonai múlttal bíró szakértők (Gergely Endre, Gyalóky Jenő, Halmay Barna, Perjés Géza) voltak azok, akik főként a tereplépcsőbe, mint „brodaricsi színpadba” kapaszkodva elvetették mindezt, és délebbre vitték el a kutatást. Pap és szerzőtársai mindössze ennyit állítottak, és nem többet. B. Szabó János további szubjektív véleménye ezzel kapcsolatban a következő: „magukat nyilvánvaló módon az általuk »civilnek« nevezett tradíció követői közé sorolták be”.¹⁸

Nincs közöttünk egyetlen katonatiszt sem, de nyilván nem is erre irányul a felvetés. A kora újkorhoz kapcsolódó katonai szakértelemmel való rendelkezés az a kérdés, amit érdemes a cikk elkészítése kapcsán vizsgálni. Kutatói közösségünk fontosnak tartotta ezt a fajta szakértelmet, ezért vontuk be szerzőtársaként a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum történetész-régészét, a koraújkori csataterék kutatóját, Polgár Balázst.

Ha van értelme egyáltalán a velünk kapcsolatos kategorizálásnak, akkor inkább arra érdemes rámutatni, hogy vannak olyan kutatók, akik egyedül dolgoznak és vannak, akik csoportosan, egymást kiegészítő kompetenciákkal. Mi az utóbbiak közé tartozunk.

Legyen ugyanis valaki bármilyen kitűnő kutató, egyetlen személy sem érthet egyszerre magas szinten különböző nyelvű oklevelek olvasásához, elemzéséhez, a természeti környezet vizsgálatához, a korabeli táj rekonstrukciójához és a régészeti adatok értelmezéséhez. Ezt világosan mutatja Gyalóky Jenő esete is, aki lehet, hogy maga olvasta a forrásokat, azonban több jó meglátása mellett a Borza határoló szerepét tekintve súlyosan tévedett. A Borza ugyanis az 1338. évi forrás alapján nem Lakot és Földvárt választotta el, hanem Majsja és Földvár között képezett határt, nyugati és keleti irányban megosztva azokat. A tévedése tényét vitatni nem érdemes.

A továbbiakban B. Szabó amellet érvel, hogy az 1338-as határjárás során a Törökdombtól a határ egyenesen nyugat felé haladt, ami pedig szerinte kizárja, hogy Sátorhely területén alakult ki Földvár birtok. A 2. ábrán ezzel szemben bemutattuk, hogy Sátorhely közigazgatási határain belül hol fekszik a Törökdomb, az „árok”, és mi a helyzet a nyugati irányúnak gondolt határvonallal. Sátorhely mai közigazgatási területét ez a kérdéses vonal nem alulról határolja, hanem kettévágja. A határral kapcsolatos állítását, miszerint az 1338-ban nyílegyenesen tartott volna nyugatra¹⁹, nem támasztja alá írott forrás. Ellen-

¹⁸ B. Szabó: Sem nem Majs, sem nem Sátorhely, 170.

¹⁹ B. Szabó itt összekeveri az égtájakat, nála a Törökdombtól „észak-keleti irányba haladó terepelem” szerepel.

ben azt olvashatjuk, hogy nyugat felé, mielőtt a határ a Borza völgyéhez ér, érinti a „nagy árok” nevű objektumot. Tehát a Törökdombtól nyugat helyett inkább északnyugati irányba kellett haladnia a határnak, B. Szabó elgondolásához képest egyébként nem túl nagy mértékű, de nagy jelentőségű területi különbözőséget okozva.

„Ez a nyílegyenes felosztási vonal jól tükröződött még a 18. század első felének mohácsi-szigeti birtokviszonyait ábrázoló térképen is.”²⁰ B. Szabó állításához azt fűzhetjük hozzá, hogy a kutatócsoportunk által felkutatott, az 1720-as évekre datálható, Miko-vinynak tulajdonított térképen valóban Földvár birtoksávja húzódik, de nem nyílegyenes határokkal. A Mohácsi-szigeten lévő Földvár birtoktest kifli alakot ír le, miközben a határai követik a fontos és jól definiált terepi objektumokat (lásd Nagy Bara-tó). A nyugati Duna-ágtól még nyugatabbra fekvő földvári határokat a dokumentum azonban már nem jelöli, így ebben a vonatkozásban tévesen hivatkozik a térképre.

B. Szabó hangsúlyozza egy 1696-os összeírás adatainak a szerepét. Úgy érvel, hogy mivel ebben az okiratban Földvár szomszédai között Danócz és Bezedek is szerepel, ezért Földvár határait jóval délebbre kell keresni, mint a Borza völgye. Az 1696-os dokumentum azonban nem igazán alkalmas erre a célra, ugyanis Földvárnak nem a határait, hanem csak az akkori szomszédági viszonyait mutatja be. Magunk is igyekeztünk értelmezni, de csak annyit lehet biztosan állítani róla, hogy Földvár birtok területe a Vizslaki-rét mellett terült el, amint korábban is. Nem világos ugyanis, hogy Bezedek és Danócz területe terjedt ki ekkoriban extrém mértékben északra, vagy Földváré délre.

Nincs minden anomáliára vonatkozóan információnk. Így például nem tudjuk, hogy a Földvár és Végh mellett a Dályokkal és Izséppel is határos, ekkor már elpusztult Danócz pontosan hol lehetett és meddig is terjedt a határa északon. Sokatmondó azonban, hogy a Vizslaki-rétnek Danócz-mocsár volt a középkori neve, és ahogy említettük, Földvár rendelkezett egy birtoksávval a szigeten is. Bezedeket Földvár középkori szomszédos határai kapcsán nem említik, s Györffy rekonstrukciójában is jókora távolságra vannak egymástól. Hogy a hódoltság korában és a 17. század végén ennek meddig terjedtek a határai, arról nincs egzakt információnk. Mivel azonban Földvár – feltételezhetően déli – határai kapcsán említik Bezedeket és Danóczot, ezért arra kell gondolnunk, hogy a 18–19. századi térképeken ábrázolt Udvar birtok területe ekkor közöttük oszolhatott meg.

Nehezen érthető azonban, hogy miért kéri számon B. Szabó akár Pap és szerzőtársai 1338-as vagy éppen Engel Pál 15. századi rekonstrukciója kapcsán az említett 1696. évi összeírás információit: „Arra azonban már jóval nehezebb magyarázatot találni, hogy ennek az 1696. évi összeírásnak és az abból levont következtésnek miért nem találjuk nyomát a Pap Norbert és szerzőtársai cikkében publikált térképeken, jelesül az általuk készített térképvázlaton. (Sátorhely, 217. 5. ábra) Ahogy az is feltűnő, hogy ez a térkép (is) komoly eltéréseket mutat a hivatkozási alapként használt Engel térképétől (is) (Sátorhely, 216. 4. ábra). Az azon ábrázolt állapot pedig szintén nyilvánvalóan nem feleltethető meg az 1696. évi összeírás alapján megfogalmazott tanulságnak.”²¹

²⁰ B. Szabó: Sem nem Majs, sem nem Sátorhely, 172. 12. j.

²¹ Uo. 174.

A szerzők által készített térkép a „Földvár birtoknak a Dunától nyugatra lévő határai az 1338-as határjárás szerint” címet viseli, így abban természetesen az 1696. évi összeírás információi nem szerepelhetnek. Ezen kívül mivel a szerzők térképi ábrája nyilvánvalóan az általuk elemzett információkat tartalmazza, ezért talán azon sem lehet csodálkozni, hogy az eltér Engel Pál ábrájától is. Emellett az sem érthető, miért probléma Engel Pálnál, hogy „térképének idevágó részletén jól láthatóan Kölked és Dánóc nem Földvár szomszédja.”²² A birtokhatárok nyilvánvalóan nem statikusak, s B. Szabó elemzéseinek vissza-visszatérő súlyos módszertani problémája, hogy a 13. századtól a 17. század végéig terjedő leírásokat gyúr egybe, állandónak, változatlanak gondolva a határokat. Ez a probléma végigkíséri mindkét említett tanulmányát.

²² Pap et al.: Sátorhely vagy Majs, 216. 4. ábra.

ÉSZREVÉTELEK A TÖRTÉNETI FORRÁSOK INTERPRETÁCIÓS LEHETŐSÉGEIRŐL – ÉS AZ INTERPRETÁCIÓ HATÁRAIRÓL – A MOHÁCSI CSATAMEZŐ ÚJ FÖLDRAJZI KUTATÁSA KAPCSÁN

B. SZABÓ JÁNOS – MÁTÉ GÁBOR

REFLECTIONS ON THE INTERPRETATIONAL POSSIBILITIES OF HISTORICAL
SOURCES – AND THE LIMITS OF INTERPRETATION – WITH REGARD TO THE
NEW GEOGRAPHICAL EXPLORATION OF THE BATTLEFIELD OF MOHÁCS

The clarification of the hitherto unsolved problems connected to the battle of Mohács (1526) cannot be undertaken without the widest possible cooperation of a number of scientific disciplines. In the framework of this cooperation, geography must undoubtedly play an important role. Yet the article written by Norbert Pap and his co-authors serves only to shake our confidence whether the current research follows the right path. With the exception of a handful of phrases which promise, under the heading of “complex methods”, the collation of “historical, landscape historical and geographical” evidence, the explorations and methodology as defined by Pap and al. do not reveal much about the “how”. In fact, most of the evidence used by the authors are historical sources, which they do try to look at through “geographical eyes”, but when doing so they use them selectively and erroneously. The classic geographical and landscape morphological knowledge they bring into the analysis themselves is partly irrelevant, and partly exaggerated with regard to the debated issues, and thus repeatedly leads to mistaken conclusions in the basis historical questions.

Keywords: battlefield research, Majs, Sátorhely, Földvár, centre of the battle of Mohács, 1526

Pap Norbert és szerzőtársai ismét egy nagyszabású munkával jelentkeztek, melynek vállalt célja címe szerint az 1526. évi mohácsi csata helyszínén a földrajzi jellemzők bemutatása, különös tekintettel a Duna folyóáigaira, a Karasicára, a mohácsi síkság vízfolyásaira és az állóvizekre, amelyek fontos szerepet töltek be az 1526-os események alakulásában, hiszen a szembenálló hadmozdulatait erősen befolyásolták a vízrendszer adta feltételek.¹ Teszik mindezt egy imponáló méretű, közel 114 000 karakter hosszúságú tanulmányban, amelynek jelentős része a térség földrajzi képének statikus leírásával foglalkozik, ami a

B. Szabó János, tudományos munkatárs, BTK TTI, Magyar Őstörténeti Témacsoport. Máté Gábor, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Társadalmi Kapcsolatok Intézete, Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.

¹ Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. Lásd e számban.

földrajztudomány művelői számára aligha szolgál sok új meglepetéssel. Azok a részek viszont, ahol ténylegesen új megállapítások kerülnek elő a szövegben, ismételten Papék természetföldrajzi ismereteinek és a történeti források általuk végzett sajátos interpretációjuknak a gyümölcsei.

Mi ezúttal két témára, a szemben álló seregek pozicionálása és az úgynevezett Szakadék-Duna problémakörére koncentrálva vesszük górcső alá Pap és szerzőtársai védjegyének számító „komplex természettudományi tájrekonstrukciós módszert”, amivel, úgy véljük, mint cseppből a tenger, világossá válnak a szerzőgárda módszerének sajátosságai.

A magyar tábor fekvése

A tanulmány a keresztény sereg táborának fekvéséről számos forrás adatait idézi – külön is kihangsúlyozva a mohácsi kikötő fontosságát –, egyetlenegy közismert adat azonban hiányzik a Mohács és a tábor közelségét hangsúlyozó szövegrészből, méghozzá Brodarics István kancellár leírása, melyet pedig igen jól ismerhetnek a szerzők, hiszen számtalan alkalommal fel is használták azt. A csata vállalásának eldöntése után ugyanis Tomori hadának tábora a királyi tábor mellé költözött, s „körülbelül fél mérföldnyire Mohács alatt táborunk találkozott az övékkel, úgy azonban, hogy mi velük nem keveredtünk, hanem a két tábor között kis távolság maradt”.² Miután a szerzők azzal is tisztában vannak, hogy Brodarics adatai alapján egy mérföld kb. 8 kilométer,³ ebből pedig logikusan következne az, hogy a magyar táborok kb. 4 km-re feküdtek Mohácstól, azaz ez alapján talán mégsem a város közvetlen közelségében kellene keresni őket (lásd 1. ábra). Ám mivel Brodarics adata egyszerűen nem szerepel a szövegben, így a többi forrás adataival való összevetés lehetősége sem áll fenn az olvasó számára.

Ezen túl a szerzők úgy vélik, „hogy a táborok a terep természetes tagoltságát követve a mohácsi Duna-parttól az eszéki út mentén dél felé sorakozhattak a csatát megelőző készülődés idején”,⁴ egyúttal állást is foglaltak a régész Papp László felvetésével szemben, miszerint „az írott források utalásai, a régészeti jelenségek, a logisztikai és a vízvételi szempontok egy Mohácshoz közelebbi területet valószínűsítenek”.⁵ Ebben az esetben azonban nem árt megjegyezni, hogy egyrészt ebből a tanulmányból (is) fájóan hiányoznak azok a korabeli források, amelyek a sokat emlegetett eszéki út létezését igazolnák ebben az időszakban, másrészt pedig az említett vízvételi jellemzők is számos lehetőséget kínálnának a továbbgondolásra. Paolo Giovio említett 1531-es munkájában egyrészt azt írta, hogy a tábor a Dunától egy nyíllövésnyire állhatott, másrészt viszont ugyanebben azt is állította, hogy

² Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről*. In: *Mohács*. Szerk. B. Szabó János. Bp., 2006. 143.

³ Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: *Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői*. (= Földrajzi jellemzők.) Lásd e számban. Brodarics István korában egy magyar mérföld valóban kb. 8000 méternek felelt meg. Lásd Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig*. Bp., 1978. (Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltárban és történeti forrástudományok 3) 85.

⁴ Pap et al.: *Földrajzi jellemzők*, 136.

⁵ Uo. 138.

„a csatamező mindig tele volt ezekkel a zaklató, sok kellemetlenséget okozó [török] lovasokkal, ezért a magyar táborban szekerek mögé kellett zárkózniuk, s a tőlük balra, nyíllövésre lévő Dunáig se mertek kimenni, hogy lovaikat megítassák, ezért kutatásba próbálták vizet keresni”.⁶ Vagyis a forrás közlésének teljességét idézve már épp az tűnik ki, hogy az adott körülmények között még a Duna feltételezett közelsége sem orvosolta feltétlenül gondjaikat e téren. S akkor még nem is jutottunk el addig a problémáig, hogy a Mohács környéki Duna-szakasz esetében a korabeli források vajon mit is érthettek Duna alatt...

A csatater és a magyar harcrend viszonya

A szerzők ismét deklarálták, hogy „a mocsártól kiinduló, a síkságot keresztülzselő árokról a török krónikás Lutfi pasa is beszámolt: »egy kém hírül hozta, hogy a gyaurok, azonkívül, hogy ilyen nagy számmal vannak, még egy nagy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig, másik pedig a Dunáig nyúlik, s melyen lehetetlen áthatolni«. A kérdéses árok vagy völgy erősen elütött a síkság aktív vízfolyásainak sűrűn kanyargó, meanderező völgyeitől. A közel 5 kilométer hosszú és kilométeres nagyságrendű, enyhe íveket leíró, 50–70 méter széles egykori meder mesterségesnek tűnhetett a helyet távolabbról szemlélő felderítők számára.” Így mi is kénytelenek vagyunk ismételtelen felhívni a figyelmet arra, hogy Lutfi pasa éppenséggel arról tudósított, hogy az oszmánok kémei szerint a magyarok ezt az árkot a csata előtt létesítették vonalaik előtt. Ráadásul az eredeti oszmán-török szövegben szereplő szó,⁷ a valóban ’árok’ jelentésű *handak* nem természetes képződményekre utal – mint például egy őskori Duna-meder –, hanem kifejezetten valamiféle mesterséges létesítményt értettek alatta. Így aztán nem túl meglepő, hogy a jól ismert magyar közmondás („aki másnak vermet ás”) török megfelelője így szól: „másoknak készített *handak*jaiba esett”.⁸ A kérdéses árok mesterséges voltát erősíti meg egy másik, szintén Lutfi pasánál olvasható kifejezés is: a szerző szerint ugyanis a magyarok kiásatták (*kazdırmislar*) azt.⁹ Vagyis a hivatkozott forrásrészlet alapján igen nehéz elfogadni azt a magyarázatot, hogy a feltételezett ősi Duna-medret a környékbeli patakokhoz képest egyenes vonala miatt „tévedésből” nézték volna mesterséges sáncnak. Háborús helyzetben ugyanis akár a felderítőkről, akár a hadi tapasztalatokban bővelkedő történetíróról nehéz feltenni, hogy valóban összetévesztettek volna egy széles, ámde sekélyes természetes horpadást a harcmezőn egy frissen ásott sáncárokkal, aminek a funkciójából adódóan nyilvánvalóan más volt a szélessége és mélysége is, mint a szerzők által említett, feltételezhetően őskori medernyomnak.

A tanulmányban további, ugyanilyen módon, azaz meglehetősen sajátosan értelmezett forrás-interpretációkra bukkanhatunk. Ehhez egy sajátos táblázatos formát válasz-

⁶ Paolo Giovio: Krónika a törökök viselt dolgairól. 1531. (Részlet.) In: *Mohács*, 159.

⁷ Lutfi pasa: *Tevârîh-i Âl-i Oszmán*. Isztambul, [1341] 1923. 326.

⁸ Julius Theodor Zenker: *Dictionnaire turc-arabe-persan*. Leipzig, 1876. 413. Vö. Muallim Naci: *Lugat-ı Naci*. Isztambul, [1318] 1900. 346.

⁹ Sudár Balázs szíves szóbeli közlése nyomán.

tottak a szerzők, amely révén elvégeztek egy, „a csatatér helyeinek összefoglaló értékelésére” vállalkozó összehasonlító vizsgálatot¹⁰ – azaz kritika alá vették a sajátjuk mellett felmerült egyéb lehetséges csatatér-lokalizációkat –, s ennek végén elégedetten nyugtázták, hogy a „táblázatban szereplő adatok alapján és a csatatér ismert jellemzői szerint Sátorhely környéke felel meg legjobban a csatatér leírásának és Brodarics távolságadatainak”. Nos, a „táblázatban szereplő” kifejezés ez esetben igen fontos megkülönböztető erővel bír, mert amikor a táblázatban szereplő állítások forrásaihoz fordulunk, illetve a táblázatból valamilyen oknál fogva kimaradt forrásadatokat is megkíséreljük figyelembe venni, már korántsem ennyire meggyőző a felvonultatott érvrendszer.

Az első szembeszökő probléma ismét Brodarics távolságadata kapcsán merül fel, melyről azt állítják Papék, hogy „a csata centrumtárságának helyszíne Brodarics adatai alapján egy mérföldre (kb. 8 kilométerre) fekszik Mohácstól”,¹¹ Brodarics azonban ettől az állítástól eltérően nem valamiféle „centrumtárságot”, azaz a küzdelem színhelyét, hanem a magyar hadsereg harcrendjének felállási és kiindulási helyét határozta meg ilyen módon: „a had fősorakozott, Mohácstól egy, az ott folyó Dunától fél mérföldre volt. Ezen a helyen – mint imént írtuk – nagy és széles mezőség húzódott, melyet erdő, cserjés, víz, domb sehol sem szakított meg”.¹² Ebből pedig az logikusan következik, hogy a táblázatban közölt állítás sugalmazása ellenére (lásd 1. ábra) Sátorhelynek kb. a magyar sereg vonalai közé, a megtalált tömegsíroknak pedig kissé e mögé kellett volna esni – már ha komolyan vesszük Brodarics állítását, mint ahogy azt látszólag Papék tették.

Ahhoz azonban, hogy a magyarok a törökökkel megütközzenek, ezt a pozíciójukat el kellett hagyniuk és előre kellett mozogniuk dél-délnyugati(?) irányba, azaz a csata valódi „centrumtárságának” még ezen a kb. 8 kilométeres körön is kívülre kellene esnie.

Ez pedig további kérdéseket vethet fel: ha a magyar csatarend itt állt, és a sátorhelyi „hátság” lett volna az a domb, amelyet Brodarics említett – mint azt Papék vélelmezik –, akkor vajon mire is gondolhatott a kancellár, amikor erről írt: „a nap nagyobb részét az ellenségre való várakozásban töltöttük; ez most nem küldött ki annyi előőrsöt, ami a mieinkkel könnyű csetepatékat és előcsatározásokat szokott vívni, hanem mindaddig meghúzódott ama dombok mögött, kétségben hagyva afelől, vajon a mieinket akarja-e azokba a szűk járatokba becsalni [kiemelés – B. Sz. J., M. G.]”,¹³ Hol van errefelé bármiféle „szűkület”? Illetve ilyenformán a sátorhelyi „hátság” hogyan takarhatta volna el a magyarok szeme elől Báli bég lesvetésre induló csapatát a Borza völgyében? De további aggályokat szül Brodarics azon megjegyzése is, amely szerint a harc második fele „már nem azon a széles síkságon, hanem az ágyúk előtt” zajlott. Eszerint a magyar sereg a harc során a sereg felsorakozásának helyétől jócskán eltávolodhatott, s valamiféle szűk helyre ért.

A keleti és déli irányban szóba jöhető területek kizárására való törekvés azonban nemcsak pozitív, hanem negatív állításokban is testet öltött a szövegben. A Majs előtti

¹⁰ Pap et al.: Földrajzi jellemzők, 133.

¹¹ Uo. 134.

¹² *Mohács*, 149.

¹³ Uo. Az eredeti latin szövegben szereplő *locorum angustias* szó szerinti fordítása inkább „szűk helyekre” lehetne. (Köszönet a szerkesztőknek, hogy felhívták a figyelmünket erre az eltérésre.)

1. ábra. Brodaries kancellár magyar mértföldben megadott adatai – 8 km-es értékkel számolva – a modern földrajzi környezetre vetítve

térség történeti vízrajza¹⁴ kapcsán azonban rögtön meg is jegyezhetjük, hogy amíg a Papék csoportja által készített történeti rekonstrukciós térkép és a térséget favorizáló Bertók Gábor hasonló térképe nem kerül szinkronba egymással, addig csakis egy független – és pártatlan – földrajzi rekonstrukció eredményei tűnnének hihetőnek e téren. A szerzőknek a lehetséges délebbi helyszín kapcsán is van fontos mondanivalójuk: „Brodaries szerint a csata fátlan síkságon zajlott.” Szerintük Udvar-Buziglica térsége azonban egyértelműen nem felel meg a fátlan sík terület képének.¹⁵ Ez a megállapítás azonban egyfelől a földrajztudományban járatos szakemberektől kissé sommásnak tűnik, hiszen mit sem árul el arról, hogy miért is gondolják azt, hogy eme igencsak pontatlanul leírt térség minden négyzetméterét erdő borította volna, vagy hogy az általuk felhasznált 18. századi térképek alapján vajon minden további nélkül kimondható-e, hogy ezek a térség növénytakarójának 1526-os állapotát tükrözték?¹⁶ Arra azonban ez az állítás mégis remek lehetőséget

¹⁴ Vö. Pap et al.: Földrajzi jellemzők.

¹⁵ Uo. 133.

¹⁶ „Az első katonai felmérés ezen a helyen erdőt mutat a síkon. A síkság déli részén Buziglica körül erdő látható [Buziglica Wald].” Pap et al.: Földrajzi jellemzők, 134. 87. j.

kínál, hogy emlékeztessünk: a szekszárdi apátság Földvár birtokának déli szomszédját 1338-ban egy Hermann-erdőnek nevezett erdőség alkotta – amely szintén a szekszárdi apátság birtokában volt¹⁷ –, s ennek a déli erdőnek a létét erősíti meg az 1478. évi mersei határjárás általuk idézett részlete is.¹⁸ Burgio bárónak a csatáról szóló rövidke beszámolójában pedig – egyelőre egyedüli ismert említésként – az áll, hogy „látva az ellenség futását, a mieink utánuk vetették magukat, s egy erdőig üldözték őket”.¹⁹ Amennyiben a késő középkori Földvár netán mégis Udvar térégében lett volna – mint az igencsak okkal vélelmezhető²⁰ –, a csata eme leírásában a növénytakaró szempontjából megnyugtató módon épp minden a helyére került volna. (Amennyiben tényleg Földvár lett volna az a falu, amelyről Brodarics megemlékezett a leírásában.)

A Szakadék–Duna kérdése

A tanulmányban fontos szerepet tölt be a Duna nyugati (mohácsi) ágának vízrajzi, morfológiai leírása és fejlődésének kérdése, amely érvelésükben nemcsak a víz hajózhatóságával, de a csataterőről való elmeneküléssel és a király halálával is szorosan összekapcsolódik. Papék szerint a mohácsi Duna-ág a mainál lényegesen kisebb vízhozammal rendelkezett, amely eléggé széles és mély volt a hajózáshoz, de alkalmasint át is lehetett rajta kelni. A koncepció megalkotásában kulcsszerepet kapott egy 18. századi tanúvallatás, amit a szerzők Szita László 1976-ban publikált forrásszemelvényeit felhasználva elemeznek.²¹ Ebből kiindulva a Duna nyugati ágát „Szakadék–Dunának” nevezik, jóllehet az értelmezést zavarja, hogy négyféle írásmódban teszik ezt meg, „Szakadék–Dunának”, „Szakadék Dunának”, szakadék Dunaként és szakadékként is emlegetik. Az írásmódnak nagy jelentősége van, hiszen nem mindegy, hogy egy tartós névvel bíró kételemű helynévről van szó, vagy a szakadék csak jelzői, köznévi értelemben szerepel az állandó helynévi elem (Duna) előtt. A szöveg hangsúlyos megállapításaiból mégis az derül ki, hogy az előbbi eset állhat fent, hiszen az Öreg-Duna párjaként említve állítják, hogy a „nyugati ágot Szakadék–Dunaként emlegetik”,²² majd azt írják, hogy a 18. században ez volt az ág neve, sőt a 4. ábrán is helynévként, a mai mohácsi Duna folyam megfelelőjeként tüntetik fel.

A levéltári forrás alapján a 'szakadék' jelző helynévi értékű használatára következtetni alig lehet, hiszen a kis- és nagybetűk írásmódja ebben a korban teljesen esetleges.

¹⁷ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1966–1998. I. 302.

¹⁸ „Egy 1478. márciusi határjárás, mely Merse birtok határait tisztázza Földvár birtoktól délre, a Borza völgyében dél felé, Danócz irányába haladva két névvel bíró erdőt is felsorol: »Kaysa« és »Wanalygethe«.” Pap et al.: *Földrajzi jellemzők*, 134. 87. j.

¹⁹ Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Mohács*, 94.

²⁰ B. Szabó János: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye” (Egy évszázados kirakós játék új darabjai). In: *Hunyadi Mátyás és kora*. Szerk. Bárány Attila et al. Debrecen, 2019. 149–159.

²¹ Szita László: Mohács társadalmi és gazdasági fejlődése a XVIII. század első felében. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. Szerk. Szita László. Pécs, 1976. 49–87.

²² Pap et al.: *Földrajzi jellemzők*, 140.

A vonatkozó forrásrészlet betűhű átiratban így néz ki: „a réghi Török údóben ezen szakadék Duna vette az eöregh Dunából eredetitt”.²³ Láthatjuk, hogy az Öreg-Duna esetében sem a mai írásmóddal találkozunk, de ugyanennél a tanúnál legalább egyértelmű utalást találunk annak földrajzi név voltára: „Mindenkoron azon Dunát hallotta eöregh Dunának neveznyi”. Öreg-Duna tehát biztosan van, de létezik-e a „Szakadék-Duna”? Még mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, térjünk ki röviden az iratok tartalmára és keletkezésének okára. A hosszabb bemutatástól szerencsére mentesít minket Szita László írása, aki a forrásrészletek mellett tartalmi kivonatot is adott az iratokról. Fontos megállapítani, hogy nem egy, hanem három iratról, tanúvallatási jegyzőkönyvről beszélhetünk. Időben az első két irat (1746, 1747) a pécsi püspökség és a Bács vármegyei kamarai uradalom közötti határprobléma, a harmadik (1751) a pécsi püspökség és a Bellyei-uradalom közötti hatalmaskodás kivizsgálása során keletkezett (2. ábra). A szóban forgó terület, ahol a határhaználati problémák előkerülnek, nem a Mohácsi-sziget egészét, hanem annak egy kis részét, a Kadia-szigetet érinti (lásd 3. ábra). A kétségek eloszlatása végett idézzük most ide az 1751-es jegyzőkönyv harmadik kérdőpontját (a továbbiakban modern átiratban adjuk közre a szemelvényeket):

„Vallja meg azt is a tanú, melyik Duna tartatott régenten is valóságos Öreg-Dunának? Nemde nem az, mely Kadia-szigetnek napkelet felől való oldalát mossa, és Nemes Baranya v[árme]gyét, Nemes Bács v[árme]gyétől hasítja és különbözteti? A másik pediglen, amely napnyugat felől való oldalát mossa, csak szakadék Duna legyen?”²⁴

A Kadia-sziget a második katonai felmérést alapul véve Hercegszántótól nyugatra, légvonalban nagyjából 5,5 km-re található, kiterjedése a 19. század közepén kb. 2,5 km² volt. A 18. század közepén keletről az Öreg-Dunának nevezett ág (ami egyben a vármegye-határ is volt), nyugatról pedig a Kis-Dunának vagy szakadék Dunának is nevezett ág határolta, ami a Kadia alsó (déli) csücskénél egyesült a Konyica-fokkal.

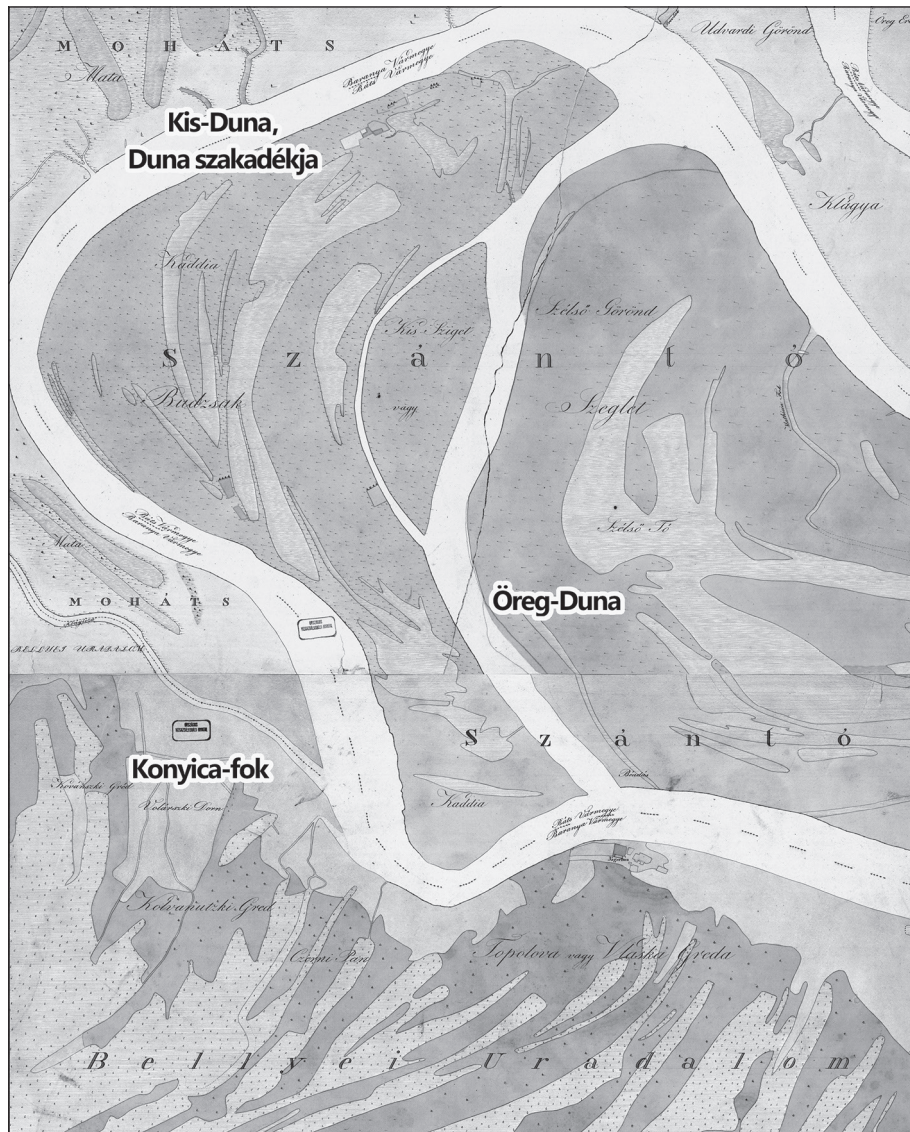
A fok torkolati pontjától keletre az Öreg-Duna középvonaláig megállapított választóvonal a Bellyei-uradalom északi határát jelezte, amit a püspökség emberei vitattak. A Kadia északi része pedig a hercegszántói és béregi jobbágyok (bácsi kamarai uradalom), valamint a püspökség jobbágyai közötti határvillongások helye volt. A tanúk az ábrán szereplő vizek halászatára, halásztanyák használatára, az ágak hajózására és korábbi határjárásokra emlékeznek vissza. Mivel a szerzők csak a Szita által közölt forrásrészleteket idézik, gyanítható, hogy azok kontextusával sem voltak tisztában, ezért aztán a „Szakadék-Dunát” tévesen azonosították a Mohácsi-Dunával. Pedig ennek tarthatatlanságára a forrást először közlő Szita László is felhívta a figyelmet, aki világosan leírta, hogy a szakadék Duna a Kadia-szigetet nyugatról határoló ág volt.²⁵

Nemcsak a jegyzőkönyvek kérdőpontjai, de a tanúk is pontosan megadták a határvillongások helyét. A mohácsi Kálmán Lajos ekképpen vallott: „az Öregh Dunának valamerre mostan folyt [...] más felé folyamotja nem volt, és azon kis Duna csak szakadékja

²³ Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Baranya Megyei Levéltár (= BML) Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Peren kívüli eljárás iratai. Bírói vizsgálatok (IV. 1. p. 3.) VIII. 223. 1751. 6. tanú.

²⁴ MNL BML IV. 1. p. 3. VIII. 223. 1751.

²⁵ Szita: Mohács, 77.

2. ábra. A 18. századi perekben szereplő vizek elhelyezkedése a Duna mappáció térképlapjain. Az eltelt időben a vizek szélessége és a határok futása is részben megváltozott, de a vitás határ-
részek azonosítása elvégezhető.²⁶

²⁶ Duna mappáció DVD. S 80. no. 126. 1549, 1553 (1830–1840).

3. ábra. A Kadia-sziget elhelyezkedése a Mohácsi-szigeten²⁷

amaznak [ti. az Öreg-Dunának], melyben mostani szántóiak halászni akarnak” [ti. a sziget felső része]. Majd elmondja, hogy a „deutralis szakadékon bácskaiakat” találtak (szántóiakat), akiknek hálóit, csónakjait, más eszközökkel együtt elvették és nem adták vissza nekik.²⁸ Kétségtelenné teszi a geográfusok lokalizálásának téves voltát az alábbi, a sziget déli csücskére vonatkozó idézet is, amelyben a szántóiak tanyahelyéről esik szó: „Samu Bellyei Praefectus úrtól az elmúlt 750-ik esztendőben kértek szabadságot Kadia sziget dél felül való oldalában szakadék Dunán tanyát kitisztogatnyi, melyet kitisztogatván és halásznyi kezdvén cameralis tiszt fegyveres pandúrokkal együtt ki verték őket.”²⁹ Papék koncepciója csak akkor állná meg a helyét, ha a két ág szétválásának helye valahol Bába és Szeremle környékén lenne, de nem ott van. Más lenne a koncepció megítélése akkor is, ha általános mederfejlődési jelenségről beszélnének, de nem ezt teszik. A „Szakadék-Duna” értelmezésükben a Mohácsi-Dunával egyenlő, nemcsak a 18. században, de a mohácsi csata idején is.³⁰

²⁷ Explicatio Mappae Projectum Divisionem Danubii Fluvii... MNL Országos Levéltára. Helytartótanácsi térképek. S 12. Div. XIII. No. 232. 1794.

²⁸ MNL BML IV. 1. p. 3. VI. 159. 1746. 4. tanú.

²⁹ MNL BML IV. 1. p. 3. VIII. 223. 1751. 5. tanú

³⁰ Pap et al.: Földrajzi jellemzők, 116., 140–141.; Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: II. Lajos halálának helye. Lásd e számban, 87., 90., 101.; Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: A történelmi táj rekonstrukciója. *Rubicon* 31 (2020) 1. sz. 41.

Érdemes tovább vizsgálni, és egy kicsit hosszabban időzni Papék érvelésénél, hiszen az „összetett történeti, tájtörténeti, földrajzi bizonyítékokon alapuló megközelítési mód” egyéb problémái is kiütköznek a „Szakadék-Duna”-koncepcióban. Igazat adhatunk a szerzőknek abban, hogy a szakadék Duna kicsi lehetett. Ők 50 méterben határozták meg a szélességét (a 17. századra is értve) egy, szintén a forrásban elérhető adatra építve, ami az ágot a Konyica-fok szélességéhez hasonlítja.³¹ Meglepő módon úgy vélik, hogy a Konyica azért szerepel az iratban, mert ez volt az „egyik legjelentősebb csatorna/fok a szigeten”. Láthatjuk azonban, hogy a Konyica és a Kis-Duna (szakadék Duna) vízrajzilag is összefüggött egymással, de határhelyzete miatt is fontos volt, ez a térképen is jól követhető. A Konyica tehát nem „csak úgy”, példaként, hanem okkal kapott helyet a szövegben. De vajon a pécsi geográfusok hogyan látják a szakadék ág fejlődését? Papék azt állítják, hogy „A tanúk szerint az Öreg-Dunából az újabb, mohácsi ágba tehát csak az 1680-as években kezdett a víz »arra tsavarodni.«” Majd, hogy a Duna fő víztömege a 17–18. században helyeződött át a nyugati ágba, és „ez „eredményezte a mai szélesebb mohácsi ág kialakulását, és a keleti ág vízhozamának lecsökkenését”.³² Mivel a „tsavarodást”, vagyis a víztömeg áthelyeződését a forrás alapján kötik időhöz, ezért vegyünk most szemügyre, mit is vallottak konkrétan az ág „születéséről” a szigetet használó parasztok és halászok. A szakadék Duna Vékényi Gergely szerint a kialakulásakor „Oly kicsiny volt, csak egy ló fejet keresztül által tévén könnyen által lehetett rajta menni”.³³ Egy másik tanú, a kölkedi Kiss János szerint VI. Károly dicsőséges seregeinek vonulása idején át lehetett rajta lépni.³⁴ Egy általuk is idézett vallomásban pedig ez szerepel: „Ha egy darab fát által vetettek rajta könnyen száraz lábban etcer-kétcer által lehetett lépni.”³⁵ Vagyis nemhogy hajózásra, de még halászásra sem gondolhatunk a 17. század végén, azért, mert ez nem a Mohácsi-Duna, hanem egy ekkor születő kicsiny ág volt csupán. A tanúk a vallomások idején már szélesebb vizágot láttak maguk előtt. Balatinác Jozó szerint nagyjából 1727 körül vette arra a Duna „nagyobb folyamotját”, vagyis kezdett el szélesebb ág kialakulni.³⁶ Benes István a kiszélesedés folyamatát beszélte el igen érzékletesen: „Duna alkalmas erejét arra vévén ezen szakadék Dunát alkalmasint megszélesítette”.³⁷ A „fakadástól” a szélesedésig tartó dinamikus mederfejlődési folyamat nem szerepel a kutatócsoport érvelésében, ők 50 méter szélesnek vették a „Szakadék-Dunát”, ami talán még a vallomások idején sem volt ilyen terjedelmes. Az egyetlen konkrétabb, szélességre utaló adatot Andreas Kollutác vallomásában találjuk, aki 9 vagy 10 öl szélesnek tartja, tehát jó esetben is 20 méter szélesnek, de még erről sem tudni, hogy a meder kialakulásának mely állapotára vonatkoztatható.³⁸

Adódik tehát a kérdés: a földrajzi elemzés miért egy későbbi, talán még a vallomások idején sem létező szélességet határozott meg a mohácsi csata idején érvényesnek? És

³¹ Pap et al.: A történelmi táj, 41.; Uők: Földrajzi jellemzők, 118.; Uők: II. Lajos halálának helye, 87.

³² Pap et al.: Földrajzi jellemzők, 118.

³³ MNL BML 1. p. 3. VIII. 223. 1751. 3. tanú.

³⁴ Uo. 15. tanú.

³⁵ Uo. 6. tanú.

³⁶ MNL BML 1. p. 3. VII. 177. 1747. 5. tanú.

³⁷ MNL BML 1. p. 3. VIII. 223. 1751. 5. tanú.

³⁸ Uo. 10. tanú.

egyáltalán honnan ered az 50 méteres szélesség? Már említettük, hogy a forrás a szakadék Dunát a Konyica méretével veti össze. Papék a vízrendszer rekonstrukciójáról beszélnek, de az már nem derül ki, hogy a szélesség rekonstruálását hogyan végezték el. Ábrájukon a második katonai felmérés térképlapja szerepel. A Mapires internetes felületén a Konyica 50 méteres szélességűnek (is) mérhető, tehát jó eséllyel így „mérték”. Még ha ez így is volt, ez csak a 19. század közepi állapotnak fogadható el. Mit kezdjünk azonban azzal a 332 évnyi időbeli távolsággal, ami a mohácsi csata és a „mért” érték ideje között van? Az ág „komplex rekonstrukciója” röviden így összegezhető: egy 1858-as térképen mért adatot, 18. század közepi (időben visszatekintő) forrás értelmezése alapján a 17. század végi állapotnak fogadják el. Majd ezt időben még tovább kiterjesztik, és a csata idején is 50 méteres szélesre taksálják a „Szakadék-Dunát”. Ez még akkor sem lenne elfogadható, ha a szakadék Duna valóban azonos lett volna a Mohácsi-Duna-ággal, hiszen nem számolnak a Duna mederszervezetének időbeli változékonyságával.

A „Szakadék-Duna”-koncepcióban természetesen a vízi közlekedés kérdése is előkerül. A szerzők többször utalnak rá, hogy a baracskai ágon haladt inkább a forgalom, de a mohácsi ágot is járták: „A források alapján tudjuk róla, hogy bár keskeny volt, de hajózható, kivéve a nagyon száraz időszakokat.”³⁹ Ez a mondat is példázza az egész munkát végigkísérő problémát: a természetföldrajzilag determinált előfeltevés és a történeti források összehangolásának megoldatlanságát. A víztömeg áthelyeződésének koncepciója (előfeltevés), amit a hidromorfológiai és geológiai érvek alapján ismertetnek, általános természetföldrajzi sajátosság, ezzel szemben ellentétünk nem lehet, de a 18. századi forrásaik nem bizonyítják azt, hogy a mohácsi ág esetében ez a 17–18. századi fordulóján játszódott le. Ezért aztán minden ebből következő kérdés „csavarodik”. Ilyen a Konyica „mérésének” és hajózhatóságnak kérdése is. Ha komolyan vették volna a forrás használatát, akkor nem került volna el a figyelmüket, amit Gyúko Malenovics vallott a „szakadék Duna” szélességéről. Szerinte a Konyica-torkolattól felfelé egyre keskenyebb a szakadék Duna ága, ott „nem is jártak és most sem járnak” hajókkal. Vagyis az általuk idézett forrás sem engedi meg a „Szakadék-Duna” hajózhatóságának feltételezését, kizárólag a későbbi, 18. század közepi/végi formájában. Röviden összefoglalva: Papék egy tévesen lokalizált vízág rosszul „mért” szélességét alapul véve, a mederfejlődés időbeli tendenciáit és hajózási viszonyait figyelmen kívül hagyva állítják: a király nem ott halt meg, ahol eddig gondoltuk, és voltaképpen minden eddigi kutatás tévúton járt az igazság megismerésében.

Ki kell jelentenünk, a „Szakadék-Duna”, úgy és abban a formában, ahogy Pap Norbert és kutatócsoportja leírta, nem létezett. Léteztek viszont szakadék Dunák. Sokuk anélkül múlt el és alakult tovább, hogy állandó nevet kapott volna. Emellett Duna szakadékok is léteztek. A szakadék közszó ugyanis több jelentéssel bírt. Többek között 'hirtelen mélységet', 'meredek és mély völgyet', 'kis vízfolyást', 'vízmosásos, mély árkot' is jelentett a régiségben, a nyilvánvaló 'vízág' jelentés mellett.⁴⁰ A határpercek szerint a 'szakad' ige a vízrajzi viszonyok leírására is gyakran használatos volt, az egybeszakad például a vizek

³⁹ Pap et al.: Földrajzi jellemzők, 118.

⁴⁰ Bába Barbara – Nemes Magdolna: *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, 2014. 290.

összefolyását jelentette.⁴¹ De nemcsak a vizek, az utak, a határok is egybe- és öszveszakadtak a korabeli nyelvezetben. Mindez különös jelentőséggel bír a Papék által is idézett források értelmezésekor. Hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy az általuk egyedülként megadott 'Duna folyóág' jelentést fogadjuk-e el, vagy esetleg a többi értelmezésnek is tered adunk. Meggyőződésünk, hogy Liszti László versét is másként kell olvasnunk, mint ahogy Papék tették, a szerző nemcsak rímekeket keresett, amikor a föld-hasadás és Dunabéli áradás szavakkal jellemezte a király halálának a helyét. Nem egy hosszú, „Szakadék-Dunát” (folyóágot) látott, hanem, ahogy a költemény fogalmaz, földhasadást, meredek partú, mély árku „Duna szakadást”.

Zárszó helyett: a földrajzi kutatások útjai

A mohácsi csata eddig megoldatlan kérdéseinek tisztázása nem egy tudományt megmozgató, de diszciplínák széles körű összefogását igénylő feladat. Ebben az összefogásban teljes joggal van jelen a földrajztudomány is, a cikk alapján azonban elbizonytalanodtunk, hogy jó úton járnak-e a jelenlegi vizsgálatok. Ha tüzetesebben áttekintjük Papék vizsgálatait és az általuk definiált módszertant, azon a néhány mondatnyi megjegyzésen kívül, ahol a komplex módszerek alatt „történeti, tájtörténeti, földrajzi” bizonyítékok összevetését ígéri, nem sok minden derült ki a „hogyanról”. Valójában a Papék által felhasznált források javarészt történeti források, amiket megpróbálnak ugyan „földrajzos szemmel” vizsgálni, ám ezeknél jellemzően szelektív, olykor téves forráshasználat érvényesül. Az általuk hozzáadott klasszikus földrajzi, tájmorfológiai tudás részben irreleváns, részben pedig eltúlzott a vitás kérdéseket illetően, így a megkerülhetetlen történeti kérdésekben újra és újra téves következtetésekre jutnak.

Meggyőződésünk, hogy az interdiszciplináris kutatások csak akkor vezethetnek eredményre, ha ezekben a részkutatások eredményei csúcsosodnak ki, érnek be. Bár a tanulmány a mohácsi csata helyszíneinek földrajzi bemutatását ígéri, valójában nem tesz mást, mint a szavak szintjén „forradalmasítja” a források értelmezését. Nem a részletek elmélyült kutatásáról szól, sokkal inkább a nagy kérdések (II. Lajos halála, a csata helye) újraértelmezésének kísérletéről, késznek tűnő, kérdéseknek nem sok helyet adó teóriákról. Az ilyen jellegű írárok legfeljebb hipotézisnek, a tényleges kutatást megelőző gondolatok bemutatásának tekinthetők, hiszen a bennük szereplő állítások háttere nincs megfelelő módszerekkel feltárva.

Hogy milyen jellegű módszerek alkalmazását várhatnánk? A természettudomány részéről például a sztratigráfia, a pollenanalízis, a dendrokronológia vagy a klímátörténet beemelését a kutatásba. Ezekkel valóban vizsgálható lenne a Duna vízállásának, a Borza-sík feltöltődöttségének vagy az 500 évvel ezelőtti növényzetborítottságnak a

⁴¹ MNL BML IV. 1. p. 3. V. 123. 1745. „...forráskútnak vize bikali patakban beszakad...”. Egyéb példák a 'szakadni' ige torkoll, egybefolyik jelentésére: Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítések befejezéséig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I–XI. Szerk. Dr. Puskás Attila et al. Szekszárd, 1968–1987. VII. 11., 13., 16., 22., 64., 161.

kérdése. Eredményes, és jó „elegyet” alkotó interdiszciplináris kutatásokból szerencsére nincs hiány. Útmutatónak elég utalnunk a Kázmér Miklós és mások által szervezett környezettörténeti konferenciák előadásaira, ahol nemcsak a „kis helyek” mélyreható természettudományi vizsgálatának mikéntjére, de a humán- és természettudományok közötti összehangolt munkára is szép példákat találunk. Sajnos az ilyen típusú módszerességnek nem találtuk nyomát a dolgozatban. Mindazonáltal bízunk benne, hogy a földrajztudomány a jövőben valóban olyan elemeket, építőköveket ad majd hozzá „nagy nemzeti kirakósunkhoz”, amikre fenntartások nélkül építhetünk.

MEGEMLEKEZÉS

ORMOS MÁRIA
(1930–2019)

Monogramja, O. M., a történeti rövidítéssel véletlenszerűen egyezve jelezte felmenőinek osztrák–magyar eredetét. Apja árvízmentesítési magántisztviselőként került Debrecenbe. Státusa alapján polgárnak számított, de csak a belterjes cívis társadalom peremén, mert nem voltak őslakosok. A háború végi frontátvonulás idején előbb egy folyami gátórház, majd a pesti rokonok pincekomfortja kínált menedéket számára. A gimnáziumi évek a katolikus Svetitsben kezdődtek. A latin memoriterek agytornának tekintette, hogy utána a francia és az olasz nyelv elsajátítása se okozzon számára gondot. Az érettségi évében eltanácsolták a Svetitsből, miután kitudódott, hogy egy néptánckörbe járt, ezért magántanuló lett. Felszabaduló idejében a helyi egyetem óráit hallgatta, s a tanév végén a maturálással együtt le is kollokvált. Így aztán, amikor tényleges hallgatóként beiratkozott, már egy év előnnyel kezdett, ha úgy tetszik, folytatta egyetemi tanulmányait.

Debrecenben a történelmet akkor a „két Szabó” fémjelezte: Szabó Árpád, az ókor és a klasszika-filológia briliáns előadója és Szabó István, a magyar parasztság történetének iskolateremtő professzora. Ez utóbbi bízta meg Ormos Máriát már harmadéves korában – miután koncepciós praktikával kilótték mellőle két fiatal kollégáját –, hogy diáktanárként a továbbiakban ő adja elő a világháborúk közötti egyetememes történeti stúdiumokat. A szükséghelyzet teremtette katedrára lépés végül is több lett, mint alkalmi beugrás: a következő három évtizedet e tárgykört érintő kutatásai és publikációi töltötték ki.

Ám az első évtized korántsem jelentette egy egyenes vonalú pálya építését. 1952-ben őt is kikezdte az ötvenes évek első felének éberségi hisztériája. Csak Sztálin halála mentette meg attól, hogy az egyetemről eltávolított tanszéki kollégáinak sorsára jusson. Debrecenből kirúgták ugyan, de oktatói pályáját Szegeden folytathatta. A következő négy évet visszaemlékezéseiben tömören csak „szegedi rémálomként” említette. A forradalom utáni megtorlás keretében 1957 tavaszán végül a Tisza-parti univerzitásról is menesztették, nem mulasztva el káderlapján is rögzíteni, hogy értelmiségi munkakörben történő alkalmazása a továbbiakban tilalmas. A szigorú verdikt csak részben valósult meg, mivel az Országos Levéltárban cédulázni, az állami gondozottak intézetében tanítóskodni, vagy az Akadémia Kiadó lexikonszerkesztőségében címszókészítésen robotolni mégiscsak értelmiségi napszámos munka volt. A nagy amnesztia oldalvizén, 1963-ban szabadult meg a szakmai és politikai kirekesztéstől, és Ránki György invitálása nyomán lett főállású kutató az Magyar Tudományos Akadémia (= MTA) Történettudományi Intézetben.

A szakma központi műhelyébe kerülve jó tempóban lépegetett az akadémiai minősítés grádicsain. 1967-től kandidátus, intézetének tudományos titkára, 1979-től az MTA doktora, 1987-től a tudós társaság levelező, 1993-tól rendes tagja. Történetírói aktivitása élethosszig töretlen maradt, függetlenül attól, hogy kutatói állását a nyolcvanas évek első harmadában

pécsi egyetemi katedrára cserélte, illetve 2001-től nyugdíjas volt. Több mint fél évszázados publikációs termésének fő számai: negyven önálló monográfia vagy tanulmánykötet – átlagolva, másfél évenként egy újabb opusz –, kereken száz tanulmány minősítésű írás szakfolyóiratban vagy konferenciakötetben, feleannyi népszerűsítő közlemény. Fél százhoz közelít munkáinak idegen nyelven, illetve külföldön is közzétett változata.

A Történettudományi Intézetben elsőként egy kismonográfiát adott közre 1964-ben *Az 1924. évi magyar államkölcson megszerzése* címmel. Utána főként Franciaországnak a világháborúk közötti Európa-politikájáról publikált, beleértve annak magyarországi vonatkozásait is. E tárgykörben 1967-ben megvédett kandidátusi disszertációja két évvel később jelent meg monográfiaként, mely a *Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936* címet viselte.

Az intézeti kutatási programok keretében lett részese Ormos a fasiszmus újraértelmezése körüli vitáknak. A téma másfél évtizeden át foglalkoztatta a korszak magyar történéseit, akiknek köszönhetően a történész szakma fokozatosan elszakadt a fasiszmus sztálini–dimitrovi értelmezésétől. A fasiszmusról szóló magyar vita két okból sem hasonlítható az ekkoriban kibontakozó, nevezetes nyugatnémet *Historikerstreit*hez. Ez itt egyrészt megmaradt a témakörben publikálási jogosítvánnyal felruházott történészek szűk körű, kanalizált és ellenőrzött tűrt egymás melletti álláspontrogzításának, másrészt került a hazai vész-korszak központi kérdéssé emelését. A csendes vitának utóbb mégis nagy jelentősége lett, mert a mérvadó történeti munkákban megszűnt a Horthy-korszak reprezentáns személyiségeinek fasiszta minősítése. Lett azonban egy szélesebb körű eredménye is. Egyrészt ezután itthon is el tudták különíteni egymástól a fasiszmust és a náciizmust, másrészt az úgynevezett köztes-európai térség államait konzervatív-autoriter rendszerekként kezdték leírni. Külhoni konferencia-publikációkon túl ezt mutatta be Ormosnak Incze Miklóssal együtt kiadott *Európai fasiszmusok 1919–1939* című kötete 1976-ban, majd egy évtizeddel később az önállóan jegyzett *Náciizmus-fasiszmus* munkája. Utóbbiban már társadalom- és mentalitástörténeti mozzanatokkal bővül az addig domináns politikátörténeti morfológia.

Előreszaladtunk az időben, holott Ormos Mária intézeti korszakának utolsó éveiről szólva aligha mellőzhető akadémiai doktori disszertációjának megvédése 1979-ben, illetve annak 1983-as könyvvé formálása, a *Padovától Trianonig 1918–1920* című munka. A négyévnnyi késlekedés ezúttal nem a könyvkiadás korabeli, szakmán kívüli huzavonáira vezethető vissza. Ekkoriban váltak hozzáférhetővé a francia külügyi és katonai levéltár úgynevezett hatvanévnnyi zárolású iratai, s a publikus változatban már mód nyílt az itt végzett friss kutatások hasznosítására is. A könyv így egyszerre lett a kérdéskör közel fél évszázados historiográfiai hiátusának pótlása, és ekkoriban nóvumnak számító forrásokat is szakmai konvenciók szerint hasznosító mestermunka. Aligha véletlen, hogy egy év múlva, 1984-ben Magyarországon a könyv már második kiadásban is megjelent, a tengeren túl pedig angol nyelven is kiadták 1990-ben.

A szakmán túl is elismeréssel fogadott Trianon-könyv országos bemutatója idején hagyta oda Ormos Mária a húszévnnyi kutatói „kötöttfogású szabadúszást”, és a fővárost. Egy esztendőnyi másodállású tanárkodás után 1984-ben főállású professzornak, egyben a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem rektorának nevezték ki. Noha a rendszerváltás

még odébb volt, de a felsőoktatásban már elkezdődtek a változások. Ez Pécsen azt jelentette, hogy elindult a főiskolának az egyetemi karokká szervezése. Ormos Mária a második rektori ciklusát kezdte 1988-ban, amikor létrehozták a Magyar Rektori Konferenciát, amelynek akkoriban komoly szerepe volt az egyetemi autonómia újjáteremtésében. Megbízatásának végén, 1992-ben akkreditálták a Bölcsészettudományi Kart, melyet a Természettudományi és a Művészeti Kar elismerése követett, így a jogászokkal és a közgazdászokkal együtt immár ötkarú univerzitásként működött a pécsi egyetem. Mindez gyors társadalmi változással is járt. 1990 után országszerte szélesre tarták az egyetemek kapuit, ennek következtében néhány év alatt megkétszereződött a nappali tagozatra felvettek létszáma. A tantermek, a kollégiumok és az új oktatói kar előteremtése kemény próba elé állította az új egyetem vezetőjét.

Ormos Mária 1992-ben tért vissza a tanszékre. A következő évben megszervezte és akkreditáltatta, 1994-ben pedig elindította a történelem doktori iskolát, ám ő Pécsen, eltérően a rendszerváltás máshol szokásos slendriánságától, nem támogatta a korábbi bölcsészdoktori dolgozatok PhD „átminősítését”. 1996 és 2000 között az MTA és a Janus Pannonius Egyetem Európa Története Kutatócsoportjának vezetője volt, közben fél évig rektori felkérésre a bölcsészkar dékáni tisztségét is ellátta. 2001-ben formailag nyugdíjba vonult ugyan, ám professzor emeritaként továbbra is ő maradt az időközben interdiszciplináris átalakult és idővel öt programot magában foglaló doktori iskola spiritus rectora. 1994 és 2018 között kereken másfél száz doktori védés és 72 habilitációs eljárás történt a doktori iskolában. Ormos Mária 30 doktorandusznak volt a témavezetője.

Ormos az egyetemszervezés közepette sem tette félre történetírói tollát. Pécsi éve alatt azonban műfajt váltott, alapvetően két irányba: egyrészt egyetemi tankönyvek írásába kezdett, másrészt történeti életrajzok sorát bocsátotta közre. Az előbbieik közé az 1998-ban megjelent *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945*, illetve a Majoros Istvánnal társszerzőségben írt *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás. 1814–1945*, az utóbbiakba *Mussolini, IV. Károly, Hitler* és *Kozma Miklós* biográfiája tartozik.

Számára a nyugdíjba vonulás sem jelentette a történetírói munka befejezését. Életének utolsó másfél évtizedében is folytatta a történeti életrajzok írását. Ekkor született meg a *Hitler élete és kora; A katedrától a halálsorig. Ágoston Péter politikai életrajza* és egy rövidebb *Kemény Simon* pályakép. Másik három monográfia terjedelmű munkájában korábbi kutatási témáit vette szemügyre új nézőpontból. 2004-ben jelent meg a *Gazdasági világválság magyar visszhangja 1929–1936* című könyve, melyben nem a politikusok, hanem a korabeli, gazdasággal foglalkozó írók munkáit vette górcső alá. Azt vizsgálta, hogy nekik milyen elképzeléseik voltak a válság kezelésére és az abból való kilábalásra. Egy sokat elemzett kérdéskört gondolt újra 2007-ben, amikor megírta a *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században* című művét, különös tekintettel a regionális entitás és identitás problematikájára. Ezt követte, két év múlva a *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században* című oknyomozása. E három könyv még teljesen megfelelt a céhbéli elvárásoknak, pedig ekkor már sorra írta esszéket: *A történelem és a történettudományok; A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században; Van-e történelem?; Múlt a jelenben*. Ezeknek az írásoknak némelyike korábbi műveinek tömörített újragondolása volt, míg

mások a történetírás mesterségéről szóltak. Közben közreadott egy nagymonográfiát Németország 20. századi történetéről, amelyben a kontinentális közép egymás utáni birodalmainak az európai történelem alakításában játszott szerepét követi nyomon.

Alkotói pályájának utolsó fél évtizedében vált szellemi világcsavargóvá. Európa felemelkedéséről és a globalizációról szolt *A Föld felfedezése és meghódítása. Nyugat-Európa a csúcson*, majd egy elképzelt tér- és időutazás keretében valódi világtörténelmet írt: *Gondolatok az ember történetéről. Időutazások a Föld nevű égitesten 800 és 1500 között*, mely immár az egész glóbusz történetéről szolt. Hatvanévnnyi történetírói munkássága végéhez közeledve Ormos Mária – az európai horizonton túllépve – e munkákkal vált valóban egyetemes történészé. Életművének e záró darabjai jutalomjátékként születtek, irodalmias nyelvezetű esszéketeként. A kortárs mindennapok lehangoló zúrzavarától eltávolodva, kedvtelve szemlélte a régi kultúrák sokféleségét, és azok különböző intenzitású – globalizálódás felé araszoló – kölcsönhatását.

Hogy élete utolsó évtizedében a rossz kortársi közérzettel elfordulva kezdte el vizsgálni az egész világ kulturális hagyatékát, két ekkor született mű címe is bizonyítja. Ő szerkesztette a *Megroppant világrend* című tanulmánykötetet, melynek egyik szerzője is volt. Önéletírását eredetileg a *Csalódások kora* címmel kívánta közrebocsátani, memoárja azonban végül – talán kiadói tanácsra – a némileg szelídebb *Remények és csalódások* címmel látott napvilágot.

Ormos Mária magától értetődően volt részese a szakmai közéletnek. Ott találjuk a történész lapok szerkesztői, szerkesztőbizottsági tagjai között, kezdve a *Történelmi Szemlével*, folytatva a *Világtörténettel*, az *Acta Historicával*, a *Századokkal* és a *Rubiconnal*. Az MTA-n osztályelnökké is választották.

Megbízatait és díjait nem itt kell felsorolni. Ez utóbbiakat már csak azért is mellőzhetjük, mert ő is jól tudta, hogy ezeket a kegyúri adományokat milyen körülmények között ítélik oda és milyen megfontolások vezetnek a mellőzésekhez. Büszke volt az Akadémiai Díjra, melyet a Trianon-könyve után kapott, a Francia Akadémia Pálmarendje kitüntetésre, a kétszer elnyert Joseph Pulitzer-emlékdíjra, illetve hogy két város, Pécs és Angyalföld egyaránt díszpolgárává fogadta. Nem szokták emlegetni, ám valóban őszinte örömet váltott ki belőle legutóbbi elismerése, a *rector emerita*-emlékgyűrű, melyet a Magyar Rektori Konferencia megalapításának 30. évfordulóján kapott egyetemétől.

Gyarmati György

PÉTER KATALIN (1937–2020)

2020. február 2-án, életének 84. évében elhunyt Péter Katalin történész, a Történettudományi Intézet és a Közép-Európai Egyetem professzor emeritája, a Miskolci Egyetem díszdoktora. Nagy szellemi örökséget hagyott maga után, amely nem csupán a történeti kutatásaiból született művekből, hanem a kutatás örömeinek továbbadásából is áll. Szinte egész életében kutatott, történeti problémák megoldásán törte a fejét, és azok megoldására ösztönzött másokat is. Azok közé a magyar történészek közé tartozott, akik a hazai és a nemzetközi tudományos közösség számára is kimagaslót alkottak, ráadásul nagyon változatos témákban. Péter Katalin szakmai karrierje a kora újkorban tett szellemi kalandozások izgalmas története.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem után, 1959-ben került a virágkorát élő Történettudományi Intézetbe, ahol akkoriban Benda Kálmán, Mályusz Elemér, Szűcs Jenő, Makkai László, Kosáry Domokos és Ránki György is dolgozott. Saját elmondása szerint Szűcs Jenő középkori mezővárosokról szóló könyve hatására fordult a figyelme a kora újkor és a mezővárosok felé, ahol egy ragyogó polgári műveltség nyomait kereste. Mivel azonban nem ezt találta, hanem a földesúri hatalom alatt élő jobbágyokat, első tanulmányai az örökös jobbágyság témakörében születtek. Rá jellemzően – mindig is nagyon élvezte a szakmai vitákat – épp ellenkezőjét állította mindannak, ami a kérdésről a köztudatba és a történelemkönyvekbe is bekerült. Meglepő módon a jobbágyok személyes szabadságát helyezte a középpontba, holott előtte sokan, ráadásul nem akárcik, nemegyszer leírták, hogy a 17. században a földesúri robotterhek növekedése és a költözési szabadság korlátozása miatt miként vált a jobbágy földesura tulajdonává. A két szöges ellentétben álló vélemény úgy volt lehetséges, hogy míg a korábbi paradigma a gazdasági szükségszerűségből vezette le a személyes függés erősödésének tételét, Péter Katalin elolvasta a forrásokat, amelyekben azt találta, hogy a földesurak gazdasági érdekeik ellenére nem törekedtek jobbágyaik személyi szabadságának korlátozására. Péter Katalinnak köszönhetjük tehát az örökös jobbágyság – a korabeli emberek tapasztalatait és cselekvési logikáját komolyan vevő – alulnézeti történetét.

Innen érkezett a „magyar romlásnak századában” zajló politikai mozgalmak problémaköréhez. Kandidátusi fokozatot 1973-ban, *A magyar főúri politika fordulata a 17. század közepén* című dolgozatával szerzett. Bethlen Gábor, Eszterházy Miklós, Rákóczi Zsigmond, II. Rákóczi György, Zrínyi Miklós neve fémjelzi munkásságának ezt a szakaszát. A kora újkor kiemelkedő államférfijairól és dilemmáikról írt műveit – amint személyes életét – a másik ember iránti őszinte érdeklődés, empátia, érzékenység hatja át, ez adja műveinek egyedi hangját. Péter Katalin, úgy sejttem, Zrínyi Miklósról írva önmagáról is beszélt. A politikus-hadvezér főúr „abban is a tudóshoz hasonlít, hogy rendkívül zárkózott volt.

[...] Pedig író is lett, és az írók szívesen beszélnek magukról. [...] Tollán a 17. századi magyar vers- és prózairodalom legnagyobb alkotásai jöttek létre, [...] de ezekben magát soha nem mutatja.”

Külön egységet alkot munkásságában Erdély problematikája, a fejedelemség virágkora, így magától értetődően lett a több nyelven kiadott Erdély történetének egyik szerzője. Emellett aktívan részt vett a Történettudományi Intézet nagy, kollektív vállalkozásaiban: Benda Kálmánnal együtt a kora újkori történeti kronológiát szerkesztette és írta, a tízkötetes *Magyarország történetében* nagy ívű művelődéstörténeti fejezetet írt, amivel akadémiai doktori fokozatot szerzett 1989-ben.

A reformáció 20. század végi hazai történetírását – túlzás nélkül mondhatjuk – Péter Katalin neve fémjelzi, de a nemzetközi trendet megelőzve írt a katolikus megújulás és a reformáció egyenrangú kapcsolatáról is. Számos tanulmány mellett, amelyekből egy válogatás 2018-ban angolul is megjelent (*Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania*), két monografikus szöveget írt a reformációról. Az első 1985-ben jelent meg a tízkötetes *Magyarország történetének* egyik fejezeteként, *A reformáció és a művelődés a 16. században*, a második csaknem húsz év múlva, 2004-ben önálló kötetben *A reformáció: kényszer vagy választás?* címmel. Ezen utóbbi reformációelbeszélése gyökeresen megújította a téma történeti diskurzusát, mivel a patrónusi és a mezővárosi reformáció közkeletűvé vált modelljeivel egyaránt szakított. Az „egyszerű emberek”, a község és a közösség tapasztalatai és dilemmái kerültek történeteinek középpontjába. Péter Katalin eszmék, jog vagy osztályérdekek által működtetett gépek helyett embereket feltételezett, keresett és pillantott meg a forrásokban, és ennek köszönhetően volt képes rámutatni a vallás dolgaiban a szabad egyéni választás eseteire. Míg Szekfű Gyula és követői a 17. századi erőszakos ellenreformáció élményeit vetítették vissza a 16. századba, Péter Katalin a vizitációs jegyzőkönyvekre alapozva azt állapította meg, hogy a reformáció 16. századi befogadását nem kísérte hatósági erőszak. Ezt azzal magyarázta, hogy az egyszerű emberek vallásgyakorlata és hite – teljesen érthető módon – nem foglalkoztatta a szellemi elitet közeli kapcsolatot ápoló nagyurakat. Mivel pedig birtokaik népének vallási hovatartozása földesúri jogaikat sem befolyásolta, érdeklődés és érdek híján a vallás dolgaiban önállóan tájékozódó egyszerű emberek valósították meg a reformációt.

A kétezres években megjelent tanulmányainak és könyveinek frissessége egy kitégített kultúrafogalmon alapult, amely a műveltség szűkebb értelemben vett területén túl kiterjedt az emberi tevékenységek sokkal szélesebb körére, a mindennapi élet rutinszerű, apró cselekedeteire. „Azt az embert látjuk-e műveltnak, aki írástudó, esetleg nagy könyvtára van, vagy azt, aki írástudatlansága ellenére eligazodik a világban? Én Robert Redfielddel és az ő iskolájával tartok. Szerintük minden célirányos emberi cselekvés nem egyszerűen műveltségre vall, de egyenesen tudományos gondolkodást feltételez, mert az értelem erejébe vetett szilárd hitre épül” – írta 2004-ben. Ennek, illetve a makrotörténeti megközelítések és elméletek iránti közömbösségének befolyására került a megélt tapasztalat vizsgálódásai középpontjába. Ugyanakkor Péter Katalin ekkoriban írt könyvei nagyon önreflexívek, magukon hordozzák azt az episztémológiai kételyt, amely a nyelvi fordulat óta a nemzetközi történetírás meghatározó munkáit jellemzi. A nézőpont, a szereplők,

a történelmi tér és idő nem adottság, hanem döntés kérdése, mint ahogy a múltról szóló tudás sem „igazság”, legfeljebb csak vélemény.

Ez a szemléletmód hatja át a családok, a nők és a gyerekek történetével foglalkozó, iskolateremtő kutatásait és írásait is. „Úgy járkálok a történelemben, és úgy mondom régi emberekről véleményt, ahogyan a mindennapokban szoktam” – írta a *Házasság a régi Magyarországon* című könyve bevezetőjében – vagyis úgy élt és dolgozott, ahogy figyelte az embereket az utcán és a történeti forrásokban egyaránt. Azt is elmesélte, milyen megdöbbentő volt számára, hogy a nyugati konferenciákon sokan nem értették bele Magyarországot Európába. Ezzel legélesebben a gyerekekről szóló téma kapcsán szembesült, „mintha nem léteztek volna gyerekek a kora újkori Magyarországon” – mesélte a tőle megszokott humorral. Könyveinek is köszönhető, hogy a téma kutatásában Magyarország felkerült az európai térképekre (*Beloved Children. History of Childhood in Hungary in the Early Modern Age*). A házasságról szóló 2008-as könyve szintén a kora újkori magyar társadalomtörténet úttörő vállalkozása. Ebben arisztokraták és jobbágyok házassági és házasesetbeli szokásait hasonlította össze, és sok azonosságra mutatott rá. Ez a kivételes megközelítésmód munkáinak egyik jellemző vonása.

Az elesett társadalmi csoportok iránti érdeklődése, velük való szolidaritása egész pályáját és életét végigkísérte. Ahogy egy interjúban fogalmazott: „engem az egyszerű ember élete érdekel. Ami talán abból ered, hogy emberileg apai nagyapám volt rám nagy hatással. Egyszerű falusi ember volt, gyerekkoromban sokat voltunk náluk, és ez a világ annyira más volt.” Nem karrierben és pozíciókban gondolkodott, hanem őszinte kíváncsiság és az emberek megértésére törekvés volt élete és kutatásai iránytűje. Így hát nem lett akadémikus, de ez nyilvánvalóan nem az ő tudós kvalitásain és teljesítményén múlt.

A sok hazai és nemzetközi előadás mellett rengeteget járt előadni a Felvidékre és Erdélybe is. Hatását dőreség lenne csupán a citációk számában mérni, hiszen iskolateremtő munkáját több történész nemzedék fogja továbbgondolni.

Több generáció fiatal kutatóinak munkáját támogatta, talán legjobban az ő körükben szeretett lenni, hiszen ő is örökre fiatal tudott lelkében, szellemében maradni. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Közép-Európai Egyetemen évtizedeken át oktatott. A Közép-Európai Egyetem Történelem Tanszékének alapító tagja, az 1996-ban alapított doktori iskola első igazgatója volt. Tanítványai és fiatal kollégái abban a kivételes helyzetben voltak, hogy mentoruk egyenlő partnernek tekintette őket, leült velük beszélgetni és elolvasta zsenge műveiket, majd dicséretbe bújtatva osztotta meg finom kritikai észrevételeit velük. Egyszerűen kíváncsi volt rájuk és feltétel nélkül támogatta őket.

Váratlanul halt meg. Még egy angol tanulmányon dolgozott a 17. századi nagymamákról, és egy korrektúrát javított épp a paraszti özvegyekről. De életműve annyira sokszínű, hogy talán befejezni sem lehet, legfeljebb abbahagyni, mint egy jó könyvet. Nagyon fog hiányozni mint kolléga, tanár, odafigyelő barát, kritikus olvasó és finom humorú beszélgetőpartner.

Erdélyi Gabriella

